

Forskning om Europafrågor vid Göteborgs universitet 2010

20 år efter järnridåns fall

**Olika perspektiv på den Öst- och Centraleuropeiska
samhällsomvandlingen.**

Redaktörer: Mats Andrén & Andrea Spehar

Centrum för Europaforskning vid Göteborgs universitet
Skrift nr 24

©2010 Centrum för Europaforskning/Författarna
Tryck: Vasastadens Bokbinderi AB
ISSN: 1104-5507
ISBN: 978-91-89608-30-5

Innehållsförteckning

Förord	5
Det förlorade paradiset? Berlinmurens fall och 20 år av reformer i Öst- och Centraleuropa.....	7
<i>Andrea Spehar</i>	
Lyckades Sheriffen? 1989 ur Centraleuropas perspektiv	19
<i>Kristian Gerner</i>	
Har historien tagit slut? Historievetenskap, moral och politik: Exempler nazism och kommunism.....	57
<i>Per Månson</i>	
Fortfarande ”annorlunda”: Missnöje och partipolitisk turbulens i Centraleuropa	89
<i>Andreas Bågenholm</i>	
The Economic Geography of Amalgamation: Twenty years of European economic re-integration after the collapse of the socialist economies in Central/Eastern Europe	113
<i>Claes G. Alvstam</i>	
From socialism to capitalism: a case study of new generation of entrepreneurs in St.Petersburg.....	133
<i>Oksana Shmulyar Gréen</i>	
Tidigare artiklar i serien	169

Förord

Hösten 1989 kollapsade de kommunistiska regimerna i Centraleuropa. Järnridån föll efter att under mer än fyra decennier ha delat Europa. Inom kort skulle Sovjetunionen upplösas och ersättas av en rad icke-kommunistiska stater. En genomgripande samhällsomvandling tog omedelbart vid.

Vid Centrum för Europaforskning vid Göteborgs universitet (CERGU) uppmärksammade vi detta genom att engagera några av universitetets forskare till den årliga Europaforskardagen som hölls 18 mars 2010. De gavs uppgiften att belysa temat ” 20 år efter järnridåns fall – olika perspektiv på den öst- och centraleuropeiska samhällsomvandlingen”. Därtill bjöd vi in Kristian Gerner, professor i historia från Lunds universitet med unika kunskaper om Centraleuropas moderna historia. Resultatet är denna skrift.

Europaforskardagen har hållits sedan 1993 och dokumenterats med årsböcker. Tillsammans ger de en bild av den omfattande och angelägna Europaforskning som bedrivs vid Göteborgs universitet. Årsböckerna vänder sig till forskare, företrädare för offentlig sektor och näringsliv, samt till en Europaintresserad allmänhet.

CERGU är en mångvetenskaplig mötesplats för forskare med intresse för frågeställningar som rör Europa. Forskningen bedrivs i större program eller mindre projekt. Projekt kan knytas till CERGU och tillgodogöra sig stöd från forskningsmiljön, men också vara förlagda till forskarens institution.

Forskningen vid CERGU har stor bredd. Den rör sig mellan Europas olika delar, mellan sociala frågor och den europeiska integrationen, mellan europarätt och de kulturella identiteterna. Forskare vid CERGU fördjupar sig i flyktingfrågor och regionalism, EU:s institutioner och relationer till omvärlden, i frågor om handel, medborgarskap och hållbar utveckling. Ett genomgående tema för CERGU:s forskning har varit Europas gränser, vilket sysselsatt flertalet av CERGU:s doktorander och postdoktorala forskare.

För aktuell information om verksamheten inom CERGU hänvisas till hemsidan www.cergu.gu.se.

Göteborg september 2010

Mats Andrén

Andrea Spehar

Det förlorade paradiset?

Berlinmurens fall och 20 år av reformer i Öst- och Centraleuropa

Andrea Spehar

Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet

Inledning

Det har gått två decennier sedan den kommunistiska eliten i Östtyskland till slut gav efter och lät invånarna resa fritt mellan Öst- och Västberlin. De första tecknen på regimskiftet kom redan 1988, då den polska regeringen efter en våg av strejker gick med på att förhandla med fackföreningen Solidarnosc. Politiska protester spred sig snabbt till resten av Östeuropa. När Ungern öppnade sin gräns mot Österrike i maj 1989 uppstod den första mer konkreta sprickan i järnridån. I augusti samma år tog två miljoner människor i Estland, Lettland och Litauen varandra i händerna och bildade en 600 kilometer lång mänsklig kedja som sträckte sig över de baltiska sovjetrepublikerna, den så kallade baltiska kedjan, för att visa sin önskan om självständighet. De flesta Östeuropeiska kommunistregimer föll i en kedjereaktion och ersattes med demokratiskt valda regeringar. EU annonserade att länderna i regionen var välkomna att söka EU-medlemskap. De förväntades bygga stabila demokratiska och rättsstatliga institutioner, en fungerande marknadsekonomi samt respektera de mänskliga rättigheterna. De viktigaste frågorna tjugo år efter kommunismens fall handlar om i vilken utsträckning dessa

målsättningar uppnåtts. Har demokratiska marknadsekonomier slagit rot i hela Öst- och Centraleuropa (CEE)? Är demokratiseringsprocessen fullbordad eller finns det mer som återstår att göra? Vilka är transitionens vinnare och förlorare? Och slutligen, vilka är de viktigaste lärdomarna av övergången?

Transitionens ojämna resultat

Den framträdande brittiske historikern Timothy Garton Ash kallade 1989 för det mest avgörande året i Europas historia.¹ Kommunismens fall i Öst- och Centraleuropa är också en av de mest förbryllande händelserna i Europas historia. Ingen förutsåg det. Den amerikanske politikern och statsvetaren Jeane Kirkpatrick uttryckte den allmänt rådande stämningen bland politiker och forskare på följande sätt: "What a fantastic surprise the collapse of communism was. I believe there has been no greater surprise in modern history - and we should admit it - than the speed and the totality with which Communist regimes fell in Eastern Europe and in the Socialist fatherland itself the Soviet Union."² Det är inte konstigt att en sådan stor historisk händelse skapade eufori och otyglad optimism. Allt verkade så lätt och lovande. Francis Fukuyama argumenterade till och med att historien tog slut med Sovjetunionens fall och det kalla krigets slut.³ Hans grundläggande antagande var att det kommunistiska systemets pågående sammanbrott samtidigt innebar en slutgiltig triumf för de västerländska värderingarna rörande demokrati, marknadsekonomi och rättsstatlighet. För ett ögonblick skapade Berlinmurens fall djup optimism, samhörighet och frihetstro, i både öst och väst. Länderna i Central- och Östeuropa genomförde på kort tid en förhållandevis framgångsrik omvandling till demokrati och marknadsekonomi. Att tio av dessa länder kommit med i EU är ett mått på detta. Nu, 20 efter kommunismens fall framstår dock utvecklingen i regionen som betydligt dystrare med politisk instabilitet, korruption och växande populism.

¹ guardian.co.uk, 4 november 2009

² Kirkpatrick 1992: 7

³ Fukuyama 1989

Vi vet idag att de fantastiska förhoppningarna om en ny värld av fria samtal, jämlikhet och stabil demokrati inte har infriats på ett tillfredsställande sätt. En av arkitekterna bakom sametsrevolutionen Vaclav Havel målar i "Paradise Lost" en dyster och dramatisk bild av den Östeuropeiska transitionsprocessen under transitionens första år: "Hatred among nationalities, suspicion, racism, even signs of fascism; vicious demagogy, intrigue, and deliberate lying; politicking, and unrestrained, unheeding struggle for purely particular interests, a hunger for power, unadulterated ambition, fanaticism of every imaginable kind; new and unprecedented varieties of robbery, the rise of different mafias; the general lack of tolerance, understanding, taste, moderation, reason."⁴ Mycket av Havels observationer tycks tyvärr återspegla det politiska tillståndet i regionen även idag.

Utmaningen att bygga demokratiska rättsstater

Med Berlinmurens fall har regionens politiska aktörer och medborgare uppnått det negativa målet att eliminera de gamla auktoritära politiska systemen. Det positiva målet att skapa fungerande demokratier i dess ställe visade sig dock vara mycket svårare att åstadkomma. 20 år efter det kalla krigets slut, lever nästan 80 procent av invånarna (220 miljoner) i länderna som tillhörde forna Sovjetunionen fortfarande under inrotade auktoritära regimer som berövar dem grundläggande politiska och medborgerliga friheter. Listan är lång över politiska aktivister, journalister och juridiska ombud som har förlorat sina liv i kampen för grundläggande mänskliga rättigheter och rättsstatsprincipen under transitionsåren. Freedom House rapport *Nations in Transit* identifierar ett snabbt krympande utrymme för avvikande åsikter som ett centralt inslag i det forna Sovjetunionens auktoritära system.⁵ Av de tolv forna sovjetrepublikerna (förutom de baltiska), har åtta auktoritära regimer där grundläggande mänskliga rättigheter, demokratiska normer och rättsstatsprinciper är helt

⁴ Havel 1992: 6

⁵ Se <http://www.freedomhouse.org>

frånvarande (till exempel Vitryssland, Turkmenistan och Uzbekistan,) två är semi-konsoliderade auktoritära system (Armenien och Moldavien), och de återstående två klassificeras som övergångs-hybridsystem (Georgien och Ukraina). Under år 2009 upplevde Ryssland den största demokratiska försämringen under det senaste decenniet.⁶

Skillnaden är stor i jämförelse med EU:s nya medlemsländer från det forna Östblocket. De är alla konsoliderade demokratier, med undantag av Bulgarien och Rumänien som bland annat har stora briser i rättsväsendet och därför klassificeras som semi-konsoliderade demokratier. Den demokratiska utvecklingen i centraleuropeiska länder som Polen, Ungern, Tjeckien och de Baltiska länderna har drivits av hopp om framtida EU-medlemskap, vilket gett ett starkt incitament i reformarbetet. EU:s utvidgningar 2004 och 2007 var frukten av långa och smärtsamma strukturreformer tänkta att utveckla demokratiska och marknadsekonomiska institutioner. Det är dock viktigt att påpeka att även EU:s nya medlemmar brottas med demokratiska problem. Demokratins kvalitet har 2009 försämrats i sex av de nya EU-medlemsstaterna jämfört med det föregående året.⁷ I Ungern och Slovakien gäller det bland annat rättsväsendets och medias oberoende. Politiska skandaler och korruption inom olika sfärer av samhällslivet fortsätter att blomstra i Bulgarien och Rumänien, vilket nyligen har kritiserats av EU. Även i de centraleuropeiska länderna har korruptionsskandaler avlöst varandra under 2000-talet trots välutvecklade lagar och program mot korruption.⁸ Enligt Förenta Nationernas utvecklingsprogram (UNDP) anser mellan 60 och 70 procent av befolkningen i bland annat Bosnien, Serbien och Georgien att det förekommer omfattande korruption inom till exempel sjukvården, rättssystemet och i media (UNDP 2002). I den vanlige medborgarens ögon har korruptionen brutit igenom alla samhällssfärer och dikterar livets regler.

⁶ ibid

⁷ ibid

⁸ Global Integrity index 2009, <http://report.globalintegrity.org/globalIndex.cfm>

Var tog det sociala kapitalet vägen?

Hur skapas en stabil, hållbar demokrati? Detta är en av samhällsvetenskapens kärnfrågor. En av viktigaste lärdomar från den central- och östeuropeiska transitionen är att en lyckad demokratisk övergång förutsätter mer än fungerande demokratiska institutioner som parlamentariska val och civilsamhälle. Det krävs också djupgående, värdeorienterade förändringar i politikernas, tjänstemännens och övriga befolkningens mentalitet och beteende. Att förändra samhällsnormer och skapa informella institutioner som stävjar politisk och ekonomisk samhällsutveckling är dock väldigt komplext och tar i bästa fall lång tid. När man analyserar medborgarnas stöd för olika typer av politiska system skiljer man vanligtvis mellan fem olika komponenter av det politiska systemet: den politiska samfälligheten, den politiska regimens principer, den politiska regimens effektivitet, den politiska regimens institutioner, samt olika politiska aktörers agerande. Medborgarna kan rikta sitt stöd eller missnöje mot var och en av dessa olika komponenter.⁹ Politiska skandaler, maktmissbruk, etniska konflikter, kränkningar av mänskliga rättigheter, ekonomisk nedgång, sociala orättvisor, är några av flera företeelser som kan förklara varför medborgarna i Öst- och Centraleuropa i jämförelse med de gamla västeuropeiska demokratierna har låg tilltro till demokratiska institutioner.

En nyligen genomförd undersökning *Pew Global Attitudes Project* belyser den uppenbara svagheten i många centrala demokratiska institutioner i Central- och Östeuropa genom att ge intressanta inblickar i medborgarnas åsikter.¹⁰ Till exempel, medan undersökningen visar att medborgarna i regionen visar en tydlig uppskattning av centrala demokratiska värden och institutioner (i Bulgarien säger 81 procent att ett fritt rättsväsendet är mycket viktigt, i Tjeckien anser 66 procent att fria medier är mycket viktiga och i Ungern anser 65 procent att yttrandefriheten är mycket viktigt), tror överväldigande majoriteten av de tillfrågade individerna inte att sådana institutioner fungerar väl i deras länder. I Bulgarien anser endast 8 procent av de tillfrågade att de har ett rättvist domstolsväsen, i Tjeckien anser bara 17 procent att de har

⁹ Norris 1999

¹⁰ Pew Global Attitudes Project, "The Pulse of Europe 2009: 20 Years After the Fall of the Berlin Wall," November 2, 2009, <http://pewglobal.org/reports/display.php?ReportID=267>

väl fungerande fria medier, och i Ungern anser endast 13 procent att det råder yttrandefrihet i landet. Undersökningar visar också att parlament och politiska partier är bland de institutioner som står längst ned på förtroendeskalan hos medborgarna. Enligt en färsk undersökning hyser endast 20 procent av Tjecker, 18 procent av Polacker, 15 procent av Ungrare och 6 procent av Letter ett förtroende för parlamenten i sina länder. Förtroendet för de politiska partierna är ännu lägre, med 16 procent i Estland (störst bland de nya EU-länderna), 15 procent i Tjeckien, 12 procent i Polen och Rumänien, 10 procent i Ungern, och 5 procent i Litauen.¹¹ Vissa grupper av Öst- och Centraleuropeiska medborgare uttrycker dessutom stark nostalgi för det förflutna. En nyligen genomförd undersökning visar till exempel att 70 procent av de ungrare som redan var vuxna när muren föll är besvikna med förändringen av det politiska systemet. En liknande undersökning i Bulgarien visar att 60 procent av medborgarna tycker att de levde bättre under Kommunismen. I Polen ser 44 procent av befolkningen positivt på det tidigare kommunistiska styret.¹²

Ovan presenterade siffror tyder på att samhällen i Öst- och Centraleuropa lider brist på socialt kapital. Tidigare forskning har visat att demokratin som styrelseskick gynnas både av att människor känner tillit till varandra¹³, men också att människor har tillit till statens politiska och byråkratiska institutioner.¹⁴ Ekonomin gynnas också av en hög grad av tillit i samhället, eftersom många ekonomiska transaktioner bygger på att parterna kan lita på varandra.¹⁵ Mellanmänniskt förtroende är en grundsten i samhällets sociala kapital. Höga nivåer av socialt kapital har i tidigare forskning kopplats till högre ekonomisk tillväxt, mindre ojämlikhet, mindre brottslighet, lägre korruption och bättre fungerande myndigheter, liksom till bättre genomsnittligt hälsotillstånd.¹⁶ Politiska institutioner tycks ha en avgörande roll för uppbyggnaden

¹¹ Eurobarometer 71 (September 2009),
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf

¹² Anna Mudeva, "Special Report: In Eastern Europe, People Pine for Socialism," November 8, 2009, Reuters, <http://www.reuters.com/article/idUSTRE5A701320091108>

¹³ Ingelhart och Welzel 2005

¹⁴ Kumlin och Rothstein 2007

¹⁵ Rosenberg och Birdzell 2002

¹⁶ Flores och Rello 2003; Sabatini 2005

av det sociala kapitalet.¹⁷ Myndigheter som polis, skolor, sjukhus, rättsväsende inkluderas i detta och hur dessa upplevs utav medborgarna hänger ihop med hur tilliten byggs upp. Låga förtroendesiffror tyder på att de öst- och centraleuropeiska medborgarna anser att sådana institutioner inte behandlar alla medborgare lika samt att de inte är transparanta. Att bygga ett fungerande samhälle med en gemensam identitet, politisk legitimitet och en känsla av samhörighet bland medborgarna har visat sig vara en av de största utmaningar som de unga demokratierna i östra Europa ställdes inför. Det sociala kontraktet mellan medborgare och politiker är bräckligt och i vissa länder för svag för att förhindra social oro, missnöje, politiska kriser och turbulens "All the Visegrad countries experienced the crisis of the system of political power where the political elites used their political power for its capitalization into the economic one (so called 'partocracy'). Such trends caused the alienation of voters from the politicians, especially in the case of left wing segment of the society."¹⁸ Låga grader av politiskt förtroende i regionen tycks också härröra från den politiska elitens oförmåga att se till det nationella intresset istället för att roffa åt sig så mycket som möjligt av landets kollektiva tillgångar.

Socioekonomisk utveckling

I den omvandling som startade med festligheter och omfamningar när öst- och västberlinare möttes och som då ingjöt framtidshopp och entusiasm om fred och dynamisk utveckling, befinner sig regionens och Europas befolkningar nu två decennier senare i en situation med djup misstro och tydlig uppdelning i socioekonomiska vinnare och förlorare. Vinnarna utgörs av den politiska eliten och välutbildade invånare med bra politiska förbindelser och företagaranda. Transitionens förlorare består av gamla, pensionärer, lågutbildade, kvinnor, personer med liten eller ingen kompetens, landsbygdens människor som bor i avlägsna regioner eller i mindre städer, och personer som tillhör vissa etniska

¹⁷ Rothstein 2003

¹⁸ Marušiak 2007:161

grupper.¹⁹ Vägen mot marknadsekonomi i Öst- och Centraleuropa har för vissa grupper inneburit stort lidande. Den ekonomiska övergången har för många resulterat i försämrade levnadsvillkor, sociala orättvisor och ökande kriminalitet.

Den omfattande samhällsomvandlingen efter kommunist-regimens fall 1989 ledde till att ekonomin gick kraftigt nedåt. Nedgången i BNP/capita var mycket drastisk i de flesta länder liksom hyperinflation och massarbetslöshet. Den nya politiska makteliten stod då inför ett komplext uppdrag: att skapa nya priser, liberalisera, och skapa strukturer för en livskraftig marknad. Mycket av debatten kring den ekonomiska övergången i början av transitionsprocessen har fokuserat på "chockterapi versus gradualism." Förespråkare för chockterapi hävdade att snabba ekonomiska reformer behövdes på alla fronter, medan de som förespråkade en gradvis övergång efterlyste mer återhållsamma åtgärder med minimerade konsekvenser för befolkningens levnadsstandard. Empiriska analyser av regionens ekonomiska övergångar har avslöjat att båda tillvägagångssätten kan vara relevanta, och att valet av reform beror på de unika uppsättningar av landets strukturella och institutionella villkor.²⁰ Med andra ord, vad som var bra för Polen var inte nödvändigtvis bra för Ungern, och vice versa. En annan lärdom handlar om att oavsett reformens tillvägagångssätt - chockterapi eller gradualism - räcker det inte att utveckla rena ekonomiska lösningar på ekonomiska problem - länder måste också lösa de politiska hindren för att genomföra ekonomiska reformer.

Fungerande marknadsekonomi kräver god samhällsstyrning med regeringar som kan fastställa rättvisa och tydliga spelregler och genomdriva dem konsekvent. Marknadsekonomi kan inte finnas i sin fulla form om den är behäftad med korruption och nepotism. Många hävdar att ekonomiska problem i regionen, inte minst i forna Sovjet, beror på "rövarkapitalism" eller "vilda västern-kaptialism".²¹ Privilegier, skattebrott, oskyddad äganderätt och mutekonomi har skapat en stark koncentration av ekonomisk makt i händerna hos en relativ liten del av befolkningen. I många fall är verklig makt blott och bart ekonomisk makt, och demokrati har blivit en fasad bakom

¹⁹ Simai 2006

²⁰ Dehejia 2003

²¹ Kuznetsova 1999; Izyumov and Claxon 2009

vilken denna verkliga makt utövas. Problemen hänger intimt ihop med det odemokratiska sättet att privatisera ekonomin. Dessutom har den utbreda korruptionen skrämt bort investerare och skapat ökade kostnader för att göra affärer. Andra problem kvarstår också. Många transitionsländer har misslyckats med att minska den under kommunismen uppblåsta offentliga sektorn, reformera de offentliga finanserna, balansera sina budgetar och minska alltför hög internationell upplåning. Den nuvarande stora globala ekonomiska krisen uppdagade sådana svagheter genom att slå hårt mot regionens ekonomier. Trots en relativt sett stor ekonomisk tillväxt har de öst- och centraleuropeiska länderna långt kvar innan lönenivåerna kommit i närheten av de västeuropeiska. Många av de rikare länderna i unionen har en köpkraft – justerad för skillnader i levnadsomkostnader – som är tre gånger så hög som de fattigaste av de nya medlemsstaterna. Samhällsfenomen som *care drain*, *brain drain* och *trafficking*, kommer att påverka ländernas samhällsstrukturer i många år framöver. Kvinnor från Östeuropa som säljer sexuella tjänster har exempelvis blivit en vanlig syn inom EU sedan murens fall 1989. Till Sverige förs det in mellan 400-600 kvinnor och barn varje år och 90 % av dem kommer från Östeuropa.²² Människohandel är ett resultat av fattigdom, dåliga politiska institutioner och maktlöshet.

Slutsats

Att reflektera kring Öst- och Centraleuropa tjugo år efter berlinmurens fall ger viktiga lärdomar om olika utmaningar att skapa fungerande demokratier och marknadsekonomier. Resultaten av övergångsprocessen i Öst- och Centralteuropa är på många sätt imponerande. Men även de mest framgångsrika länderna fortsätter att brottas med korruption, försenade reformer av centrala ekonomiska sektorer, politisk misstro samt besvikelse och kvardröjande nostalgi bland befolkningen. Övergången till demokratiska system har visat sig vara en mycket svårare process än olika bedömare kunde föreställa sig 1989. En oundviklig slutsats av ovan förda resonemang måste bli att Fukuyamas antagande varit något förenklat. Historien har alls inte tagit slut. Den öst- och

²² <http://www.noticeme.se/trafficking.php>

centraleuropeiska transitionsprocessen visar snarare att universella liberala värderingar återigen hotas från en rad olika håll, och där demokrati allt mer framträder som ett politiskt system för en liten utvald skara av befolkningen. En fungerande demokrati förutsätter medborgarnas lika värde samt jämlika möjligheter att delta, känna delaktighet och att kunna utöva inflytande. Om grupper eller individer konsekvent står utanför olika politiska maktsfärer förlorar samhället viktiga tillgångar i humankapital och demokratin sin styrka och legitimitet. Även de mest framgångsrika länderna i regionen har alltför ofta gynnat vissa grupper i samhället på bekostnad av andra och därmed misslyckats med att skapa bredare legitimitet bland medborgarna för olika reformer. Förtroende är en nödvändig del vid uppbyggandet av framgångsrik kollektiv handling, och därför kan politiska reformer aldrig fungera utan ett grundläggande mått av politiskt förtroende. Effektiv demokrati hänger samman med social utveckling och ekonomiskt välstånd. För ekonomiskt välstånd är det nödvändigt med samhällseffektiva institutioner. Dessa är dock mycket svåra att upprätta och har hittills endast förekommit i ett litet antal länder i världen. Att bygga ett fungerande samhälle med en gemensam identitet, politisk legitimitet och en känsla av samhörighet bland medborgarna har visat sig vara en stor utmaning för de unga demokratierna i Östeuropa. Det lär dröja länge innan ineffektiva och utvecklingsfientliga institutioner omvandlas till ändamålsenliga instrument för att stävja olika former av maktmissbruk och bygga upp ett allmänt välstånd.

Referenser

- Deheija, F.H. (2003). "Will Gradualism Work When Shock Therapy Doesn't?" *Economics and Politics*. Vol 15:33-59
- Flores, M., Rello, F. (2003). Social Capital and Poverty: Lessons from Case Studies in Mexico and Central America, ESA Working Paper 03-12, Food and Agriculture Organization
- Fukuyama, F. (1989). "The End of History?" *The National Interest*, No. 16: 3-18.
- Havel, V. (1992). "Paradise Lost" *The New York Review of Books*, April 9
- Inglehart, R.F. och Welzel, C. (2005). Modernization, cultural change, and democracy : the human development sequence. New York : Cambridge University Press.
- Izyumov, A och Claxon T. (2009). "Models of Capitalism and Income Distribution in Transition Economies: A Comparative Perspective". *Journal of Economic Issues*. Vol. 43, Nr.3
- Kirkpatrick, J. J. (1992). "After Communism, What?," *Problems of Communism*, Vol. 41, Januari-April 1992, pp. 7-1.
- Kumlin, S.och Rothstein, B. (2007). "Making and Breaking Social Capital: The Impact of Welfare State Institutions", *Comparative Political Studies*, Vol 38, No. 4, pp 339 – 365.
- Kuznetsova, N. (1999). Russia: A regime of bandit capitalism, in "organized crime watch—NIS Transnational crime and corruption center, American University, Washington, DC, volume 1, number 3, March/April, 1999
- Marušiuak, J. (2007). "The Visegrad Dimension of Social Democracy". I: Šaradín, P., Bradová, E.: Visegrad Votes. Parliamentary Elections 2005-2006. Olomouc: Palacký University, pp. 154-170.
- Norris, P. ed. (1999). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford University press
- Sabatini, F. (2005). "Social Capital, Public Spending and the Quality of Economic Development" Paper presented at the Joint International

Conference, "Towards a New Economic Paradigm", Kobe, Japan, 17-18 December 2005.

Rosenberg, N. och Birdzell, LE Jr (2002). *Västvärldens väg till välstånd*. SNS förlag.

Rothstein, B. (2003). "Social Capital in a Working Democracy. The Causal Mechanism" i Oyvind, O (ed), *Power and Democracy: Critical Interventions*, London, Ashgate.

Simai, M. (2006). "Poverty and Inequality in Eastern Europe and the CIS Transition Economies". DESA working paper nr. 17

UNDP (2002). "Fighting Corruption in Post-Communist States – Lessons from Practice" UNDP Regional Bureau for Europe and the CIS

Lyckades Sheriffen?

1989 ur Centraleuropas perspektiv

Kristian Gerner

Historiska institutionen, Lunds universitet

Centraleuropa: en definition

“This is a story with a happy ending”. Det är inledningsorden i Victor Sebestyens bok *Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire*.¹ Boken gavs ut 2009, tjugo år efter ”sammetsrevolutionen” i Centraleuropa år 1989. Det lyckliga slutet syftar på att ett drygt fyrtioårigt kommunistiskt välde under sovjetisk överhöghet efterträddes av demokrati, marknadsekonomi och rättssamhälle. Men tjugo år efter ”sammetsrevolutionen” tedde sig inte livet anmärkningsvärt ”lyckligt” i de centraleuropeiska staterna. De hade i likhet med de flesta andra EU-stater ekonomiska svårigheter och sociala problem.

Årtalet 1989, sammetsrevolutionens år, fick ett skimmer av både romantik och felslagna förhoppningar. I de berörda staterna växte åren efter 1989 en kamp om minnet fram. 1989 kom att ses ur många olika perspektiv i de olika staterna bland historiker, politiker och helt vanliga människor. Denna kamp om minnet utspelades på olika scener i det offentliga livet, inte bara i historieskrivningen utan även i form av resningen (och demoleringen) av monument, högtidlighållandet av märkesdagar 1989 och skapandet av särskilda forsknings- och

¹ Sebestyen, Victor (2009), *Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire*. London: Weidenfeld & Nicolson, s.1.

dokumentationscentra. I denna essä analyseras denna problematik med utgångspunkt i begreppet 'historiekultur'. Detta begrepp är mycket vidare än begreppen 'historisk forskning' och 'historieskrivning'. En viktig aspekt är det politiska och ideologiska bruket av politiska händelser och personer, framställda i böcker, gestaltade i filmer och monument och föremål för minnesceremonier. Med hjälp av begreppet historisk kultur kan man komma åt det ideologiska klimatet och motsättningarna, känslöstämningen i ett samhälle vid bestämda tidpunkter.

'Centraleuropa' betecknar något som ligger mitt i världsdelen Europa. Denna geografiska bestämning är banal. Begreppet är emellertid även historiskt. I historieskrivningen är Centraleuropa det område som omfattades av Österrike-Ungern före första världskriget respektive av Polen-Litauen före 1772. Dessa områden överlappar varandra. Ibland inräknas även Preussen, Sachsen och Tyska riket i Centraleuropa. Under efterkrigstiden kom begreppet 'Centraleuropa' att förknippas med staterna Polen, Tjeckoslovakien och Ungern. Österrike räknades i likhet med Tyska förbundsrepubliken till Västeuropa och DDR befann sig i detta avseende i ingenmansland, i den ideologiska och politiska kategorin 'öststater'.

I nutida språkbruk har ordet Centraleuropa positiv laddning för många individer som identifierar sig som polacker, slovaker, tjecker och ungrare. Denna positiva uppfattning delas av politiker och intellektuella i de postjugoslaviska staterna Slovenien och Kroatien, vilkas historia före 1918 utspelades inom Österrike-Ungern. Om Slovenien och Kroatien inkluderas i Centraleuropa, undviker dessa stater att identifieras med sitt jugoslaviska förflutna och begreppet 'Balkan'. Det senare begreppet har dålig klang utom i Bulgarien, där man har en tradition av positiv identifiering med namnet Balkan.² Även politiker och intellektuella i östra Galizien och Bukovina, områden som idag ingår i Ukraina, vill gärna se sig som tillhörande Centraleuropa.

Politiska och ideologiska ställningstaganden i det nutida Centraleuropa har biklanger av både reflexiv och restaurativ nostalgi. Reflexiv nostalgi innebär att man i historiekulturen framställer den svunna tiden i ett romantiskt skimmer och låter olika tidsepoker och geografiskt åtskilda platser komma samman i en "romantisk berättelse". Det innebär inte att man vill återskapa de förhållanden som rådde förr. Den restaurativa nostalgin knyts till föreställningen om ett "äkt

² Todorova, Maria, (1997), *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press

ursprung”, som man vill försöka återställa. Den kan kopplas ihop med fiendebilder och irredentism, eftersom det som ska återvinnas nu tillhör någon annan stat.³

Som svensk kan man beträffande de två slagen av nostalgi jämföra med inställningen i vårt land till Finland. Under perioden från riksdelningen 1809 till Krimkriget 1853-56, då Ryssland var i underläge gentemot västmakterna Frankrike och England, som ockuperade Åland och lade fästningen Bomarsund i ruiner, fanns det restaurativa strömningar i Sverige, det vill säga ambitioner att ”återerövra” Finland, men därefter har det varit fråga om reflexiv nostalgi, det vill sägas att helt enkelt minnas det förflutna med glädje. Ett tillfälligt återfall i restaurativt tänkande kom i samband med Finlands frihets- och inbördeskrig 1918. Då fanns det i Sverige en opinion för att Åland skulle införlivas med Sverige.⁴

Medan restaurativ nostalgi leder till en konfliktorienterad utrikespolitik gentemot grannstater, kan den reflexiva nostalgien verka försonande. I fallet Sverige-Finland kunde den politiska ledningen i de två staterna tillsammans utnämna 2009 till ”märkesåret” (i litteraturen används beteckningen även beträffande 1809). Till bilden hör att många svenskers kunskap om den gemensamma historien före 1809 var näst intill obefintlig och ämnet därför inte alls var hett. Firandet fick karaktären av en glädjefest som backades upp av regeringarna och riksdagarna i de två staterna.⁵

Centraleuropa definieras i denna artikel som dagens stater Polen, Slovakien, Tjeckien och Ungern. Detta innebär att även dessa staters tidigare historia berörs. Genom att uppmärksamma målsättningar och förhoppningar bakom aktörernas handlande 1989 får man perspektiv på situationen tjugo år senare i termer av målsättningar och förhoppningar, å ena sidan, och faktiska resultat, å andra sidan. Utgångspunkten är vad som hände 1989. Därför får Polen och Ungern huvudrollerna. Samhällsförändringarna i dessa två stater under 1980-talet och särskilt under år 1989 var vid sidan av det som samtidigt skedde i Sovjetunionen de centrala orsakerna till systemskiftet i Centraleuropa. Tjeckoslovakien hade en statistroll.

³ Boym, Svetlana, (2001), *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, s. xviii.

⁴ Nordman, Dan (1993) ”Historien som slagträ i Ålandsfrågan”. *Åland – ett självstyrt landskap*. Aktuellt om historia, 1–2

⁵ Stenbäck, Pär, (2009), ”Sverige och Finland i samverkan”; Aalto, Alec (2009), ”Ej med klagan skall ditt minne firas”. Reflektioner över märkesåret 1809”, Almquist, K. & Engström, E. (red.), *Förlusten av Finland 200 år*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Vägen fram till 1989 och de mest betydelsefulla händelserna det året är bakgrunden till analysen. Skildringen tar fasta på skeendena under de tjugo åren ur konflikt- och försoningsperspektiv. Det gäller både inom staterna och beträffande deras relationer till varandra och andra angränsande stater. Säkerhetspolitiska och ekonomiska dimensioner lämnas därhän. Fokuseringen är som nämnts i inledningen, på begreppet 'historiekultur', bruket av historien i det offentliga livet och inom in- och utrikespolitiken.⁶ Historiekulturen i de berörda staterna handlar i första hand om det som inte uppmärksammades i den offentliga sfären under den kommunistiska epoken: institutioners och enskilda människors beteende dels under naziväldet och i samband med Förintelsen, dels under den kommunistiska epoken och särskilt under det stalinistiska skedet 1949-1953. Hänvändelsen till historien har varit särskilt betydelsefull i Polen och Ungern på grund av att befolkningen genom politiska deklarationer, litteratur, film, museiutställningar och monument har påmint om traumatiska händelser. De knyts till platsnamn och har fungerat som lättfattliga symboler för nationell mobilisering. I Polens fall gäller det Katyn, i Ungerns fall Trianon. Händelserna som knyts till namnen inträffade 1940 respektive 1920, men de har trots tidsavståndet förblivit ytterst levande historia.

Det började i Gdańsk

Den sista akten i dramat med det lyckliga slutet för Centraleuropa på den kommunistiska historien började i Polen med parlamentsvalet den 4 juni 1989. Den första akten var den strejk som i augusti 1980 genomfördes på Leninvarvet i Gdańsk och följdes av strejker över hela Polen. Strejkerna arrangerades av den fria fackliga organisationen Solidarność, som i realiteten fick funktionen av politisk opposition, något som var en anomali för ett kommunistiskt system (och i kommunistisk ideologi⁷). Den 31 augusti 1980 tvingades den polska regeringen och kommunistpartiet att efter förhandlingar med Solidarność på varvet i Gdańsk att acceptera ett 21-punktsprogram. Det innehöll krav på rätt till

⁶ Binder, Beate, Niedermüller, Peter, Kaschuba, Wolfgang (2001), "Inszenierungen des Nationalen – einige einleitende Bemerkungen", Binder, B., Kaschuba, W. & Niedermüller, P. (red.) *Inszenierung des nationalen. Geschichte, Kultur und Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, ss. 7-15.

⁷ Svensson, Jörn (1974), *Du ska ta ledningen och makten*. Stockholm: Arbetarkultur.

fria fackföreningar och rätt att strejka, på yttrandefrihet samt på att den katolska högmässan skulle sändas i de statliga etermedia.

Polen upplevde en period av demokratisering som hejdades den 13 december 1981, då regerings- och partichefen Wojciech Jaruzelski, som också var försvarsminister, lät införa undantagstillstånd och ”suspendera” Solidarność. Flera av organisationens ledare, bland dem Lech Wałęsa och Adam Michnik, kastades i fängelse. Solidarność fortsatte att verka underjordiskt och kunde under de förändrade internationella politiska villkoren vintern 1989 framträdta öppet och inleda förhandlingar med kommunistregimen om att genomföra fria och hemliga val till riksdagens båda kamrar sejmen och senaten. Solidarnośćs kandidater segrade i dessa. De intog 99 platser av 100 i senaten och alla tillgängliga platser i andra kammaren, sejmen. Där hade nämligen kommunistpartiet med stödpartier fått garanterad majoritet. Efter valet bytte de två stödpartierna sida, och kommunistpartiet kom i minoritet. Sejmen valde om Jaruzelski som president, med en rösts övervikt. I gengäld tvingades Jaruzelski ge Solidarność-politikern Tadeusz Mazowiecki i uppdrag att bilda regering. I september 1989 tillträdde den nya, demokratiskt valda regeringen.⁸

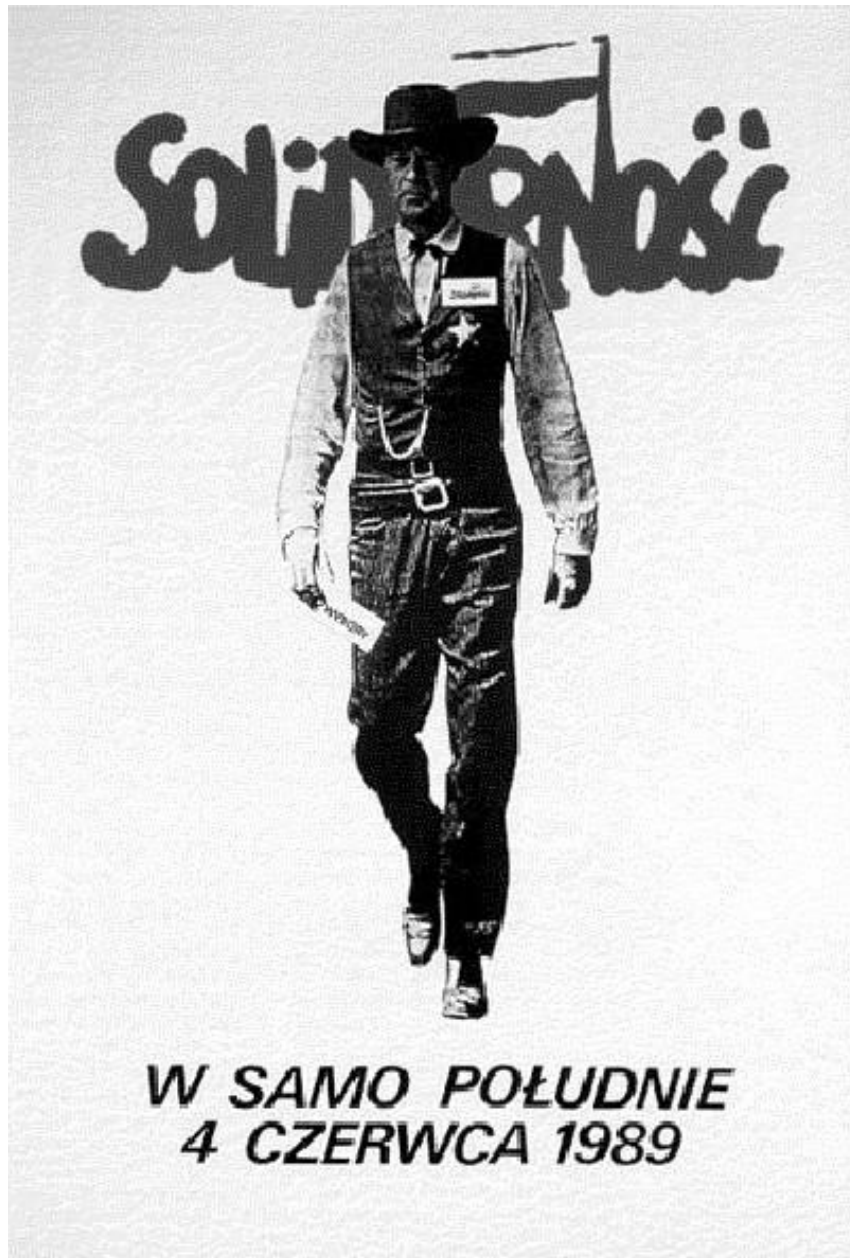
I september 2002 arrangerades i tidningen *Gazeta Wyborczas* hus i Warszawa en fotoutställning om Solidarność-perioden i Polen från strejken i Gdańsk sommaren 1980 till de demokratiska valen 1989. *Gazeta Wyborcza* betyder ”valtidningen”. Tidningen skapades inför valet 1989 med Adam Michnik som chefredaktör. Tidningen etablerade sig efter den framgångsrika valkampanjen våren 1989 snabbt som en kvalitetstidning med huvudredaktion i Warszawa och regionala kontor och lokalutgåvor i Polens större städer.

Utställningen i Warszawa 2002 visade foton och nyhetssidor i facsimil från The Washington Post, The New York Times och Le Monde från åren 1980-1989. Vid öppnandet skrev Adam Michnik en ledarartikel i sin tidning om det komplexa samspelet mellan en rad olika faktorer när den demokratiska revolutionen segrade i Polen under perioden 1980-1989. Texten är en både koncis och djupsinnig analys av vägen till den fredliga revolutionen 1989 och de förhoppningar den väckte. Den framställer skeendena 1989 i Centraleuropa som ett drama med lyckligt slut, i direkt kontrast till tragedin på Himmelska fridens torg samma år:

⁸ Gerner, Kristian (2009), ”Polen – från motstånd i Gdansk till EU-medlemskap”, Björklind, F. & Rodin, J. (red), *Det nya Östeuropa – stat och nation i förändring*. Lund: Studentlitteratur.

Inför valen i juni 1989 marscherade människorna från Solidarność under affischer med Gary Cooper i den berömda filmen Sheriffen.

Den 5 juni 1989 kablades två nyheter över världen: på Den himmelska fridens torg i Peking mördades den kinesiska friheten; i Polen krossades diktaturen i parlamentsvalen. Vår väg till friheten öppnades.⁹

⁹ Michnik, Adam (2002) "Polska na pierwszej stronie – wystawa w 'Gazecie'", *Gazeta Wyborcza*, 28-29 September. Se även Gerner, Kristian (2006), "Historiedidaktik, politik och demokratisering i Östeuropa", Oker-Blom, G. & Sandelin, M., red., *Historia i nuet*. Helsingfors: utbildningsstyrelsen; Gerner, Kristian (2005), "Historia och folkmakt mot demokrati och diktatur. En resa från Gdansk 1980 till Kiev 2004", *Historiens vägar. Gestaltning, historia och kulturarv*. Härnösand: Landstinget Västernorrland.

I Sheriffen, Fred Zinnemanns klassiska Hollywood-produkt från 1952, tar hjälten Will Kane, spelad av Gary Cooper, upp kampen mot ett gäng banditer som terroriserar staden Hadleyville i Vilda Västern. I juni 1989 var Solidarność i Gary Coopers roll redo för slutstriden med gangstrarna, det vill säga kommunisterna. Sheriffen heter i original High Noon, tolvslaget. Solidarnośćs affisch var en kopia av det amerikanska originalet, men med ett tillägg: ovanför sheriffstjärnan på Coopers bröst fanns Solidarnośćs välkända rödvita logo. Istället för filmtiteln stod det på polska ”Solidarność – w samo południe 4 czerwca 1989”, vilket översatt till engelska lyder “Solidarity – at High Noon on 4 June 1989”. Istället för en revolver bar sheriffen en valsedel i sin högra hand.

Adam Michnik visade i sin analys av det demokratiska genombrottet i Polen på fem nödvändiga betingelser för denna fredliga revolution. Ingen av dem hade enskilt räckt till för att framkalla förändringen, men utan endera av dem hade utgången kunnat bli en annan än den fredliga nedmonteringen av det kommunistiska systemet, först i Polen och snart även i resten av Centraleuropa.

Den första betingelsen var polska industriarbetares och intellektuellas samarbete mot den repressiva kommunistregimen sommaren 1976. Detta samarbete innebar att de båda kategorierna av missnöjda medborgare gjorde gemensam sak, till skillnad från mars 1968, då regimen, delvis med hjälp av arbetarmilis, hade kunnat slå ned de intellektuellas protestdemonstrationer mot Sovjetunionens hegemoni i det officiella kulturlivet, och från årsskiftet 1970-71, då regimen kunde slå ned varvsarbetarnas strejk i Gdańsk, Gdynia och Szczecin utan att intellektuella förmådde protestera. Men 1976 skapades genom KOR den gemensamma front som snart skulle leda till bildandet av Solidarność. KOR, Komitet Obrony Robotników, Kommittén för försvar av arbetarna, bildades av advokater och andra intellektuella som organiserade juridiskt stöd åt de arbetare, vilka åtalades 1976 för att de hade strejkat och demonstrerat för sociala och politiska rättigheter.

Den andra betingelsen var den tillfällighet – en nyvald påves plötsliga och oväntade frånfälle – som medförde att den polske kardinalen Karol Wojtyła i all hast hösten 1978 av kardinalkonciliet i Vatikanen utsågs till påve. Det hade en enorm betydelse för den överväldigande majoriteten av den polska befolkningen att en

polack blev påve som den förste icke-italienske innehavaren av Den heliga stolen på fyrahundra år. Eftersom kommunismen traditionellt, även i Polen, var religionsfientlig, tenderade flertalet polacker att uppfatta kommunismen även som polskfientlig. När Wojtyła blev påven Jan Paweł II (Johannes Paulus II) innebar det för polackerna att Rom och hela den västerländska civilisationen och inte det bysantinska Moskva ännu mera än tidigare framstod som nationens naturliga hemvist. När den polske påven i juni 1979 besökte sitt hemland hälsades han i Warszawa och Kraków av hundratusentals landsmän som en frälsare.

Den tredje betingelsen var den tillfällighet – tre åldersstigna sovjetiska generalsekreterares död i en följd inom loppet av två och ett halvt år – som medförde att en kommunist ur den poststalinistiska generationen, som hade formats mentalt under Chrusjtjovs töväder 1956-1964, utsågs till generalsekreterare för Sovjetunionens kommunistiska parti och därmed till ledare för Sovjetunionen och Warszawapakten. Den 1931 födde Michail Sergejevitj Gorbatjov utsågs den 11 mars 1985 av kamraterna i politbyrån till partiets och därmed Sovjetunionens ledare. När denne i namn av sina ideologiska slagord glasnost' (=demokratisering) och nytt tänkande (=avblåsande av det kalla kriget) avstod från anspråket att bestämma över de centraleuropeiska staterna, uppfattade man inom Solidarność att den inhemska kommunistregimen inte kunde räkna med militär hjälp från Sovjetunionen utan var hänvisad till att söka komma överens med Solidarność om hur man bäst skulle avveckla den kommunistiska diktaturen i Polen. Den polska kommunistregimen uppfattade saken på samma sätt, och rundabordsförhandlingarna kunde inledas i januari 1989.

Den fjärde betingelsen var den grundläggande ideologiska omständigheten att den polska befolkningens flertal, inklusive de generationer som hade växt upp under de fyra decennierna av kommunistiskt styre, kulturellt hade förblivit ansluten till det demokratiska Västeuropa och Nordamerika, både genom de flitiga kontakterna med en talrik polsk diasporabefolkning i hela den anglosaxiska världen, Frankrike, Västtyskland och Sverige, och genom ett anammande av den västliga livsstilen och masskulturen, som markant skiljde sig från den sovjetiska, kommunistiska modellen. Många polacker kunde genast identifiera västernhjälten

Kane/Cooper som en symbol för motståndet mot den terroristiska kommunistregimen. Det är en fin historisk ironi att det ursprungliga budskapet i Zinnemanns film av samtidens kritiker uppfattades som en uppmaning att göra motstånd mot den konformism och antikommunism som mccarthyismen utgjorde i det tidiga 1950-talets Hollywood och USA. Eftersom även de kommunistiska kulturpåvarna i sextiotalets Polen uppenbarligen hade uppfattat detta budskap, tillät de att filmen visades i Polen. Ironin bestod i att en polsk publik identifierade filmens skurkar inte med senator Joseph McCarthy and The House Un-American Committee Activities utan med den egna kommunistiska regimen.

Den femte betingelsen var nyhetsförmedlingen till omvärlden om vad som skedde i Polen och förmedlingen tillbaka till Polen av dessa nyheter genom västliga propagandasändningar genom Voice of America, BBC och Radio Free Europe. De oppositionella och även många andra medborgare i Polen fick klart för sig inte bara att det förekom strejker och manifestationer mot kommuniststyret på olika platser i Polen. Man fick även klart för sig att detta i västvärlden uppfattades och tolkades som medvetna politiska handlingar, vilka dessutom rönt sympati i den demokratiska världen. De polska aktivisterna förstod att de bedrev politik, och detta i en stat som saknade demokratiska institutioner. Med Michniks ord: "Den moraliska protesten omformades till medvetna politiska handlingar".

Till skillnad från kommunistregimen och även från den postkommunistiska regim som genomförde marknadsekonomiska reformer efter 1989, grundades Solidarność inte på någon ideologi utan på två värden som Michnik lyfte fram, värdighet och frihet. I detta fanns en hänvisning till den polska historien. För Michnik och andra intellektuella i Solidarność-rörelsen var det en nästan tvåhundraårig polsk tradition som kom till uttryck genom rörelsen, nämligen organisering nerifrån av det civila samhället, på polska uttryckt med ett ord, społeczeństwo. Traditionen gick tillbaka dels till motståndet mot förryskningspolitiken i den ryska delen av Polen under 1800-talet, dels till motståndet mot den nazistiska utrotningspolitiken under ockupationen under andra världskriget.

Vägen till 1989

En nödvändig förutsättning för de fredliga revolutionerna inte bara i Polen utan även i de övriga staterna i Centraleuropa 1989 var att Michail Gorbatjov kom till makten i Sovjetunionen 1985 och snart fann imperiebördan för tung. Han klargjorde att Sovjetunionen lämnade satellitstaternas regimer åt sitt öde.

Marken för en frigörelse var som skildrats ovan väl förberedd i Polen. I tillägg till Michniks analys ska det nämnas att denna stat under perioden 1956-1989, en hel generation, hade en pulserande politisk kultur av demonstrationer och strejker, repressioner och skifte av ledare samt reformer; nya demonstrationer, strejker, repressioner och ledarskiftet och nya reformer. Mot partiet och de repressiva organen stod industriarbetare, intellektuella, bönder och det katolska prästerskapet.

Ungern hade under kommunistpartiets ledning inlett ekonomiska reformer, NEM, 1968. Efter en tillfällig frysning av reformverksamheten i mitten av 1970-talet fortsatte nedmonteringen av planekonomin till förmån för framväxten av kooperativ inom jordbruk, servicenäringar och småskalig industriproduktion. Kulturlivet blev friare genom att skönlitteratur, teater och film på ett sofistikerat sätt tilläts behandla klassiska historiska teman så att dessa av ungrarna kunde ges innebörden att sovjetväldet och kommunismen var en övergående prövning: Ungern hade uthärdat både osmanskt och habsburgskt styre och skulle överleva även det sovjetiska. De sovjetiska ledarna begrep aldrig vad det var fråga om, men i Ungern eroderades de ideologiska grundvalarna för det kommunistiska systemet.¹⁰

Under slutet av 1980-talet angav reformatorer ur kommunistpartiets ledning som Imre Pozsgay och Miklós Nemeth färdriktningen mot demokrati och marknadsekonomi samtidigt som de började samverka med företrädare för den nationalistiska intelligentsian till stöd för de ungerska minoriteterna i grannstaterna Rumänien och Slovakien mot dessa staters regimer. Detta innebar bland annat att Ungern, för att kunna ge asyl åt rumänska medborgare av ungersk börd som tog sin tillflykt till Ungern, anslöt sig till Gèneve-konventionen om rätt till politisk asyl för förföljda

¹⁰ Gerner, Kristian (1985), *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era. A Study in Precarious Security*. Aldershot, Hunts.: Gower.

individer. Därmed blev Ungern en rättsstat. Rättsstaten Ungern kunde inte behålla en av skjutklara soldater bevakad taggtrådsgräns mot Österrike. Inför TV-kamerorna klippte våren 1989 Ungerns utrikesminister Gyula Horn sönder taggtråden.

I likhet med vad som gällde för Polen var Gorbatsjovs reformpolitik en nödvändig förutsättning för förändringarna i Ungern 1989. Den ungerska historiska kontinuiteten visade sig inte i en sådan ”pulsering” som hade kännetecknat Polen. Det var vad som kan karaktäriseras som en rak linje bort från planekonomi och ideologisk likriktning. Det var kommunistpartiet som självmant avvecklade sitt eget välde under år 1989 och organiserade fria val till parlamentet 1990.

”Arbetar- och bondestaten” DDR kollapsade som ett korthus efter det att Ungerns regering den 19 augusti 1989 tillsammans med Otto von Habsburgs paneuropeiska union och med von Habsburgs dotter Walburga Habsburg Douglas som verkställande kraft på ort och ställe arrangerade en fredspicknick vid gränsstaden Sopron/Ödenburg och öppnade sin gräns mot Österrike. Otto von Habsburg, född 1912, var son till Karl, Österrikes siste kejsare och Ungerns siste kung. Han var medlem av Europaparlamentet för bayerska CSU och ville förverkliga sin och Paneuropeiska unionens vision om ett enat Europa genom en symbolisk återförening av den gamla dubbelmonarkins båda halvor. Den 19 augusti var ett slags helgdagsafton: den 20 augusti, Stefansdagen var av tradition en minnesdag i Ungern. Namnet syftar på den kung som vid sekelskiftet år 1000 antog kristendomen för det ungerska kungariket och vars namn (ungerska István) kommit att förknippas med ett Ungern vänt till Europa. Det var fråga om om en mild och fredlig from av restaurativ nostalgi i bemärkelsen att historien utnyttjades som ett löfte om en ljusare framtid, vilken skulle få den kommunistiska epoken att framstå som en tillfällig parentes i samhällsutvecklingen och återförena den gamla dubbelmonarkins länder och folk inom ramen för ett enat Europa.

En förvisso inte vare sig officiell eller offentlig men av arrangörerna ändå medräknad effekt av gränsöppningen i Sopron/Ödenburg var att östtyska unga familjer och ungdomar som befann sig på semester vid Balatonsjön eller i Budapest och på andra platser i Ungern, kunde ta sig till Sopron, vandra över gränsen och genom Österrike resa till Förbundsrepubliken Tyskland. I september tilläts östtyskar, som uppmuntrade av landsmännens uttåg genom Ungern och Österrike tog sin tillflykt till västtyska ambassaden i Prag, att i förseglade tåg resa genom den fortfarande kommuniststyrda staten Tjeckoslovakien och genom sin egen

kommunistiska stat DDR till Västtyskland. Den östtyska regimen hade inte ens skenet av legitimitet kvar. Den improviserade öppningen av muren i Berlin den 9 november 1989 formades till en gemensam tysk försoningsfest. DDR försvann stilla som daggen efter soluppgången.

Åren närmast före 1989 förekom inte någon bred politisk mobilisering i Tjeckoslovakien som motsvarade den i Polen eller någon krismedvetenhet i ledningen liknande den i Ungern. Repressionen hade förblivit hård efter nedmonteringen efter av Pragvårens demokratiska landvinningar den 21 augusti 1968. Det enda kvarstående resultatet av reformperioden var att landet hade blivit en federal stat som bestod av de tjeckiska länderna respektive Slovakien. Demokratiseringen hösten 1989 var inte förberedd inifrån på något ”polskt” sätt, och förvisso inte uppifrån på ett ”ungerskt” sätt. Den kom som ett resultat av och en anpassning till den nya politiska situationen i Centraleuropa. Efter studentdemonstrationer i Prag den 17 november 1989, på femtioårsdagen av den nazistiska ockupationsmaktens stängning av de tjeckiska universiteten år 1939 och en dryg vecka efter muröppningen i Berlin, tvingades den internationellt och inrikespolitiskt alltmer isolerade kommunistregimen i Tjeckoslovakien slå till reträtt. Staten gränsade nu förutom till demokratierna Tyska Förbundsrepubliken och Österrike även till de sig demokratiserande före detta ”broderstaterna” Polen och Ungern och till det sammanfallande DDR. Till och med de strejkobenägna tjeckiska arbetarna i städer som Ostrava, Plzeň och Most uttryckte efter enträgna uppmaningar från särskilt utsända ”emissarier” sympati för de demonstrerande studenterna i Prag.

Regimen i Tjeckoslovakien tvingades utlova demokratiska val. Gustav Husák, som hade efterträtt den avsatte och till en skogvaktartjänst förvisade reformkommunisten Alexander Dubček som president i april 1969, tvingades av parlamentet att avgå i början på december 1989. I slutet på samma månad utsåg parlamentet den oppositionelle tjeckiske författaren Václav Havel till hans efterträdare. Denne hade lämnat fängelset, där han suttit som politisk fånge, så sent som i maj 1989. Som ett tecken på att maktskiftet gick lugnt och fredligt till kallades händelserna för sammetsrevolutionen.

Tredje gången gillt¹¹

Ur ett centraleuropeiskt perspektiv var EU:s östutvidgning år 2004 tredje gången på 85 år som dessa stater i egenskapen nationalstater inordnades i ett större europeiskt sammanhang. Före 1918 hade de varit delar av imperierna Tyska riket, Österrike-Ungern och Ryssland. Det första europeiska projektet utformades av de allierade segrarmakterna på fredskonferenserna i Paris 1919-1920. USA:s president Woodrow Wilson hävdade tesen om nationernas rätt till självbestämmande som grund för skapandet av nya stater. I enlighet med den principen återupprättades Polen, skapades Tjeckoslovakien, förminskades Tyskland och delades det habsburgska imperiet. Ungern förlorade två tredjedelar av sitt territorium och tre femtedelar av befolkningen och förvandlades i likhet med den andra hälften av dubbelmonarkin, Österrike, från europeisk stormakt till en småstat i Centraleuropa.

Det andra europeiska projektet leddes av Sovjetunionens ledare Stalin efter andra världskriget. Ur ett centraleuropeiskt perspektiv blev detta känt som "Jalta", eftersom regimkritiska intellektuella i Polen, Ungern och Tjeckoslovakien ansåg att president Roosevelt och premiärminister Churchill hade prigsivit deras länder åt Stalin under mötet mellan de tre stora i Stalins sommarresidens i Jalta på Krim i februari 1945. Jalta-överenskommelsen åsidosatte principen om nationellt självbestämmande inom den del av Europa som kontrollerades av den sovjetiska armén och arrangemanget bekräftades på konferensen i Potsdam sommaren 1945 efter Tysklands kapitulation. De centraleuropeiska staterna Polen, Tjeckoslovakien, Ungern och östra Tyskland, som 1949 blev DDR, tvingades underkasta sig Sovjetunionen. De blev "öststater". Ur Stalins synpunkt var det ett steg på vägen bort från Parisfredernas 1919-20 skapade barriär mot kommunismen till skapandet av en plattform för kommunismens vidare utbredning i Europa.

Det tredje europeiska projekt som direkt berörde de centraleuropeiska staterna blev möjligt tack vare reformpolitiken i Sovjetunionen efter 1985 och de därigenom utlösta sammetsrevolutionerna i Centraleuropa 1989. Inom EG, som 1992

¹¹ Jfr och se för referenser Gerner, Kristian (2003), "Tredje gången gillt? Östutvidgningen som fredsprojekt", Gustavsson, S., Oxelheim, L. & Wahl, N., *Valutaunionen, författningsfrågan och östutvidgningen. Europaperspektiv 2003*. Stockholm: Santérus Förlag.

omvandlades till EU, Europeiska Unionen, växte fram en Europa-retorik som med hänvisning till "europeiska" civilisatoriska värden och normer innefattade Centraleuropa. Denna retorik, som hämtade sin inspiration från under 1980-talet i väst kända och hyllade centraleuropeiska intellektuella som Adam Michnik och dennes landsman Czesław Miłosz, Vacláv Havel och dennes landsman Milan Kundera samt ungrarna Jenő Szűcs och György Konrád, satte ramarna för det politiska språket. De politiska ledarna i de centraleuropeiska staterna motiverade anspråken på att deras stater måste bli medlemmar av EU med att åberopa värden och normer som de uppfattade ligga till grund för EU. Detta språkbruk accepterades i politiskt inflytelserika kretsar och bland opinionsbildare i Västeuropa. Retoriken blev politiskt förpliktande. EU:s östutvidgning var inte historiskt ödesbestämd, men den blev en språklig nödvändighet. Den geografiska beteckningen "Europa" fylldes med ett ideologiskt och politiskt innehåll som fick det att verka självklart att de centraleuropeiska staterna skulle bli medlemmar av EU.

Begreppet 'demokrati' fick en särskild betydelse för medborgarna i de centraleuropeiska staterna. Demokrati uppfattades som något som mycket snabbt skulle åstadkomma ett konsumtionssamhälle. Den polske sociologen Piotr Sztompka hävdade tio år efter omvälvningen att politikerna i Centraleuropa inte var präglade av de postmaterialistiska värderingar som var viktiga för många samhällsvetare och journalister i Västeuropa. Inte heller de som kan kallas förlorarna i den centraleuropeiska omvälvningen – de, vilkas materiella standard försämrades – såg som mål ett postmaterialistiskt miljövänligt samhälle med jämställdhet mellan könen som ideal. Bönderna och de lågutbildade arbetarna var i likhet med många intellektuella och byråkrater fångna i det mentala arvet från kommunismen med dess kollektivism och mygelmentalitet. Många medborgare flydde till sin privata värld av familj och vänner istället för att delta i det offentliga livet. Många misstrodde staten och politiken och hade ringa respekt för lagen men hade samtidigt krav på att få social trygghet. Meritokrati och idén om personligt ansvarstagande hade ingen plats i denna världsbild.

Den svenske författaren Steve Sem-Sandberg, som i början av 2000-talet bodde i Prag, drog av sina erfarenheter från livet i

Tjeckien slutsatser som är förenliga med Sztompkas bittra summering: ”Som vid en hjärnskada röjer sig ett halvsekels diktatur i en viss mentalitet. I Pragbornas fall en blandning av egoism och cynism, som också inbegriper en oförmåga eller ovilja att gå till botten med de krafter i samhället som gjorde kommunistisamhället möjligt”.

Sztompka kan sägas ha talat för många centraleuropeiska intellektuella när han menade att EU hade en civilisatorisk uppgift och att den europeiska integrationen inte bara gav nya politiska och ekonomiska möjligheter för Centraleuropas stater utan också medförde en chans för dem att slutligen komma ”bort från Asien” i kulturell mening (det vill säga den sovjetryska mentaliteten) och frigöra sig från Homo Sovieticus’ grepp om själarna och bli kompetenta partners i den utvecklade moderna världen. Den polske sociologen tecknade vid millennieskiftet 2000 en idealbild av EU. Tio år senare, år 2010, präglades hela EU av ekonomisk kris, sociala problem och politiska motsättningar mellan flera av medlemsstaterna. Hur såg läget ut i de centraleuropeiska medlemsstaterna?

20 år efteråt: historiens återkomst

DDR uppgick den 3 oktober 1990 i Tyska förbundsrepubliken. De efterkommunistiska staterna Polen, Tjeckien, Slovakien och Ungern utvecklade efter 1989 en politisk kultur med rötter både i den förkommunistiska epoken, mellankrigstiden, och i den kommunistiska epoken. I samtliga stater uppstod ett jämförelsevis lösligt och instabilt partisystem. Det går att jämföra med Italiens partilandskap efter sammanbrottet för den etablerade efterkrigsstrukturen i början av 1990-talet, det vill säga under epoken Berlusconi. Partier som betecknade sig som socialdemokratiska respektive liberala och konservativa både bytte namn och förändrades ideologiskt samt växlade vid makten i de fyra centraleuropeiska staterna de tjugo åren efter 1990. De politiska konfrontationerna var hårda, och vad som brukar betecknas som populistiska ledare och partier fanns med i bilden. Populism ska här förstås som en blandning av egalitarism, xenofobi, mysogeni, homofobi och nationalism. Särskilt tydligt var detta syndrom i Slovakien, där ett populistiskt parti, SNS kom med i regeringen

efter parlamentsvalet 2006, och i Ungern, där det fascistiskt anstrukna partiet Jobbik (dess representanter stoltserade med att bära emblem från den fascistiska Pilkorsorganisationen från andra världskriget), trakasserade och till och med mördade romer och hotade judar fick 17 procent av rösterna i riksdagsvalen 2010. Även Polen hade populistiska partier representerade i sejmen. Tjeckien hade under hela perioden ett kommunistiskt parti representerat i parlamentet. I en centraleuropeisk kontext kan kommunismen karaktäriseras som vänsterpopulism.

Övergången till demokrati innebar inte ett radikalt brott med det förflutna. Systemsiftet hade haft en relativt lång period av förberedelse i särskilt Polen och Ungern. Den relativa kontinuiteten med den kommunistiska perioden visade sig i att Aleksander Kwaśniewski, som före 1989 hade varit medlem av ungkommunisterna och idrottsminister i den kommunistiska regeringen, valdes till Polens president 1995 som efterträdare till Solidarność-hjälten Lech Wałęsa och i att Gyula Horn, den siste utrikesministern i det kommunistiska Ungern, efter socialdemokraternas valseger 1994 blev premiärminister i Ungern.

I en analys av parlamentsvalet i Tjeckien 28-29 maj 2010 gav den göteborgske statsvetaren Andreas Johansson Heinö en god beskrivning av det partipolitiska landskapet i de centraleuropeiska staterna. En väsentlig dimension i det tjeckiska exemplet, som Johansson utgick ifrån, var inverkan från den allmänneuropeiska ekonomiska och politiska situationen:

Valet i Tjeckien bekräftar åtminstone tre trender i central- och östeuropeisk politik just nu. För det första blåser det högervindar. Vi såg det i Ungern för en månad sedan och har tidigare sett det i val i Baltikum, Polen, Rumänien och Bulgarien. För det andra är partisystemen fortsatt väldigt rörliga med stort utrymme för nya partier. Nettorörligheten (summan av alla partiers förändringar delat genom två) hamnar över 30 procent (snittet i Västeuropa ligger runt 15). Två nya partier kom in senast i Ungern och två nu i Tjeckien. Chanserna är goda för att mönstret upprepas i Slovakien om två veckor. För det tredje spelar den ekonomiska krisen i Europa in i valutgången. Högerpartierna har varnat för en grekisk utveckling och en hel del talar för att detta har bidragit till

*Socialdemokraternas tillbakagång, särskilt i ljuset av en regering som skulle stödja sig på kommunister.*¹²

Valutgången i Tjeckien 2010 var representativ för det politiska stämningssläget i Europa efter det grekiska debaclet i början av året. En av de större dagstidningarna i Polen, *Rzeczpospolita*, framhöll särskilt Johansson Heinos andra punkt och skrev att det tjeckiska valresultatet bekräftade att väljarna hade tröttnat på *sina* politiska eliter. Tyska *Frankfurter Allgemeine Zeitung* modifierade emellertid bilden och hävdade att Tjeckien förvisso anslöt sig till ett europeiskt mönster men samtidigt tack vare att valkampanjen hade varit fri från nationalistiska tongångar skiljde sig från Ungern och Slovakien.¹³ Den just avslutade valkampanjen i Ungern och den vid denna tid pågående valkampanjen i Slovakien utmärkte sig båda för nationalistisk retorik (för övrigt riktad mot den andra staten).

De två årtiondena av demokrati och öppen debatt i de centraleuropeiska staterna har bland annat medfört att gamla historiska tvistefrågor kommit upp på den politiska dagordningen. Det gäller dels de etniska konflikterna med rötter i gränsdragningarna efter första världskriget och folkfördrivningarna i andra världskrigets slutskede, dels hur man gör upp med det som skedde under Förintelsen och den kommunistiska epoken. Förintelsen, som på många språk kallas Holocaust, handlar om judar som offer. Den kommunistiska epoken förknippas med föreställningar om att den orsakades och bars upp av ”judarna”. Det polska språket begåvades redan under mellankrigstiden med ett särskilt ord för detta, *Żydokomuna*, och slagordet återkom bland antisemiter efter 1989. De historiska tvistefrågorna var dels de ungerska minoriteterna i grannländerna, dels frågan om de fördrivna tyskarna: i andra världskrigets slutskede och tiden kort därefter flydde och fördrevs mer än tio miljoner så kallade folktyskar från Sudetlandet i Böhmen och Mähren och gruvstäderna i centrala Slovakien samt från Ostpreussen, Pommern och Schlesien i Polen. Dessa tyskar organiserade sig i Västtyskland som ”Heimatvertriebene”, de från hemorten fördrivna.

¹²Johansson Heinö, Andreas (2010), andreasjohanssonheino.blogspot.com/.../analys-av-valet-i-tjeckien.html (2010-05-31).

¹³ČTK 1 juni 2010. <http://praguemonitor.com/2010/06/01/czechs-fed-past-elites-foreign-press-czech-elections> (2010-05-31)-

De historiska tvistefrågorna i Centraleuropas stater har en känslomässig laddning. Det är mindre fråga om historisk vetenskap än om vad som kan kallas minneskultur eller historisk kultur. Det handlar inte om historiska fakta i sig eller försök till objektiv historieskrivning utan om levande historia: vad är värt att minnas och celebrera för vem, var och när, och vem eller vilka framställs som "historiska" eller "eviga" fiender? I Polen, Ungern, Tjeckien och Slovakien pågår idag en ideologisk kamp om historien som för tanken till hur historien brukades i vårt eget land under 1800-talet och början av 1900-talet, under nationalromantikens epok med kulten av hjältekungarna Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Karl XII, med respektive danskar, katoliker och ryssar i rollerna som ärkefiender.¹⁴

I samtliga fyra centraleuropeiska stater inrättades i början av 2000-talet särskilda statligt stödda institut med uppgift att vårda nationens historiska minne och att genomlysra andra världskrigets och Förintelsens liksom även kommunismens historia. Det handlade både om att skriva historia och om att vidta rättsliga åtgärder mot individer som enligt dagens rättsmedvetande och lagstiftning hade begått politiska brott.

Polen och Katyń

Polen var först ut med att skapa ett "minnesinstitut". Där beslutade parlamentet år 1998 att inrätta *Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, ordagrant "Institutet för nationellt minne – Kommissionen för åtal för brott mot det polska folket". Det förkortas IPN och inledde sin verksamhet år 2000.¹⁵

IPNs uppgift är enligt deklARATIONER på dess hemsida att ägna sig åt frågor av vitalt intresse för de rättsliga myndigheterna i Polen och i första hand att bevara minnet av det polska folkets förluster under andra världskriget och efterkrigstiden, av traditionerna av patriotisk kamp mot de nazistiska och kommunistiska ockupanterna och av medborgarnas kamp för en oberoende polsk stat i försvar av frihet och mänsklig värdighet. Institutet har också skyldighet att

¹⁴ Zander, Ulf (2001), *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.

¹⁵ <http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/6/2262/IPN.html> (2010-05-31).

åtala individer för brott mot freden och mänskligheten och krigsbrott samt att tillgodose behovet att ge kompensation åt människor som förtrycktes och led skada under den period då statsmakten kränkte de mänskliga rättigheterna. Man skiljer på två slag av brott, brott begångna av representanter för den kommunistiska statsmakten mellan 17 september 1939 (dagen för inledningen av Sovjetunionens ockupation av östra Polen) och 31 december 1989, respektive brott mot mänskligheten och folkmord enligt den definition som ges i FN:s folkmordskonvention.¹⁶

Förintelsen uppmärksammades särskilt i Polen, där sex förintelseläger har utformats till minnesplatser. Den senast iordningställda, som invigdes 2004, Belżec, var utformad i samarbete med Holocaust Memorial Center i Washington D.C. och innebar en viss amerikanisering av polskjudisk minneskultur. Dessutom blev Kraków ett centrum för judisk kulturell verksamhet med en judisk kulturfestival varje sommar, även i detta fall med amerikanskt stöd och inflytande. Även den ytterst kontroversiella frågan om polsk antisemitism har fått en plats på dagordningen. Särskilt betydelsefull i detta avseende var historikern Jan T. Gross bok ”Grannar” år 2000. Den berättar om hur polsk lokalbefolkning aktivt bistod den tyska ockupationsmakten genom att mörda sina judiska grannar år 1941 i byn Jedwabne i nordöstra Polen. Gross bok ledde till en förbittrad debatt enligt en politisk vänster-högerskala och med inslag av användning av det antisemitiska skällsordet Żydokomuna.¹⁷

Representanter för de fördrivna i Västtyskland organiserade sig i Landsmannschaften och kom att få rollen av störfaktorer i Västtysklands relationer med grannstaterna Polen och Tjeckoslovakien på grund av sin restaurativa nostalgi och implicita revanschism. Frågan om fördrivningen av tyskarna från Östeuropa 1945 aktualiserades sommaren 2003 i Tyskland med beslutet att bilda ett centrum i Berlin mot fördrivningar av folkgrupper i våra dagar.¹⁸ Företrädare för en tysk Vertriebene-organisation ville att även de historiska fördrivningarna av tyskar 1945 skulle

¹⁶ <http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/6/2262/IPN.html> (2010-05-31).

¹⁷ Törnquist-Plewa, Barbara (2003), ”Mordet i Jedwabne – en utmaning för polackernas kollektiva minne. En analys av den polska debatten kring Jan Gross bok *Sąsiedzi* (”Grannar”)”; *Historisk Tidskrift* 2003:3.

¹⁸ Gerner, Kristian (2008), ”The Holocaust and Jewish-Polish-German Historical Culture,” Frändberg, Å. (red) *Festschrift till Anders Fogelklou*. Uppsala: Iustus.

uppmärksammas. Detta kommenterades av Tysklands utrikesminister Joschka Fischer, barn till från Ungern fördrivna tyskar. Fischer förstod att ättlingarna till fördrivna tyskar kände smärta. Men, tillade han, smärtan borde gälla inte vad som hade hänt tyskarna i krigets skutskede utan vad tyskarna hade gjort andra folk dessförinnan: en tysk självförstörelse av den tyska kulturen i sig. Han tillade att de tyskar som fördrevs inte var några offer. Fördrivningen var en del av den tyska självförstörelsen och en beståndsdel i tyskarnas befrielse från nazismen.¹⁹

Territorieförändringarna och folkfördrivningarna i samband med andra världskrigets slut blev 2007 åter ett irritationsmoment i förbindelserna mellan Polen och Tyskland. Den nyblivne polske regeringschefen Donald Tusk försökte att en gång för alla lösa denna fråga i försoningens tecken genom att för tysk publik presentera sin plan på att i sin hemstad Gdańsk inrätta ett museum över andra världskrigets historia. Utställningen skulle inte enbart ge ett polskt utan även ett tyskt, ett israeliskt och ett ryskt perspektiv på kriget. Fördrivningen av tyskarna 1945 skulle visas som en integrerad del av det krig som inleddes med Hitlers och Stalins anfall på Polen 1939. Tusk fullföljde denna politik av försoningsgester mot de mäktiga grannstaterna genom att bjuda in Rysslands regeringschef Vladimir Putin till 70-årsdagen den 1 september 2009 av andra världskriget, som ju inleddes med det tyska anfallet på Polen just i Danzig.

En historiekulturell fråga av mycket stor politisk betydelse för Polens relationer med just Ryssland har hela tiden från 1943 till 2010 varit de händelser år 1940 som förknippas med ortsnamnet Katyń.²⁰ Den 13 april 1943 meddelade den tyska radion att den tyska armén hade påträffat massgravar med liken av polska officerare i närheten av Smolensk. Det fanns 10 000 offer, alla med hål av pistolskott i skallen. Man anklagade "bolsjevikerna", det vill säga Sovjetunionens regering för dådet. Totalt var det fråga om 21 857 offer, dels i Katyń, dels på andra platser. Den 15 april förkunnade Sovjetunionens regering att Tyskland hade hittat på

¹⁹ Fischer, Joschka (2003), "Was haben wir uns angetan? Ein Zeit-Interview mit Außenminister Joschka Fischer über ein Zentrum gegen Vertreibungen und über das Geschichtsbild der Deutschen", *Die Zeit*, nr 36, 28 augusti, s.6.

²⁰ Cienciala, A.M.; Lebedeva, N.S. & Materski, W. (red.) (2007), *Katyn: A Crime without Punishment*. New Haven, CT: Yale University Press; Johnsson, Peter (2010), *Stalins mord i Katyn och dess historiska efterspel 1940-2010*. Stockholm: Carlssons.

anklagelsen och att dådet i själva verket var offer för ”de tysk-fascistiska mördarna”.

Tack vare att de genom ENIGMA hade brutit den tyska koden och kunde avlyssna den tyska arméns radiotrafik, kände de allierade till att tyskarna upptäckt massgravar med polska officerare i Katyń. De kunde inte göra nyheten känd, för i så fall skulle man ha avslöjat för tyskarna att man kunde dechifrera deras radiokommunikation. Den sovjetiska regeringen kunde därför anklaga den polska exilregeringen i London för att vara organ för tysk antisovjetisk propaganda. Sovjetunionen bröt med denna regering och lät upprätta en embryonal polsk lydregim under Wanda Wasilewska, en polsk kommunist i Moskva. Det var denna ”regering” som under namnet Lublin-kommittén den 22 juli 1944 erkändes av Sovjetunionen.

Katyń-massakern aktualiserades inför Nürnberg-rättegången, men den togs av uppenbara skäl inte upp under denna rättegång mot de nazistiska krigsförbrytarna. Händelsen blev därefter ett ämne för politiska kontroverser och ideologiska konflikter. Kommunisterna i alla länder, även i Sverige, propagerade den sovjetiska versionen. I det kommunistiska Polen var det förbjudet att ta upp Katyń med minsta antydning om att Sovjetunionen var skyldig till illdådet. Däremot fick den sin plats i forskningen och historieböckerna i den fria världen. Den blev också tema för en rad symboliska gester i minneskulturen. I november 1975 avtäcktes i Stockholm ett minnesmonument ägnat offren i Katyń. Det var det första av sitt slag och det restes under protester från sovjetiska ambassaden, som emellertid inte kunde göra något, eftersom monumentet stod på privat mark inne på en gård vid Östermalmsgatan.²¹ Under de följande femton åren blev Katyń ett inslag i den historiska minneskulturen både i Polen och i västvärlden.

Under ”Solidaritetsperioden” i Polens restes, den 31 juli 1981, för första gången i detta land ett monument till minne av offren i Katyń, i den så kallade Katyń-dalen på Powaski-kyrkogården i Warszawa. Följande natt avlägsnades monumentet av ”okända förövare”, vilka hade en stor kran till sitt förfogande. Detta monument kunde återställas efter demokratins seger 1989.

Den sovjetiska regeringen svarade under Jurij Andropovs tid som generalsekreterare för kommunistpartiet och landets ledare

²¹ Arbin, Gunnel (2007) [http://bulletinen.org/Bulletinen/web\)content/Kultur/ModHist/Katyn071210.html](http://bulletinen.org/Bulletinen/web)content/Kultur/ModHist/Katyn071210.html) (2010-04-03).

1983 på minnesfirandena i Polen med att resa ett monument i själva Katyń med inskriften ”Till de polska soldater som vilar i Katyńs jord, offer för den nazistiska fascismen”. Sovjetunionen höll således fast vid förnekandet av att det var ett sovjetiskt brott. Man vidmakthöll den lögn som hade etablerats av Stalin.

Någon månad efter det att Michail Gorbatsjov i februari 1990 hade bytt skepnad som ledare för Sovjetunionen och istället för att styra i rollen som generalsekreterare för kommunistpartiet låtit sig utses till president, utfärdade nyhetsbyrån TASS den 13 april en officiell kommuniké, som sade att Sovjetunionen bar ansvaret. Man skrev att Berija, Merkulov och deras underordnade bar det direkta ansvaret för den massakern. Sovjetunionen framförde i kommunikén sina kondoleanser med anledning av tragedin och förklarade att den var ett av de värsta stalinistiska illdåden.

Tio år efter det sovjetiska erkännandet av att Stalin och Berija låg bakom massmorden i Katyń och några andra orter 1940, den 28 juli år 2000, invigdes en polsk krigskyrkogård i Katyń. Vid invigningen formulerade en representant för Rysslands regering den ryska hållningen. Han sade att inte bara de polska officerarna och hela det polska folket utan även det ryska folket var offer för ”totalitärt förtryck”. För tydligheten skull lade han till att det i själva verket var medborgarna i Sovjetunionen som hade varit de främsta och huvudsakliga offren för det omänskliga stalinistiska maskineriet. Detta sätt att formulera frågan uttrycker tesen att massmorden i Katyń och på andra orter inte hade drabbat polska medborgare för att de var polacker utan därför att ”totalitarismen” härskade. Dessutom var de sovjetiska folkens lidande större än det polska folkets. Den polske premiärministern Jerzy Buzek däremot valde att klart säga att det var fråga inte bara om ett fruktansvärt brott utan också om en lögn, en lögn som hade upprepats tusentals gånger. Buzek konstaterade att både i Polen och resten av världen betydde ordet Katyń för alltid folkmord och krigsbrott.²²

Den ryska regeringen gick inte med på att klassificera massmorden på polackerna som ett folkmordsbrott. Dessutom ville man inte erkänna att det var polackerna som var de enda offren. Den 11 mars 2005 meddelade den ryska militäråklagaren att man hade lagt utredningen om Katyń till handlingarna och hade dragit

²² Cienciala (2007), ss. 350-1.

slutsatsen att det inte hade varit fråga om folkmord. Katyń skrevs därmed in i den historiska berättelsen om det sovjetiska – läs:ryska – folkets lidandehistoria.

Trots det sovjetiska erkännandet av att det i alla fall var fråga om ett sovjetiskt och inte ett nazistiskt brott, och trots att en polsk krigskyrkogård och ett minnesmonument inrättades på platsen, förblev Katyń en mycket öm punkt i de polsk-ryska relationerna ända fram till början av 2010. Då svarade Rysslands premiärminister Vladimir Putin med en inbjudan på den polske premiärministern Donald Tusks förslag att de båda regeringscheferna skulle mötas vid en högtidlig minnesceremoni i Katyń. Detta var ett svar på Tusks initiativ några månader tidigare att bjuda in Putin till Gdańsk med anledning av de minnesceremonier som hölls där, i Tusks hemstad, den 1 september 2009 med anledning av 70-årsdagen av utbrottet av andra världskriget. Putins deltagande var anmärkningsvärt, eftersom krigsutbrottet hade föregåtts av den nazi-sovjetiska icke-angreppspakten den 23 augusti 1939, den pakt som följdes av först Tysklands och sedan Sovjetunionens anfall på Polen, en stat som man hade beslutat att förintä och dela mellan sig, och eftersom man i Ryssland inte brukar tala högt om denna inledning till det som vi kallar andra världskriget. I Ryssland hyllar man minnet av Det stora fosterländska kriget, det vill säga det krig som började med Nazitysklands anfall på Sovjetunionen den 22 juni 1941.

Mötet mellan Putin och Tusk i Katyń skedde den 7 april 2010. De talade försonande ord och lade gemensamt grunden till en försoningskyrka i Katyń. Putin upprepade en spridd rysk uppfattning då han hävdade, att massmorden på de polska officerarna var uttryck för hämnd. Stalin ville ge tillbaka för det sovjetryska nederlaget i kriget mot Polen sommaren 1920, då Röda armén hejdades och slogs tillbaka vid Warszawa och Polen kunde försvara och bevara sin nyvunna ställning som självständig stat.

Polens president Lech Kaczyński var inte inbjuden till minneshögtiden den 7 april 2010. Han hade profilerat sig som fientlig gentemot Ryssland genom att sluta upp bakom Georgien i denna stats krig med Ryssland sommaren 2008. Men Kaczyński hade drivit frågan om Katyń som en hjärtesak och var givetvis illa berörd av att inte få vara med vid minnesceremonin. Istället såg han till att låta arrangera en särskild ceremoni i Katyń den 10 april. När

presidentplanet skulle landa i Smolensk som störtade det. Kaczyński och hela hans sällskap, totalt 96 människor, omkom.

Den legendariske Solidaritetskämpen Lech Wałęsa, som varit Polens president 1990 - 1995, drog i sin kommentar till tragedin den 2010 genast en rak linje mellan det som skedde 1940 och det som just hade inträffat. Då, 1940, förlorade Polen en stor del inte bara av sin militära utan även av sin intellektuella elit. De polska officerarna var huvudsakligen reservofficerare och värnpliktiga civila, det vill säga i det civila livet lärare, läkare och andra akademiker. Nu, 2010 hade Polen åter förlorat en del av sin intellektuella, politiska och militära elit vid Katyń. Bland namnen på de 96 offren fanns Anna Walentynowicz, kranföraren vid varvet i Gdańsk 1980 och en central gestalt i Solidarność och i den strejk som ledde till att kommunistregimen tvingades till eftergifter; vidare många ättlingar och släktingar till dem som mördades 1940, en rad personer som var knutna till minnesarbetet kring Katyń i dagens Polen, däribland chefen för IPN, samt ledande politiker och höga militära ledare, bland annat Polens ÖB.

Den polske presidentens tragiska död i april 2010 hade en positiv aspekt. Det togs ytterligare ett steg i den försoningsprocess som hade manifesterats i mötet mellan Donald Tusk och Vladimir Putin. Både Putin och Rysslands president Dmitrij Medvedev gav efter Kaczyńskis död uttryck för sin djupa sorg och medkänsla med Polens folk. Medvedev var närvarande vid begravningen följande vecka av den polske presidentens kvarlevor i katedralen i den gamla kungaborgen Wawel i Kraków. Den andra tragedin vid Katyń medförde att den ursprungliga tragedin, Stalins brott, äntligen kunde läggas till historien och inte längre belastade förhållandet mellan Polen och Ryssland. Den ryska regeringen följde upp försoningspolitiken gentemot Polen genom att bjuda in de allierade från andra världskriget att delta i militärparaden på Röda torget i Moskva på Segerdagen den 9 maj 2010. Polska trupper marscherade jämte amerikanska, brittiska och franska enheter tillsammans med de ryska trupperna i hjärtat av Rysslands huvudstad.

Ungern och Trianon

I Ungern valde makthavarna att skapa ett museum om andra världskriget och kommunistepoken. Motiveringen för att föra ihop de två historiska perioderna i en och samma utställning var att

eftersom Ungern hade upplevt två terrorregimer, pilkorsarnas och kommunisternas, var det lämpligt att skapa ett särskilt övergripande minnesmärke åt offren och samtidigt visa hur ungrarna hade levt under dessa perioder. I december år 2000 köpte *Közép- és Kelet Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért* (Sällskapet stiftelsen för forskning i Central- och Östeuropas historia och samhälle) pilkorsarnas och den kommunistiska säkerhetspolisens gamla byggnad vid Andrásy ut i centrala Budapest ”med syftet att presentera dessa två blodiga perioder i den ungerska historien”. Byggnaden fick namnet Terror Háza (Terrorhuset).²³

Inrättandet av Terror Háza hade en förhistoria som vittnade om det ideologiskt och politiskt brännbara i historiska minnesmanifestationer. När högerpartiet FIDESZ ledare Viktor Orbán som nybliven regeringschef i Ungern 1998 besökte museet i Auschwitz uttryckte han avsikten att göra om den ungerska paviljongen där på ett sätt som skulle få den att bli en försvarsplädering för Miklós Horthy, mellankrigstidens regent, densamme vilken bar det yttersta ansvaret för de antisemitiska ungerska lagarna 1938, 1939 och 1941. Den ungerska regimens delaktighet i förintelsen av judarna skulle tonas ned kraftigt. Den nya utställningen skulle framställa bilden av ett lyckligt liv för judarna i Ungern från 1867 ända till den tyska ockupationen av landet 1944. Planerna övergavs efter protester från den judiska centralorganisationen i Ungern. Orbáns speciella expert när det gällde Auschwitz, Mária Schmidt, menade att förintelsen av judarna var en marginell företeelse under andra världskriget. Om ordet Holocaust alls användes skulle det även, och i första hand, användas för att beskriva kommunisternas folkmord.²⁴

År 2002, alldeles mot slutet av Orbáns första regeringsperiod, blev Mária Schmidt direktör för Terror Háza. Det är som ovan angetts ägnat offren för både nazisternas och kommunisternas terror. Två av de två dussin salarna handlar om förintelsen av judarna. De övriga handlar om den kommunistiska terrorn. Utställningen ger intrycket att kommunismens terror var ett värre ont för Ungern än förintelsen av judarna. Detta skall sättas i relation till den offentliga

²³ http://www.terrorhaza.hu/en/museum/first_page.html (2010-05-31)-

²⁴ Schmidt, Mária (1999) ”The Role of ‘The Fight Against Anti-Semitism’ during the Years of Transition”, Schmidt, M. & Toth, L.G. (red.), *Transition with contradictions. The case of Hungary 1990-1998*. Budapest: Kairosz Kiadó, s. 305.

debatten i Ungern, där både FIDESZ och det ökända antisemitiska partiet Jobbik (se ovan) sällan missade tillfällen att framhålla att de värsta kommunistiska hejdukarna i slutet av 1940- och början av 1950-talet var ”judar”, det vill säga bar judiska namn. Dessa individer var förvisso ateister och de identifierade sig inte själva som judar. Men när åskådarna i hörlurar hör rösterna av politiker av judisk börd från Stalintiden, sådana som Matyás Rákosi och säkerhetstjänstens chef Gabor Péter, förmedlas budskapet att ”judarna” bär ansvaret för Ungerns lidande under kommunismen.²⁵

Den ungerske historikern Péter Apor har påpekat att Terror Háza omedelbart efter invigningen utsattes för häftig kritik. Ungerska historiker och andra intellektuella invände mot den enligt deras mening tvivelaktiga – ensidiga – tolkningen av historien i utställningen. I likhet med reaktionen mot motsvarande initiativ i andra länder (inklusive mot Forum för Levande historia i Sverige, men det nämner Apor inte) reagerade kritikerna mot jämförelsen och det faktiska likställandet mellan fascism och kommunism, mot att rågången mellan offer och förövare var oklar samt mot att utställningen inte visade de djupa historiska rötterna till den politiska terrorn och våldet i Ungern.²⁶

I den ungerska striden om offentliga minnesplatser och högtider, vad som skall äras och vad som skall undantas, uppträdde den klassiska motsättningen från mellankrigstiden mellan vad som i dåtidens språk kallades populister och urbanister i nya former. De förra var ungerska nationalister, som vände sig inte bara till ungrarna på andra sidan gränsen i Rumänien, Tjeckoslovakien och Jugoslavien utan i många fall även mot det egna landets judiska befolkning. Urbanisterna var liberaler och socialister, ofta ur en assimilerad judisk miljö och företrädesvis från huvudstaden Budapest. De stödde inte Horthy-regimens irredentism. I det politiska landskapet efter 1989 motsvarades urbanisterna av socialdemokraterna (MSZP, postkommunisterna) och de liberala ungdomdemokraterna (SZDSZ). På den populistiska sidan övertog det konservativa partiet FIDESZ motsvarande roll från

25 Apor, Péter (2010), “Eurocommunism. Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe”, Stråth, B. & Pakier, G. (red.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. Oxford: Berghahn Books.

26 Apor, a.a. Apor hänvisar till Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt 2002, ’A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus’ [The Offended Hungary: The House of Terror as a Demonstration of Objects, Memorial and Political Rite], *Regio* 13, Winter.

mellankrigstiden. Bland de nutida urbanisterna fanns människor som var judar. De nutida populisterna engagerade sig i ungersk etnopolitik och agerade för att få till stånd politiska sär rättigheter för "bröderna" (och kanske även "systrarna") av ungersk stam i de angränsande staterna Rumänien (Transsylvanien), Slovakien och Serbien (Vojvodina) samt Ukraina (Karpato-Rutenien).

Frågan om de ungerska minoriteterna i grannstaterna hänger ihop med Trianon. Ordet syftar på det slott i närheten av Versailles där företrädare för en ungersk expeditionsministär (de saknade alltså politisk legitimitet i det besegrade Ungern) den 4 juni år 1920 av segrarmakterna i första världskriget tvingades underteckna ett fredsfördrag som berövade landet två tredjedelar av dess territorium och tre femtedelar av befolkningen. Resultatet blev ett Ungern med relativt små minoriteter av judar och tyskar, men i gengäld hamnade stora ungerska minoriteter i Rumänien och de nyskapade staterna Tjeckoslovakien och Serbernas, kroaternas och slovenernas kungarike (från 1929 kallat Jugoslavien). Under hela mellankrigstiden hölls revanschismen och irredentismen vid liv i Ungern, och uppslutningen bakom Nazityskland var främst föranledd av målsättningen att med tysk hjälp återta de förlorade områdena. Mellan 1945 och 1989 försvann Trianon av uppenbara skäl från den politiska dagordningen, men efter 1989 fick begreppet på nytt en framträdande roll i den ungerska historiekulturen.²⁷

I ett jämförande svenskt perspektiv skulle den ungerska känslan för "Trianon" motsvaras av att ordet "Fredrikshamn" vore ett brännbart politiskt tvisteämne i dagens politik, det vill säga med syftning på freden 1809 då Finland avträdde till kejsaren av Ryssland. Skillnaden är att "Trianon" är ett ytterst laddat, levande ord med en stark underton av irredentism. I staden Várpalota i närheten av Budapest inrättades något år efter invigningen av Terror Háza på privat initiativ ett särskilt museum med namnet "Trianon" ägnat både historien om och den aktuella situationen för den ungerska befolkningen i de avträdde områdena. Samtidigt producerades en drygt två timmar lång dokumentärfilm på detta tema.²⁸

²⁷ Gerner, Kristian (2007), "Open Wounds? Trianon, the Holocaust and the Hungarian Trauma", Mithander, Conny (red.), *Collective Traumas. Memories of War and Conflict in 20th-Century Europe*. Wien: Peter Lang.

²⁸ Gerner (2007).

Frågan om de ungerska minoriteterna i grannstaterna blev redan 1990 ett konfliktelement i relationerna till Rumänien och Slovakien. Efter det att FIDESZ efter åtta år i opposition vann en överväldigande seger i parlamentsvalet i maj 2010 och bildade regering för andra gången, blev det nyvalda parlamentets första beslut att anta en lag, vilken gav de omkring två miljoner ungrarna i grannstaterna rätt att förvärva ungerskt medborgarskap om de kunde visa upp etnisk härstamning som ungrare samt behärskade det ungerska språket. Detta måste ses mot bakgrund av att FIDESZ år 2004 som oppositionsparti hade fått till stånd en folkomröstning i Ungern med motsvarande innebörd, men med resultat att knappt en fjärdedel av de röstberättigade hade stött detta förslag om den så kallade statuslagen. Folkomröstningen blev således resultatlös.²⁹

Den nya ungerska lagen hade oerhört stor betydelse för Slovakien med dess ungerska minoritet på en halv miljon, omkring en tiondel av landets befolkning. Slovakiens regering försökte få Ungerns regeringschef Viktor Orbán att skjuta upp beslutet till efter den 12 juni, då Slovakien skulle ha parlamentsval, för där var den ungerska frågan redan het. Men Orbán ville till varje pris att lagen skulle vara antagen till den 4 juni, på 90-årsdagen av Ungerns nationella trauma, freden i Trianon. Kartbilden av Storungern, det vill säga Ungern före 1920, förekom flitigt på bilarnas nummerskyltar och en surveyundersökning av den ungerska ungdomens attityder visade att en tredjedel var beredd att med alla medel försöka åstadkomma gränsändringar. Till yttermera visso beslöt det ungerska parlamentet att lagen skulle träda i kraft den 20 augusti, det vill säga på Stefansdagen. Slovakiens regering reagerade på vad man uppfattade som en ungersk provokation med att överväga att utfärda en lag som skulle beröva den som antog ungerskt medborgarskap sitt slovakiska pass.³⁰

Till skillnad från Polen, som under 2010 upplevde en process av försoning med Ryssland och hade ett stabilt förhållande till den andra arvfienden Tyskland, slog Ungern under den andra regeringen Orbán in på konfrontationskurs med grannstaterna. Den nya medborgarskapslagen hade udden riktad inte bara mot Slovakien

²⁹ Gerner (2007).

³⁰ Bittner, Jochen & Bota, Alice (2010), "Ungern überall. Menschen, Pässe, Grenzen: Ungarn und die Slowakei streiten erbittert um ihre Staatsbürger. Denn Budapest möchte ganz rücksichtslos seinen Einfluss erweitern", *Die Zeit*, nr. 22, 27 maj, s. 11.

utan även mot Rumänien (Transsylvanien) och Serbien (Vojvodina), kanske även mot Ukraina (Karpato-Rutenien).

Slovakien och Tjeckien: lyckad skilsmässa, historiska slagskuggor

Tjeckoslovakien, som hade delats upp på det tyska protektoratet Böhmen och Mähren och på Slovakien 1939, återupprättades år 1945, med undantaget att Karpato-Rutenien i öster fick avträdas till Sovjetunionen. Slovakien blev för första gången i historien en självständig stat den 1 januari år 1993, då Tjeckoslovakien delades efter en överenskommelse mellan de respektive premiärministrarna Václav Klaus och Vladimir Meciar och beslut av parlamenten i den federativa statens två delar. Det hade till namnet funnit en slovakisk stat 1939-45 i samband med Tysklands ockupation av Böhmen och Mähren, men denna slovakiska stat, som styrdes av prästen Jozef Tiso, vilken avrättades som krigsförbrytare efter kriget, saknade legitimitet både hos de allierade motståndarna till Nazityskland och bland demokratiska och kommunistiska kretsar i landet.

År 2002 inrättade Slovakien sitt institut för nationellt minne, *Ústav pamäti národa*. Som dess främsta uppgift angavs vara att öppna dittills slutna arkiv med handlingar från de repressiva organen i staterna Slovakien och Tjeckoslovakien under förtrycksperioden 1939-1989.³¹ Denna första uppgift handlade om att göra uppmed det förflutna med uppenbarligen både historiska och rättsliga aspekter. Det var inte någon tillfällighet att Slovakien nämndes särskilt, trots att det gällde åren före 1989. På detta sätt skänktes historisk legitimitet åt Jozef Titos klerikalfascistiska lydstat under Nazityskland, men i namn av att det rört sig om en slovakisk nationalstat.

Det slovakiska minnesinstitutet fick i tillägg till temat ”hålla domedag med det förflutna” även en mera problemorienterad dagordning som fokuserade på historien före 1939. Våren 2010 utannonserade man en konferens om ”fenomenet Bratislava”, som skulle äga rum i september samma år. Syftet med konferensen var att beskriva hur stadens anda hade formats under 1900-talet. I inbjudan framhöll man att staden hade varit unikt multietnisk som hem för slovakar, tyskar, ungrare och judar. Man skrev uttryckligen

³¹ <http://www.upn.gov.sk/v2/index.php?lang=en> (2010-05-31).

att heterogeniteten hade gett Bratislava en särskild anda.³² En tänkvärd aspekt är att tjeckerna inte räknas med.

Konferensen om ”fenomenet Bratislava” slog an en annorlunda ton än den som omvärlden hade lärt sig att förknippa med den unga slovakiska staten. Med ett undantag för perioden 1998-2006, då en liberal-konservativ regering under Mikulas Dzurinda styrde landet, dominerades de slovakiska koalitionsregeringarna av nationalistiskt inriktade partier som förde en mot den ungerska minoriteten aggressiv assimileringspolitik. Slovakiens regering under socialdemokraten Robert Fico, som regerade tillsammans med det högerpopulistiska slovakiska nationella (eller ”folk”-) partiet SNS, upphörde våren 2010 med att delta i arbetet på en gemensam slovakisk-ungersk lärobok i historia till förmån för utarbetande av en rent slovakisk version som helt enkelt uteslöt territoriet Slovakiens 1000-åriga ungerska historia. Man gör ett hopp från det mytiska Stormähren på 800-talet, som framställs som ”slovakiskt”, till nutiden. Dessutom blev det obligatoriskt att sjunga den slovakiska nationalsången varje morgon i skolorna, även i den ungerska minoritetens skolor.³³ Detta var läget då Ungern, som ovan skildrats, antog sin nya medborgarskapslag och därmed ytterligare höjde intensiteten i en redan inflammerad nationell konflikt. Det bör i sammanhanget påpekas att man inte kan tala om någon konfliktyta mellan Tjeckien och Slovakien. Förhållandet mellan de två staterna kan närmast jämföras med det jämförelsevis goda förhållandet mellan Norge och Sverige redan något årtionde efter unionsupplösningen 1905.

Tjeckien var sist ut bland de centraleuropeiska staterna med att inrätta ett minnesinstitut. Det tillkom 2008 och fick namnet *Ústav pro studium totalitních režimů*, Institutet för studium av totalitära regimer. Dess uppgift definierades som att forska om och ge en objektiv värdering av händelser från tiden för München-avtalet 1938 till och med år 1989. Institutet skulle härbärgera statssäkerhetstjänstens arkiv fram till år 2030, då detta arkiv skulle bli en del av det tjeckiska riksarkivet.³⁴

Det tjeckiska institutet blev omstritt från början. Särskilt Kommunistpartiet för Böhmen och Mähren (KSČM), som var ett

³² <http://www.upn.gov.sk/v2/index.php?lang=en> (2010-05-31).

³³ “Slovakia’s disturbing patriotism. Culture Creep”, *The Economist* 13.03.2010, s. 34

³⁴ <http://www.ustrcr.cz/> (2010-05-31)

”oreformerat” kommunistparti, hävdade att institutets offentlighöjande av namn på dem som arbetat för säkerhetstjänsten under den kommunistiska epoken var ett hot mot individernas säkerhet.³⁵ Kommunistpartiets kritik av institutets verksamhet fick stöd av personer från andra politiska läger, inklusive förre presidenten Václav Havel. Anmärkningsvärt nog utformade kritikerna en klagoskrift mot institutets direktör Pavel Žáček alldeles innan tjugårsdagen av ”sammetsrevolutionen” den 17 november 1989, en dag som inte alls högtidlighölls officiellt i Tjeckien. Žáček tvingades att avgå i mars 2010 och ersattes av Jiří Pernes som hade verkat inom det gamla institutet för marxism-leninism. Denne måste i sin tur avgå i maj, sedan det hade avslöjats att han byggt en förment ”vetenskaplig” karriär på plagiering av andras arbeten.³⁶ En 27-årig fil.kand. utsågs den 12 maj 2010 till provisorisk chef för institutet.³⁷

Prag fick också ett Kommunismmuseum. Det blev inte lika omstritt som totalitarisminstitutet. Den permanenta utställningen skildrar dels vardagslivet i kommunismens Tjeckoslovakien, dels propagandaaffischernas och slagordens drömvärld och fängelsernas och de kommunistiska skådeprocessernas mardröm. Utställningen undviker helt medvetet, programmatiskt, att anknyta till utvecklingen efter 1989 och spåren av det förflutna i dagens politiska landskap.³⁸ Även om det låter en aning malplacé i sammanhanget kan man faktiskt säga att det tjeckiska kommunismmuseet utstrålar en stämning av – dyster – reflexiv nostalgi.³⁹ Striden om ledningen för Institutet för studium av totalitära regimer visade emellertid att frågan om den moraliska och implicit även rättsliga uppgörelsen med den kommunistiska perioden var en politiskt brännbar fråga.

³⁵ <http://www.praguepost.com/print/3070-institute-overpoliticizes-research-critics-say.html> (2010-05-31).

³⁶ <http://www.praguepost.com/print/4457-ustr-director-pernes-ousted.html> (2010-05-31).

³⁷ <http://www.ustrcr.cz/en> (2010-05-31).

³⁸ <http://www.muzeumkomunismu.cz/> (2010-05-31).

³⁹ <http://www.radio.cz/en/article/11229> (2010-05-31).

Preliminärt bokslut

Det hade 2009 gått en lika lång period som mellankrigstiden sedan de centraleuropeiska staterna blev demokratier och marknadsekonomier. Det har inte slutat lika illa som den gången. I ett stort historiskt perspektiv kan man till och med beskriva perioden 1919 – 1939 som en vapenvila och det andra världskriget som en organisk fortsättning på det första. I jämförelse med den kommunistiska epoken är förbättringarna i termer av valfrihet, rörelsefrihet och tillgång till konsumtionsvaror för flertalet människor i Centraleuropa obestridliga, men det innebär inte alls att bilden är problemfri. Det råder relativt hög arbetslöshet, stora klasskillnader och allvarlig korruption i politik och näringsliv. Romerna är i alla de fyra länderna en eftersatt och i många fall direkt förföljd och trakasserad kategori, och detta mera än vad som var fallet under den kommunistiska epoken. Det viktigaste och bestående resultatet av de senaste tjugo årens historia är att Centraleuropas öde nu på gott och ont är intimt sammanlänkat med Västeuropas framtid.

Det enda problem i Centraleuropa som 2010 verkligen förde tankarna till mellankrigstiden var konflikten mellan Ungern och Slovakien beträffande den ungerska minoritetens i Slovakien rättsliga status och rättigheter. Eftersom de enskilda staterna var suveräna inom EU och hade rätt att själva besluta i frågor om medborgarrätten, kunde EU inte ingripa direkt i konflikten. Hoppet stod i juni 2010, dagarna innan parlamentsvalet i Slovakien, till det faktum att EU fanns och att kommissionen i Bryssel kunde verka bakom kulisserna och desarmera konflikten.⁴⁰

Staterna i Centraleuropa skiljde sig drygt tjugo år efter avvecklingen av kommunismen inte principiellt från länder i Västeuropa som Spanien, Italien, Storbritannien eller Belgien, stater med regionala och/eller etniska motsättningar. Polen, Slovakien, Tjeckien och Ungern hade med avseende på politisk kultur, ekonomi och regionala skillnader i utvecklingsnivå likheter med Medelhavsländerna Spanien, Italien och Grekland samt med Portugal. På Transparency Internationals korruptionsperceptions-index för 2009 låg de fyra centraleuropeiska staterna i rangordning

⁴⁰ Bittner, Jochen & Bota, Alice (2010).

mellan å ena sidan Portugal och Spanien och å den andra Italien och Grekland.⁴¹

EU må i mycket vara ett retoriskt projekt, men Schengen-avtalet har en gång för alla avskaffat instängningen av människorna öster om Oder och söder om Donau bakom den järnridå som upprättades 1945. Berlin-muren blir ett alltmer avlägset minne. Sheriffen har lämnat Hadleyville att ta vara på sig själv. Banditerna har inte kommit tillbaka.

⁴¹ 2009 http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2009/cpi_2009_table (2010-03-16).

Referenser

- Aalto, Alec (2009), "“Ej med klagan skall ditt minne firas’. Reflektioner över märkesåret 1809”, Almquist, K. & Engström, E. (red.), *Förlusten av Finland 200 år*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelseför allmännyttiga ändamål.
- Apor, Péter (2010), "Eurocommunism. Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe", Stråth, B. & Pakier, G. (red.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. Oxford: Berghahn Books.
- Arbin, Gunnel (2007) <http://bulletinen.org/Bulletinen/web-content/Kultur/ModHist/Katyn071210.html>
- Binder, Beate, Niedermüller, Peter, Kaschuba, Wolfgang (2001), "Inszenierungen des Nationalen – einige einleitende Bemerkungen", Binder, B., Kaschuba, W. & Niedermüller, P. (red.) *Inszenierung des nationalen. Geschichte, Kultur und Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag
- Bittner, Jochen & Bota, Alice (2010), "Ungern överall. Menschen, Pässe, Grenzen: Ungarn och die Slowakei streiten erbittert om ihre Staatsbürger. Denn Budapest möchte ganz rücksichtslos seinen Einfluss erweitern", *Die Zeit*, nr. 22, 27 maj
- Boym, Svetlana, (2001), *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books
- Cienciala, A.M; Lebedeva, N.S. & Materski, W. (red.) (2007), *Katyn: A Crime without Punishment*. New Haven, CT: Yale University Press
- ČTK 1 juni 2010. <http://praguemonitor.com/2010/06/01/czechs-fed-past-elites-foreign-press-czech-elections>
- Fischer, Joshka (2003), "Was haben wir uns angetan? Ein Zeit-Interview mit Aussenminister Joschka Fischer über ein Zentrum gegen Vertreibungen und über das Geschichtsbild der Deutschen", *Die Zeit*, nr. 36, 28 augusti

- Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt 2002, 'A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus', *Regio* 13, Winter
- Gerner, Kristian (1985), *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era. A Study in Precarious Security*. Aldershot, Hunts.: Gower
- Gerner, Kristian (2003), "Tredje gången gillt? Östutvidgningen som fredsprojekt", Gustavsson, S., Oxelheim, L. & Wahl, N., *Valutaunionen, författningsfrågan och östutvidgningen. Europaperspektiv*. Stockholm: Santérus Förlag.
- Gerner, Kristian (2005), "Historia och folkmakt mot demokrati och diktatur. En resa från Gdańsk 1980 till Kiev 2004", *Historiens vägar. Gestaltning, historia och kulturarv*. Härnösand: Landstinget Västernorrland
- Gerner, Kristian (2007), "Open Wounds? Trianon, the Holocaust and the Hungarian Trauma", Mithander, Conny (red.), *Collective Traumas. Memories of War and Conflict in 20th-Century Europe*. Wien: Peter Lang.
- Gerner, Kristian (2008), "The Holocaust and Jewish-Polish-German Historical Culture," Frändberg, Å. (red) *Festskrift till Anders Fogelklou*. Uppsala: Iustus.
- Gerner, Kristian (2009), "Polen – från motstånd i Gdańsk till EU-medlemskap", Björklind, F. & Rodin, J. (red), *Det nya Östeuropa – stat och nation i förändring*. Lund: Studentlitteratur.
- Gerner, Kristian (2006), "Historiedidaktik, politik och demokratisering i Östeuropa", Oker-Blom, G. & Sandelin, M., red., *Historia i nuet*. Helsingfors: utbildningsstyrelsen
- IPN, <http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/6/2262/IPN.html>
- Johansson Heino (2010), [andreasjohanssonheino.blogspot.com /.../analys-av-valet-i-tjeckien.html](http://andreasjohanssonheino.blogspot.com/.../analys-av-valet-i-tjeckien.html)
- Johnsson, Peter (2010), *Stalins mord i Katyn och dess historiska efterspel 1940-2010*. Stockholm: Carlssons
- Michnik, Adam (2002) "Polska na pierwszej stronie – wystawa w 'Gazecie'", *Gazeta Wyborcza*, 28-29 September

- Muzeum Komunizmu*, <http://www.muzeumkomunismu.cz/>
- Nordman, Dan (1993) "Historien som slagträ i Ålandsfrågan".
Åland – ett självstyrt landskap. Aktuellt om historia, 1–2
- The Prague Post*, <http://www.praguepost.com/print/4457-ustr-director-pernes-ousted.html>
- The Prague Post*, <http://www.praguepost.com/print/3070-institute-overpoliticizes-research-critics-say.html>
- Radio Czech*, <http://www.radio.cz/en/article/11229>
- Schmidt, Mária (1999) "The Role of 'The Fight Against Anti-Semitism' during the Years of Transition", Schmidt, M. & Toth, L.G. (red.), *Transition with contradictions. The case of Hungary 1990-1998*. Budapest: Kairosz Kiadó
- Sebestyen, Victor (2009), *Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire*. London: Weidenfeld & Nicolson
- "Slovakia's disturbing patriotism. Culture Creep", *The Economist* 13 mars 2010
- Stenbäck, Pär, (2009), "Sverige och Finland i samverkan", Almquist, K. & Engström, E. (red.), *Förlusten av Finland 200 år*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.
- Svensson, Jörn (1974), *Du ska ta ledningen och makten*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Terror Háza, http://www.terrorhaza.hu/en/museum/first_page.html
- Todorova, Maria, (1997), *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press
- Törnquist-Plewa, Barbara (2003), "Mordet i Jedwabne – en utmaning för polackernas kollektiva minne. En analys av den polska debatten kring Jan Gross bok *Sąsiedzi* ("Grannar")", *Historisk Tidskrift*:3
- Transparency International, http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2009/cpi_2009_table
- UPN, <http://www.upn.gov.sk/v2/index.php?lang=en>
- USTR, <http://www.ustrcr.cz/>

Zander, Ulf (2001), *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.

Har historien tagit slut?

Historievetenskap, moral och politik:

Exemplen nazism och kommunism

Per Månson

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Kräver en epokgörande och överraskande händelse att man rekonstruerar hela den relevanta historien som lett fram till den? Inte nödvändigtvis, om denna historia har utarbetats på ett sätt som är öppet för alla möjligheter och inte endast avser att demonstrera de tidigare åtgärdernas oundviklighet i linje med "the Whig interpretation of history".¹

Sammanbrottet för de kommunistiska regimerna i Öst- och Centraleuropa 1989 och upplösningen av Sovjetunionen 1991 kan utan tvekan kallas "epokgörande och överraskande händelser". Den politiska världskartan ritades om på bara några år. "Väst" kunde utropa sig till segrare i det kalla kriget och världen tycktes vara räddad åt en liberal form av demokrati och marknad. Samtidigt uppstod frågan om kommunismens kollaps också skulle få stor betydelse inom historievetenskapen, att kunskapen om de

¹ Daniels 1998:431. Uttrycket "The Whig interpretation of history" myntades av den engelske historikern Herbert Butterfield i en bok med samma namn 1931. I denna "whigtolkning" ses historien som ett framåtskridande, och "en väsentlig del av denna historietolkning utgörs av att man studerar historien med hänvisning till det nuvarande". Butterfield, kap 2: "The Underlying assumption", http://www.eliohs.unifi.it/testi/900/butterfield/chap_2.html.

kommunistiska systemens bräcklighet även påverkade historieskrivningen om dem.

Fyrtiofem år tidigare föll ett annat extremt samhällssystem, den tyska nazismen, samman i en kaskad av våld och eld. Även om det direkt efter nazismens sammanbrott uppstod olika förklaringar till Tredje rikets uppgång och fall kom det att dröja till 1960- och 70-talen innan frågan utvecklades till en veritabel ”historikerstrid”. Här kom det totala moraliska fördömandet av nazismens vidrigheter och massmord att stå mot olika historikers försök att inte enbart förklara Hitlers framgångar med hans förmåga att dupera det tyska folket. Det fanns också, menade de, förhållanden i den tyska historien som bidrog till hans stora makt. På motsvarande sätt kan vi förvänta oss att även historien om Sovjetunionen kommer skrivas i en triangel där en kamp mellan politiska ställningstaganden, moral och historievetenskapliga metoder ingår.

I detta kapitel analyseras ett antal exempel där moraliska fördömanden, politiska ställningstaganden och olika försök att skriva Tredje rikets respektive Sovjetunionens historia har lett till olika konflikter i den offentliga diskussionen om hur deras historia kan och får analyseras och framställas. Materialet som använts är främst tidningsartiklar från det senaste decenniet, varav en del söktes på nätet, som tar upp ett antal typiska fall. Det grundläggande problemet som diskuteras är inte huruvida moraliska utsagor är möjliga och önskvärda inom historieforskningen, för de är både möjliga och önskvärda, utan om en kombination av starka politiska och moraliska ställningstaganden i analyser av nazism och kommunism kan inverka menligt på vår möjlighet att nå en bättre förståelse för komplicerade historiska processer.

En utgångspunkt för att analysera detta problem kan de frågor som en före detta partiledare för Vänsterpartiet kommunisterna har ställt angående försöken att komma till rätta med Sovjetunionens historia:

Fenomenet Sovjetunionen finns inte längre, men är vi – och historien – därmed färdiga med det? Man kan inte avfärda nära ett sekels historia i ett stort land och med återverkningar på hela världsutvecklingen bara med ett enda penndrag. Vad var det som gick fel i den revolutionära utveckling som började 1917 och som obestridligen från början hade socialistiska förtecken? Var bristen på demokrati avgörande, liksom hela det leninistiska

*partibegreppet? Kommer den ryska revolutionen att i framtidens historiesyn ges en plats parallell till den franska revolutionen, eller kommer den att betraktas som en statskupp utförd av en minoritet?*²

Eftersom Hermansson har fått utstå skarp kritik för sitt stöd till ”den första socialistiska staten”, både när Sovjetunionen fortfarande existerade och även efter dess upplösning, kan hans frågor bara alltför lätt tolkas som ett försök att komma undan sitt moraliska ansvar för att ha stött utvecklingen i Sovjet, och till och med hyllat Stalin som ”den svenska arbetarklassens främste lärare”.³ På motsvarande sätt kan människor som av en eller annan anledning var medlem i det tyska nationalsocialistiska partiet eller som någon gång i sitt liv har yttrat något positivt om nazismen brännmärkas för att de stött eller fortfarande stödjer de ”brott mot mänskligheten” som utfördes av nazisterna. Listan över fördömanden av både själva samhällssystemen i Sovjetunionen och Nazityskland och de ideologier som anses ha byggt upp dem – kommunism respektive nazism – kan göras lång.

Ett annat exempel på detta, som handlar om nazismen, är den uppmärksamhet som nyheten att drottning Silvias pappa, Walther Sommerlath, varit medlem i det tyska nationalsocialistiska partiet (NSDAP) väckte inför prinsessan Victorias bröllop i juni 2010. Nu var det i och för sig ingen nyhet, redan 2002 hade Mats Deland på tidningen *Arbetaren* grävt fram ”sanningen om Walther Sommerlaths dolda förflutna”.⁴ Det hade funnits rykten om detta även tidigare, men på en direkt fråga från *Expressens* reporter Ulf Nilson 1976 hade Sommerlath själv förnekat att han någonsin varit medlem i det tyska nazistpartiet. 2002 togs nyheten upp av några tidningar, och några debattinlägg publicerades,⁵ men sedan syntes frågan ha förlorat sin sprängkraft. Våren 2010 ökade det mediala intresset för

² C. H. Hermansson 1997.

³ Detta sade i Hermansson i ett tal efter Stalins död 1953. I en TV-dokumentär år 2000 påmindes han om det och att lärdomarna som Stalin bidragit var att ”den proletära diktaturens seger är omöjlig utan ett proletariats revolutionära parti, som är fritt från opportunism, oförsonligt från kompromissare och kapitulanter”, men Hermansson hade då förträngt det och förnekade att han sagt så (Schmidt 2005:198).

⁴ Leland 2002.

⁵ I till exempel Thomas Lundins artikel 2002, ställs frågan om det hade varit känt 1976 att den blivande drottningens far hade varit medlem i NSDAP kunde ha påverkat kung Carl XVI Gustafs äktenskap (som ingicks 1976). Svaret från professor emeritus Olof Ruin är att frågan hade varit känslig: ”Men det är en hypotetisk fråga om det hade påverkat. Det hade inte varit riktigt bra, men i sista hand måste varje människa bedömas utifrån sig själv.” Andra artiklar som tog upp frågan var Bosse Schön 2002 och en kritisk invändning mot ”avslöjandet” i *Veckans Contra* 2002.

familjen Bernadotte igen på grund av det stundande bröllopet, och i en programserie i TV4 med just rubriken "Familjen Bernadotte" fick drottning Silvia frågan om hennes fars medlemskap i NSDAP. Hon svarade lite urskuldande att fadern aldrig själv hade varit politisk aktiv, och det faktum att fadern hade varit medlem i NSDAP mera berodde på att han stödde ett Tyskland som "plötsligt reste sig ur askan" efter första världskriget.⁶ Faderns stöd till nazismen var således enligt henne mer ett uttryck för en tysk nationalism än den ideologi som vanligtvis brukar förknippas med nazismen.

Den debatt som nu inleddes kom mera att handla om drottning Silvias uttalande i TV-programmet än om faderns medlemskap i NSDAP. Bosse Schön, som skrivit en bok där 28 000 nazister och fascister namngavs, skrev redan samma kväll som TV-programmet sändes på en nyhetsblogg under rubriken "Drottning Silvia mörkade i TV4-dokumentären om pappa Walthers nazikopplingar":

Hon beskriver sin pappas engagemang som om han varit med i en sällskapsklubb eller en lokalavdelning av Rotary. Att han inte, faktiskt, stött en av 1900-talets värsta förbrytarregimer som nästan förintade Europas elva miljoner judar och hade en plan att förslava och mörda 20 miljoner ryssar för att skapa ett lebens-raum (livsutrymme) för germaner som skulle odlas fram i mödravårdscentraler i det ockuperade Europa där SS-officerare skulle kopulera med renrasiga germanska kvinnor.⁷

Författaren och journalisten Henrik Arnstad publicerade en debattartikel i ämnet i *Dagens Nyheter* den 12 maj, och på eftermiddagen samma dag togs frågan upp i radioprogrammet "Nordegren i P1", där Arnstad medverkade tillsammans med Mats Deland som var den som första gången avslöjade nyheten år 2002. I detta radioprogram menar Arnstad, som även är aktiv i en republikansk förening, att:

Det första man lägger märke till är att Silvia inte på något sätt kommenterar nazismens väsen, utan att hon framhåller det här som en lite vardaglig, inte speciell viktig handling att bli medlem i NSDAP, men att hon inte med ett ord beskriver vad hon känner inför nazismen och vad nazismen gjorde inte minst mot Tyskland, mot den tyska staten och den tyska nationen. Hon säger till exempel inte med ett ord om att det här var en fruktansvärd politisk rörelse... Hon

⁶ TV4 6 maj 2010.

⁷ <http://www.newsmill.se/print/21995>

*verkar ha en syn på nationalsocialismen och medlemskap i NSDAP som inte hör hemma 2010... Jag är också sedan nästan två decennier aktiv i utforskandet av andra världskrigets historia, nationalsocialismens historia. Jag trodde att det här hörde till de saker som vi hade konsensus om, att nazismen var någonting avskyvärt och medlemskap i nazistpartiet var någonting som man först och främst måste ta avstånd ifrån.*⁸

Statsvetaren Bo Rothstein skrev slutligen den 7 maj ett inlägg på *Newsmill* där han berättar att hans farfar och farmor avrättades i förintelselägren Chelmo, och att samma vecka som ”denna monstruösa förbrytelse mot min familj inleds” i maj 1942 överlämnade kung Gustav V ett brev till Tysklands ambassadör (bakom ryggen på statsminister Per-Albin Hansson som motsatt sig det), där kungen gratulerade Hitler till hans framgångar i kriget och tackade honom för hans krigföring mot Sovjetunionen. Rothstein menar att ”Kronprinsessan Victoria måste ta avstånd från huset Bernadottes stöd till Hitler”, och hänvisar till att många statschefer har bett om ursäkt för illgärningar som begåtts av de länder och stater de representerar, även om de själva inte haft någon del i händelserna.⁹ Det har tidigare varit känt att åsikterna om nazismen varit minst sagt delade i familjen Bernadotte, och frågan har därför en vidare konstitutionell innebörd.

Retoriken i dessa inlägg¹⁰ är att å ena sidan använda begrepp som ”förbrytarregim”, ”förslava och mörda”, ”fruktansvärd politisk rörelse” och ”monstruös förbrytelse” för att beskriva nazismen (en beskrivning som är lätt att hålla med om, och som i Rothsteins och många andra fall dessutom har en rent personlig sida), och att å andra sidan kräva att vissa utpekade personer (i detta fall drottning Silvia och kronprinsessan Victoria) skall ”ta avstånd från nazismen”. Det sägs inte rakt ut, men underförstått finns en tanke att om man inte tar avstånd så stöder man det man inte tar avstånd från. Detta har i andra fall kallats ”den som inte är med oss är emot oss”,

⁸ Henrik Arnstad 2010, respektive <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=3097&artikel=3711834>

⁹ <http://www.newsmill.se/print/22033>

¹⁰ Utom *Veckans Contra*, som menar att man kokar soppa på en spik och skapar rubriker på ett tunt faktaunderlag, för ”på samma sätt som många icke-kommunister i praktiken tvingades vara medlem i kommunistpartiet i Stalins Sovjet för att överleva tvingades många tyskar att vara med i det nationalsocialistiska partiet av samma skäl. Ibland anslöts yrkesgrupper eller sammanslutningar mangrant. Hur det var med Walter Sommerlath har vi ingen aning om, inte Mats Deland heller.”

och var ett av de viktigaste styrinstrumenten i den våg av kritik och självkritik som genomsyrade den stora terrorn på 1930-talet i Sovjetunionen. Arnstad menar i radioprogrammet att Silvias syn på ”nationalsocialismen och medlemskap i NSDAP inte hör hemma år 2010”. Där har han delvis rent empiriskt fel, för utan att på något sätt försvara vare sig Silvias pappas medlemskap eller hennes kommentar till det kan man påpeka att sättet som hon försöker förklara pappans medlemskap på många sätt liknar resonemanget hos de forskare som utifrån ett vardagslivsperspektiv försöker förstå och förklara varför så många tyskar trots allt kom att stödja Hitler.

I en sådan här moraliskt grundad diskussion – en moraldiskurs – är det inte *sant* eller *falskt* som bestämmer vad som kan sägas, utan vad som är *rätt* eller *fel* och vad som *får* och *inte får* sägas. I denna diskurs är det inte intressant att försöka ta reda på varför Walther Sommerlath i likhet med miljontals andra tyskar blev medlem i det tyska nationalsocialistiska arbetarpartiet, det intressanta är istället om han eller hans ättlingar offentligt ”har tagit avstånd” från partiet och ett eventuellt medlemskap i det. Arnstad menar dessutom att han efter att i ”två decennier utforskat andra världskriget och nationalsocialismens historia... trodde att vi [forskarna, allmänheten?] hade [nått] konsensus om att nazismen var någonting avskyvärt och [att] medlemskap i nazistpartiet var någonting som man först och främst måste ta avstånd ifrån”. Det är fullt möjligt, till och med troligt, att forskarsamhället – med enstaka undantag – anser att nazismen var något avskyvärt som man bör ta avstånd från, men detta har inte, eller bör inte ha, att göra med en historisk analys av nazismen. Detta avståndstagande kan endast ske inom ramen för en moraldiskurs, men lämnar man denna och går över till en historievetenskaplig diskurs ställs inte längre frågor om rätt eller fel utan istället frågor om sant eller falskt, orsak och verkan och vilka förklaringsmodeller som är lämpliga.

Om vi ser detta problem utifrån ett historievetenskapligt perspektiv är det för det första viktigt att känna till att det inte råder någon konsensus bland forskarna om hur man skall förstå och förklara nazismen som en historisk företeelse. En av de ledande specialisterna på Nazityskland, den engelske historikern Ian Kershaw, skriver i en bok från 2000 att ”Mer än ett halvt sekel efter det Tredje Rikets undergång är de ledande historikerna långt ifrån eniga om

några av de mest grundläggande problemen för att tolka och förklara nazismen”, och fortsätter:

Debatter och kontroverser är naturligtvis själva kärnan i historiska studier, en nödvändig förutsättning för framsteg i historisk forskning. Nazism reser emellertid frågor om historiska tolkningar som antingen är intressanta i sig eller tydliggör bredare frågeställningar om historiska förklaringar. Det speciella dragen i historikernas grundläggande oenighet om hur man skall tolka nazismen omges, enligt min uppfattning, av en ofrånkomlig sammansmältning av tre dimensioner – en historiefilosofisk, en politisk-ideologisk och en moralisk dimension – vilka är omöjliga att skilja åt, både från historikernas syfte och historikens förståelse av sin nutida roll och uppgift i att studera och skriva om nazism.¹¹

Ett bra exempel på denna ”sammansmältning av tre dimensioner” är den debatt som följde på två artiklar som sociologen Göran Dahl och idéhistorikern Conny Mithander publicerade i *Dagens nyheter* 1996 där de utifrån sitt då pågående forskningsprojekt ”Radikalkonservatismen i Sverige och Europa under 1900-talet” skrev att medan fascismen ”i dagens Europa oftast förknippas med våldsamma gatugång och nedbränning av flyktingförläggningar, med ondska och våld” så ”förknippades fascismen i början av vårt sekel i stället med kultur, andlighet och hög moral.”¹² Att de på detta sätt associerade något så fruktansvärt som fascism och nazism med kultur, andlighet och hög moral väckte en ström av kritik. I den anarkistiska tidskriften *Brand* skrev ”Hickory” under rubriken ”Möglet revolterar” att begreppet ”radikalkonservatism”, som författarna lanserat, handlar om ”idéer i gråzonen mellan konservatism och fascism. Det är borgerliga manliga intellektuella som producerar analyser och argument för att bredda det politiska utrymmet åt höger.”¹³ Carl Tham höll med om en del som forskarna skrev, men menade att ”ändå efterlämnar de en tvetydig ambivalens, en glidning i begreppen från ’förståelse som analys’ till ’förståelse som inlevelse’ – eller rent av sympati” och menar att ”det går inte an att närmast i bisatser påminna om att fascismen skapade ett ’barbari av myter om nationen, folket och traditionen’ för att sedan

¹¹ Kershaw 2000:1f.

¹² Dahl och Mithander 1996a och 1996b.

¹³ Hickory 1997.

omedelbart uppmana oss att lära av de högerintellektuellas värme och sensibilitet.”¹⁴ Andra debattörer menade att man i sin analys av fascismen inte får relativisera dess värdegrund och att man även måste inkludera kunskapen om vad som hände sedan:

*Men trots missbruket av fasciststämpeln finns det gränser som måste upprätthållas. Ty hur värdefullt det än är med intellektuell förståelse och känslomässig inlevelse, får den aldrig drivas så långt att fascismens värdemässiga innebörd relativiseras.*¹⁵

*Forskare som Göran Dahl och Conny Mithander har vänt sig mot en som de tycker moraliserande tendens i forskningen om högerextremism. Med andra ord, det finns de som tycker att vi borde skriva om exempelvis antisemitism som om Auschwitz aldrig hänt.*¹⁶

Dahl och Mithander menar i ett svar till sina kritiker att det är ”kränkande att behöva utstå anklagelser för att vi inte skulle vara demokratiskt rumsrena eller rent av fascismens vägröjare... Om vi hade trott att fascismens attraktionskraft kunde avskaffas med fördömanden hade vi klottrat antifascistiska slagord istället för att forska och försöka föra en sansad debatt.”¹⁷

Här är inte platsen att gå in i polemik med vare sig Dahl/Mithander (D/M) eller deras kritiker, min poäng är en helt annan. Det som ur mitt perspektiv är intressant här är de reaktioner som D/M:s artiklar väckte, och att försöka förstå vad som låg bakom dessa reaktioner. Ser man till denna debatt verkar det inte främst vara andra forskare som enligt regler och synsätt som finns inom samhälls- och historievetenskapen kritiserade D/M för att de exempelvis bygger sin analys på ett visst empiriskt urval eller att de sedan tolkat detta empiriska material på ett felaktigt sätt. Snarare verkar debattörerna främst ha moraliska betänkligheter mot att koppla samma fascism/nazism med höga värden, eller så vill man lyfta fram rent nutidspolitiska aspekter på fenomenet

¹⁴ Tham 1996.

¹⁵ Åman 1996

¹⁶ Deland 1999.

¹⁷ Dahl & Mithander 1996c. Även Göran Greider gav sig senare in i debatten, men där kommenteras D/M bara kort med de ”har en obehagligt ’förstående’ syn på det tidiga nittonhundratalets fascistiska rörelser” (Greider 1967). D/M:s artiklar diskuteras överhuvudtaget inte som resultat av forskning utan som en del av en politisk tendens vilket medför att Greiders inlägg helt och hållet är skrivet inom ramen för en politisk diskurs.

fascism/nazism för att varna för att ”öppna dörrar” för dessa ideologier. Ett annat sätt att förstå reaktionerna på artiklarna kan vara att kritikerna – som i citatet ovan – utgår från att kunskapen om ”vad som hände sedan” måste vara en del av analysen och att man därför måste göra en tolkning av fenomenet ifråga utifrån denna kunskap. Detta är givetvis rimligt om man vill analysera ett fenomen eller en händelse som Auschwitz, som till stor del blev möjlig på grund av antisemitism. Men det skulle vara metodologiskt felaktigt att vända på analysen och till exempel analysera antisemitismen i Spanien på 1500-talet genom att på något sätt utgå från eller bygga upp en förklaring utifrån kunskap om det faktum att Auschwitz (och det som Auschwitz symboliserar) skedde. Historien kan inte på detta sätt förklaras baklänges.

I citatet ovan nämnde Kershaw tre dimensioner – en historiefilosofisk, en politisk-ideologisk och en moralisk dimension – och menade att de är omöjliga att skilja åt i historiska studier av nazism. Jag skulle snarare vilja hävda att det är nödvändigt att skilja dem åt analytiskt, eftersom dessa tre ”dimensioner” annars riskerar att blandas samman på ett sätt som med katastrofala resultat skedde med historieskrivningen i både Nazityskland och Sovjetunionen. När historien inte bedöms utifrån sin ”historiefilosofiska dimension” utan utifrån sin ”moraliska” eller ”politisk-ideologiska dimension” riskerar det att bli helt andra kriterier än de som bör användas i historievetenskapen som avgör ”den historiska sanningen”. Paradexemplet här torde vara *Sovjetunionens Kommunistiska Partis (bolsjevikernas) historia: Kortfattad kurs* från 1938, till stor del författad och redigerad av Stalin, som mera är ett politiskt (och moraliskt) dokument än ett historievetenskapligt. ”Kratki kurs” är givetvis i sig självt ett intressant historiskt dokument som säger mycket om Stalins tankar och politik (och kanske också moral), men att använda den som ett debattinlägg i en historievetenskaplig diskussion torde inte vara möjligt.

Men hur kan då Kershaw ändå hävda att det i studier av Nazityskland sker ”en ofrånkomlig sammansmältning” av de tre dimensionerna? Det beror på att han anser att det i grund och botten är omöjligt att förhålla sig intellektuellt neutralt och distanserat – som man som historiker bör förhålla sig till sitt studieobjekt – till det Tredje riket:

De olika ansatser till Tredje rikets historia som man möter i denna bok har ett gemensamt syfte: att erbjuda en adekvat förklaring till nazismen. Att förklara det förgångna är en uppgift för alla historiker, men den skrämmande naturen och komplexiteten i denna uppgift kommer att bli uppenbar i de sidor som följer. Enligt mitt förmenande är en adekvat förklaring av nazismen i realiteten en intellektuell omöjlighet. I nazismen har vi ett fenomen som inte verkar kunna underkastas en rationell analys. Under en ledare, som talade i apokalyptiska tonfall om världsmakt eller förintelse och en regim som var grundad på en ytterst motbjudande rashatsideologi, planerade ett av de mest kulturellt och ekonomiskt utvecklade länderna i Europa ett krig, satte igång en världsbrand som dödade omkring 50 miljoner människor och gjorde sig skyldig till fruktansvärda grymheter – som kulminerade i ett mekaniserat massmord på miljoner judar – på ett sätt och i en skala som trotsar vår föreställningsförmåga. När man står ansikte mot ansikte med Auschwitz synes historikerns förklaringskraft minst sagt vara svag. Hur kan man hoppas att skriva tillfredsställande och "objektivt" om en regim som producerade sådana monumentala fasor? Hur skall man kunna genomföra en sådan uppgift? Man kan knappast begränsa sig till att i neo-rankeianska termer ur källorna gräva fram historien om "hur det egentligen var". Och kan man hoppas att man i den historicistiska traditionen kan "förstå" en sådan kriminell regim och dess inhumana ledare? Eller är det historikerns uppgift att blottlägga nazismens ondska för att tillhandahålla vittnesmål för nutiden och varna för framtiden? Om det är så, hur kan detta göras? Kan och skall historikern sträva efter att uppnå en opartisk objektivitet i förhållande till sitt studieobjekt vilket vanligtvis uppfattas som själva essensen i en "objektiv" historieskrivning. Det är tillräckligt att ställa sådana frågor för att antyda några skäl till varför ingen förklaring av nazismen kan vara intellektuellt helt tillfredsställande.¹⁸

Här kan man tillfoga två kommentarer. Är nazismen för det första verkligen så unik i sin ondska och monumentala våldsutövning att den (tillsammans med Sovjetunionen, Kina, Kampuchea och andra kommunistiska stater) inte kan förstås rationellt? Är det lättare att förstå och rationellt förklara andra blodiga regimer som egyptiska faraoner, babyloniska kejsare eller mongolerna på 1200-talet? Och hur skall man förklara de massmord på indianer i Syd- och

¹⁸ Kershaw 2000:4.

Nordamerika som utfördes av européer, hela kolonialismepoken med dess slavtransporter av svarta från Afrika och folkmordet i Kongo under Belgiens kung Leopold II? Hur skall vi kunna förklara senare tiders folkmord på armenier 1915 eller på tutsifolket i Rwanda 1994?¹⁹ Går all denna "ondska" att förstå och rationellt förklara, även om den många gånger synes vara "banal"?²⁰

En andra kommentar handlar om att alla inte är ense om att "nazismens väsen" var så annorlunda i förhållande till andra fenomen i den moderna världen som det framställs i nära nog samtliga citat ovan. Så skrev till exempel sociologen Ralf Dahrendorf redan 1967 i en bok att nazismen främst bör ses som en social moderniseringsrörelse som utan att det var avsikten beredde vägen för det moderna Förbundstyskland som uppstod ur askan av det Tredje riket.²¹ Zygmunt Bauman har i en annan bok varit inne på liknande tankegångar.²² Att på detta sätt uppfatta nazismen som en visserligen förfärlig men ändå en möjlig version av social modernisering är inte helt lätt att acceptera, "för det gör nazisterna mycket mer välbekanta, mycket mer lika oss, det underminerar hyllade åsikter om hur olika 'de' är i förhållande till 'oss' eller 'vi' från 'dem', och undergräver det tilltalande antagandet att moderniserare lämnar rasismen bakom sig som något anakronistiskt."²³

Frågan om förhållandet mellan historievetenskapliga analyser och moraliska ställningstagande är, som framgått ovan, inte lätt att lösa på ett enkelt sätt. Inte heller är frågan om hur "den tredje dimensionen", den politiskt-ideologiska, förhåller sig till de två övriga speciellt enkel. Våren 2010 fick vi ett exempel på hur problematiskt det kan vara att blanda samma historievetenskap och politik i samband med att den svenska riksdagen den 11 mars med en rösts övervikt klassade massmorden på armenier 1915 som ett folkmord. Det var några avhoppare från den borgerliga regeringssidan som gjorde utslaget möjligt, men beslutet väckte en storm av kritik, inte minst i pressen. Så skrev till exempel Vestmanlans tidning att "Det är rimligt och konsekvent att hålla på principen att parlament inte bör uttala sig om vad som är sant och

¹⁹ I Gerner & Karlsson 2005 finns en översikt över olika folkmord och debatten runt dem.

²⁰ Hannah 1996.

²¹ Dahrendorf 1967.

²² Bauman 1989.

²³ Fritzsche 1996:3f.

falskt i historiska händelser”.²⁴ Moderaten Gustav Blix menade i riksdagsdebatten att ”Det är inte riksdagens sak att göra folkrättsliga bedömningar. Det är historiker, inte politiker som skall skriva historia.” Folkpartisten Erik Ullenhag påminde om att det tidigare hade varit även socialdemokraternas linje att inte politiskt fastslå att det var ett folkmord och han själv visserligen också ansåg att det var ett folkmord, men han menade ”att riksdagen inte skall göra folkrättsliga bedömningar.” Vänsterpartiets utrikespolitiska talesman Hans Linde invände att ”vi politiker skall [visserligen] inte skriva historia, men vi har ett ansvar att förhålla oss till historiska fakta och kalla saker vid dess rätta namn.”²⁵ Expressen menade i sin ledare inför omröstningen att:

*Men det är inte rimligt att riksdagen ska rösta om vad som är historiskt giltigt. Detta ska forskningen avgöra. Så har också skett. Det finns en bred uppslutning bland de ledande historikerna om att händelserna i det Ottomanska riket var ett massivt dödande som riktade sig mot vissa utvalda folkgrupper.*²⁶

Dagen efter uttryckte utrikesminister Carl Bildt att ”Jag tycker det är fel att politisera historien med sådana här majoritetsomröstningar”, medan folkrättsexperten Ove Bring i samma radioprogram pekade på den moraliska dimensionen av frågan: ”[Beslutet] ger inte upphov till några juridiska skadeståndskrav, det har gått för lång tid sen dess... men det ger upphov till moraliska krav, på någon form av symbolisk kompensation.”²⁷ Även i tidningen *Dagen* framhövdes den moraliska sidan av saken: ”Idag är det Sveriges tur. Då ska riksdagen fatta beslut om vi skall erkänna folkmordet eller inte. Självklart ska även Sverige göra det. *Det är det enda moraliska valet av beslut.*”²⁸ Frågan fick även vidare konsekvenser. Turkiet kallade hem sin ambassadör i Stockholm i protest, och den turkiske premiärministern Erdogan ställde in ett planerat besök i Sverige. Frågan påverkade också diskussionen om Turkiets eventuella medlemskap i EU, speciellt i Frankrike där händelserna erkändes som folkmord

²⁴ *Vestmanlands läns tidning* 12 mars 2010.

²⁵ Samtliga *Dagens Nyheter* 11 mars 2010. <http://www.dn.se/nyheter/politik/riksdagen-erkande-folkmord-pa-armenier-1.1059812> (hämtat 2010-06-18).

²⁶ *Expressen* 11 mars 2010.

²⁷ *P1 morgon*, 12 mars 2010.

²⁸ *Dagen debatt*, 11 mars 2010 (min kurs.).

redan 2001 och sedan har ett 20-tal länder följt efter. Men, detta erkännande väcker också frågan om varför just massmorden på armenier 1915 politiskt skall kallas folkmord, och inte andra massmord. Så frågade till exempel en kurd varför socialdemokraterna ”erkänner folkmordet på armenier men inte det på kurder”.²⁹

Man kan undra varför denna fråga väcker så starka reaktioner. Ett svar är att en aktör, Turkiet, kan uppfattas som skyldig till folkmordet i den politiska diskurs som frågan behandlades i. Även om det var en helt annan regim som begick folkmordet så agerar den nuvarande turkiska regimen – och även stora delar av den turkiska nationen – som om den själv är anklagad. Motsvarande verkar inte kunna ske vad gäller Nazityskland och det nuvarande Tyskland. Här har man dragit ett streck mellan sig och naziregimen, även om dåvarande rikskansler Willy Brandt själv i december 1970 genom att knäböja framför minnesmärket för de polska judar som miste livet vid ett uppror i Warszawas ghetto 1943 i en symbolisk ångergest bad om förlåtelse för vad tyska trupper hade gjort. Man kan säga att han genom detta tog på sig ett moraliskt ansvar för vad som skett. Det är precis detta som den turkiska regeringen inte vill göra, och därför så kämpar den emot detta politiska erkännande eftersom detta skulle kunna – eller med stor sannolikhet faktiskt leder till – krav på moraliskt erkännande av ansvar från Turkiet och även den nuvarande turkiska regeringen.

Om relationerna mellan historievetenskap, moral och politik ifråga om förståelsen av Nazityskland är komplex, men förhoppningsvis ändå möjliga att analysera, så är motsvarande relationer vad det gäller Sovjetunionen och dess 74-åriga kommunistiska regim ännu mer komplex. Ett bra exempel på detta är den debatt som utbröt när Forum för levande historia (FFLH) 2006 fick ett utvidgat uppdrag av regeringen att förutom att upplysa om ”nazismens illåd” även skulle informera om ”kommunismens brott mot mänskligheten”.³⁰ Många applåderade beslutet och pekade på att det välkända och väl inarbetade likställande av dem båda som

²⁹ Salahaddin 2010.

³⁰ Prop. 2006/07:1. Bakgrunden var bl.a. en undersökning som ”Stiftelsen för upplysning om kommunismens brott mot mänskligheten” genomförde om ”Gymnasisters kunskaper och attityder om nazismens och kommunismens brott mot mänskligheten” år 2001.

”totalitära regimer”³¹ gjorde det rimligt att man nu också skulle genomföra en liknande informationskampanj som man tidigare gjort om nazismens brott, bl.a. i boken ... *om detta må ni berätta: En bok om förintelsen i Europa 1933-1945*. När så den i not 29 nämnda undersökningen visade att det ”finns en bristande kunskap om kommunismens brott mot mänskligheten” jämfört med kunskap om nazismens motsvarande brott, och att ”nästan alla kände till Auschwitz, medan få kände till Gulag” föreslogs att den informationskampanj som sedan regeringen beslöt skulle ske.³²

Beslutet fick ett blandat mottagande i pressen. Så skrev till exempel *Dagens Nyheter* visserligen att även ”de kommunistiska mass- och folkmorden måste uppmärksammas”, men att det från början ”var fel att bilda Forum för levande historia som en myndighet” istället för att göra det till ”ett självständigt institut i stiftelseform, med... en styrelse med stark förankring i forskarvärlden.”³³ När Forum fick en ny föreståndare i september 2007 argumenterade denne i *Svenska Dagbladet* under rubriken ”Nu granskar vi kommunismen” gentemot invändningen mot Forum att ”historiska frågor som mänskliga illdåd under nazismen och kommunistiska regimer... borde skötas av forskare vid våra universitet och högskolor och av lärare i våra skolor” att ”staten kan aldrig förhålla sig värderingsfri i grundläggande frågor som varje människas lika värde, okränkbarhet och rättigheter”.³⁴ I samma tidning beklagades att FFLH ”fortfarande håller fast vid att uppdraget handlar om brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer och inte som regeringen formulerat det: kommunismens brott mot mänskligheten”.³⁵ Den för de flesta människor minimala skillnaden mellan uttrycken ”brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer” och ”kommunismens brott

³¹ Ursprunget till och utformandet av begreppet ”totalitarism” och dess genomslag i forskning om Nazityskland och Sovjetunionen finns analyserat i en mängd böcker och artiklar, till exempel Petersen 1978, Howe 1997, Pauley 1997, Wippermann 1997 och senast Geyer and Fitzpatrick 2009. Ett intressant faktum med totalitarismteorins relation till politik är att den spelade en viktig roll när Västtyskland skulle utforma sin konstitution efter Tredje rikets fall: ”Totalitarismteorin som jämför och även likställer fascism och kommunism kan [...] ses som den dominerande idén bakom den grundläggande konstitutionella lagen och till och med delvis som den officiella ideologin bakom [den Västtyska] Federala Republiken.” (Wippermann 1976:192).

³² Kung & Franco de Castro 2001.

³³ ”Levande, inte statlig historia”, *Dagens Nyheter* 23 december 2006.

³⁴ Franck 2007.

³⁵ Arvidsson 2008.

mot mänskligheten” innehåller inte desto mindre en mycket viktig *moralisk* skillnad i och med att om det är faktiska, i tid och rum existerande regimer (som kallar sig ”kommunistiska”) så är det människor av kött och blod som får bära ansvaret för de brott som begåtts, medan om det är ideologin ”kommunismen” – i singularis – som begått dessa brott (hur nu en ideologi kan begå brott) så är det ideologin som får bära det moraliska ansvaret. Det är en sak att kritisera faktiska regimer och verkliga människor, en annan sak att kritisera en ideologi, för då har man utdefinierat alla dem som hyllar ideologin även om de hävdar att de inte stöder de regimer som sagt sig stödja samma ideologi. Man vinner på detta sätt poänger inom en politisk diskurs om man kan pådyvla sina motståndare åsikter som de inte egentligen har.³⁶

Samma distinktion mellan ”kommunismens brott mot mänskligheten” och ”brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer” hade redan tidigare varit uppe till diskussion i samband med att regeringen gav Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (HSFR), 2001 ombildat till Vetenskapsrådet (VR), i uppgift att ”initiera och finansiera ett forskningsprogram om kommunistiska regimer, särskild med inriktning mot dessa regimers brott mot de mänskliga rättigheterna”. En bakgrund till detta var Lars Leijonborgs krav på en informationskampanj om kommunismen (se not 35), en annan var resultaten i den tidigare nämnda undersökningen (se not 29) vilket sammantaget ledde till ett antal motioner i riksdagen med samma krav. I en av motionerna skriver man:

I dag – tio år efter Berlinmurens fall – vill de före detta kommunisterna och de som fortfarande vill kallas kommunister inte kännas vid att de under decennier hyllat diktatorer, totalitära regimer och en ideologi som innebär förtryck. En vanlig reträttväg har varit och är att hävda att de kommunistiska idéerna har miss-

³⁶ Ett bra exempel på detta är när förre folkpartiledaren Lars Leijonborg i valvakan 1998 visserligen beklagade att hans eget Folkparti hade gått bakåt, men än mer allvarligt var att Vänsterpartiet under Gudrun Schyman nått sitt historiska sett högsta valresultat, 11,99 %, och menade att man måste genomföra en informationskampanj mot kommunismen, något som sedan ledde till både forskningsprogrammet om kommunism och ett utvidgat uppdrag för Forum för levande historia. Ett annat exempel är den långvariga debatten runt Vänsterpartiets ledare Lars Ohlys envisa – nästan halsstarriga – framhårdande att vilja kalla sig ”kommunist” i betydelsen ”tro på möjligheten av ett klasslöst samhälle”, medan alla politiska motståndare underförstått likställde ordet ”kommunism” med ”Gulag” eller ”stalinism”. Till slut tvingades Ohly ge upp, och i ett TV-program den 30 oktober och i ett radioprogram dagen efter offentliggjorde han att han nu slutat kalla sig ”kommunist”, men att han fortfarande var anhängare av det klasslösa samhället (P1-morgon 31 oktober 2005).

*tolkats och att det som hände under kommunistisk flagg inte varit uttryck för verklig kommunism. Men det är fel. Inte bara Lenin och Stalin, utan också Marx, talade om revolution och behovet av att göra sig av med misshagliga element. Att bara de två förstnämnda gick från ord till handling gör inte den sistnämndes totalitära idéer mer smakliga.*³⁷

I en annan motion finns inte bara det allmänna intresset av att ”informera om kommunismens brott”, utan också en direkt hänvisning till Vänsterpartiets ledare Gudrun Schyman:

*Kommunismens illgärningar ligger således nära i tiden och pågår dessutom fortfarande i delar av världen. Där kommunismen styr råder ofrihet, förtryck och godtycke. Vi har alla ett ansvar att se till att detta upphör och att det som skett inte faller i glömska. Jag ser detta som ytterst angeläget eftersom Vänsterpartiets ledare Gudrun Schyman så sent som förra året uttalade att skillnaden mellan nazism och kommunism är att nazismen står för utplåning, medan kommunismen kämpar för rättvisa och frihet mot förtryck. Jag skulle möjligen uttrycka det så att skillnaden mellan nazism och kommunism är att den senare ideologin än i dag förtrycker folk i vissa länder. Dessvärre tror jag att Schymans romantiserande och verklighetsfrämmande bild lurar en del människor, särskilt ungdomar. Verkligheten är ju givetvis en helt annan. Massmord, förtryck, angiveri, stora folkomflyttningar/deporteringar med massvält som följd, skenrättegångar, arbetsläger och nackskott har varit och är dokumenterade inslag i den praktiskt tillämpade kommunismen. Enligt regeringsförklaringen skall en ny myndighet – Forum för levande historia – inrättas 2003 i Stockholm för frågor som rör demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen. I det viktiga uppdraget om nutidshistorien kan man därför inte rimligen utelämna kommunismens illgärningar.*³⁸

Gentemot detta invände Vänsterpartiet som krävde att Forum för levande historia skulle avvecklas som myndighet. I en motion pekar man på att när förslaget att inrätta myndigheten kom sändes det ut på remiss till en mängd instanser och att flera av dessa kritiska remissvar tycks

³⁷ Motion till riksdagen 1999/2000:Fi44 av Bo Lundgren (m).

³⁸ Motion till riksdagen 2001/02:Kr232 av Marietta de Pourbaix-Lundin (m).

dessvärre ha fog för sina farhågor. Det gäller såväl verksamhetens inriktning som myndighetsformen som sådan. Den pro-västliga tendensen i verksamheten är uppenbar. "Ondskan" placeras konsekvent utanför Västerlandets liberalkapitalistiska civilisation. Remissinstansernas och SOU:s förslag om att behandla den västerländska kolonialismens brott, den transatlantiska slavhandeln och liknande har helt enkelt uteblivit i Forums verksamhet. Likaså fattas varje antydning om de jättelika massakrer som under de senaste decennierna har utförts av de västliga stormakterna och/eller deras ombud, till exempel i Indokina, Östtimor, södra Afrika och Centralamerika. Utmärkande är med andra ord en påfallande skev och vinklad historieskrivning.³⁹

Några år senare skulle även Miljöpartiet kräva att Forum skulle läggas ner, delvis med samma argument som Vänsterpartiet:

De kommunistiska staternas brott är välkända och tillhör redan allmänbildningen. Men de brott som utförts eller begåtts med stöd av västvärldens demokratier är inte alls lika välkända. Hur många svenskar vet att folkmordet på Östtimor begicks med stöd av USA? Hur många vet att Frankrike hjälpte till att beväpna hutumilisen som utförde folkmordet i Rwanda? Hur många svenska ungdomar är i dag medvetna om att USA och Storbritannien gav stöd åt Sydafrikas apartheidregim till långt in på åttiotalet?⁴⁰

Då hade redan gått flera år sedan HSFR/VR fick sitt uppdrag av den dåvarande socialdemokratiska regeringen att forska om "Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer". Men den programgrupp som utsetts för att "skapa förutsättningar för forskning samt locka forskare att söka medel inom programmet"⁴¹ invände mot den normativa inriktning som uttrycket "brott mot mänskligheten" implicerade och ändrade programmets namn till enbart "kommunistiska regimer". VR:s huvudsekreterare Arne Jarrick förklarar detta med man ansåg att ideologiska ställningstaganden inte skall finnas med i utlysningen av ett forskningsprogram och berättar att politikerna inte verkade bry sig om förändringen. Till saken hör, säger han också, att politikerna inte

³⁹ Motion till riksdagen 2003/04:Kr255 av Ulla Hoffmann med flera (v).

⁴⁰ Motion till riksdagen 2007/08:Kr240 av Max Andersson (mp): Forum för levande historia bör läggas ner.

⁴¹ "Forskningsprogrammet "Kommunistiska regimer": Vetenskapsrådets slutredovisning av forskningen inom programmet, i enlighet med regeringens uppdrag i regleringsbrev för år 2006", http://www.vr.se/download/18.61663a161121008575380003474/kommunistiska_regimer.pdf, sid 1, hämtat 2010-06-22.

var intresserade av resultaten av den forskning som kom att utföras inom programmet. Det var snarare det symboliska i själva utlysningen än resultaten av forskningen som var det viktiga för aktörerna inom den politiska diskursen.⁴²

Samma problem i relationen mellan vetenskap och politik återkom några år senare då regeringen gett sitt uppdrag till Forum för levande historia att även informera om kommunismens brott mot mänskligheten. Ett stort antal forskare publicerade då ett upprop i *Dagens Nyheter* som var kritiskt mot att en statlig myndighet skulle ansvara för information om ämnet:

Som professionella forskare med historien som arbetsfält känner vi en växande oro över att historieämnet görs till slagfält för ideologiska regeringskampanjer och att den öppenhet, kritiska hållning och tolerans som Forum för levande historia var avsett att stimulera hotas... De betydande skillnaderna mellan olika historiska perspektiv på till exempel den kommunistiska erfarenheten visar riskerna med statliga historiekampanjer i blyxtbelysning. Ska nästa regering satsa Levande historias 43 årliga miljoner på upplysningskampanjer om massmorden som följde i koloniseringens spår under borgerliga regimer? Eller på historiskt ansvar för världssvält och ojämlikhet? Ska varje gymnasiekull få en historieundervisning som präglas av den för tillfället sittande regeringen? Risker för ett politiskt opportunt urval ligger i öppen dag... En sittande regering får inte använda skolans historieundervisning som sitt ideologiska vapen, vare sig genom enfrågekampanjer eller på annat sätt. Risker är överhängande att historiska exempel på ondska – som alla tycks kunna enas kring – används för att snäva in gränserna för vad som anses gott och demokratiskt i dagens samhälle.⁴³

Detta ”forskarupprop” väckte mycket starka reaktioner, även inom forskarsamhället. Det var inte alla forskare som stödde sina kolleger, några försökte misstänkliggöra de som skrivit under upproret (nära 460 stycken) genom att antingen som Bo Rothstein hävda att ”forskarupproret saknar konsekvens... och saknar trovärdighet eftersom man inte tidigare protesterat mot när socialdemokratiska regeringar gjort samma sak som den borgerliga

⁴² Personligt samtal med Arne Jarrick, 30 juni 2010. Även andra i forskargruppen har kontaktats.

⁴³ ”Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält”, *Dagens Nyheter* 2 april 2008.

regeringen nu gör”,⁴⁴ eller genom att utmåla de protesterande som ”nyttiga idioter” som går kommunismens ärenden ”utan att förstå att de därmed [går] de våldsamma ärenden som ytterst alltid varit kommunismens politiska kärna”. Det ”intellektuella gulag” som undertecknare har ”placerat sig i är en skamfläck för vårt lärosäte” ansåg en statsvetare:

*Studerande bör känna till att kurser vid ämnena historia och sociologi genomförs där historieförnekelsen har sin största koncentration. Allmänheten varnas, och var och en bör särskilt granska de resultat som de undertecknande forskarna vid dessa ämnen torgför, då sanningskravet kan vara åsidosatt också i andra avseenden än då det gäller kommunismens brott mot mänskligheten.”*⁴⁵

Flera kommentatorer i tidningar och bland politiker pekade på att det inte blivit något forskarupprop när man genomförde upplysningskampanjen om nazismen och att detta nu diskvalificerade det aktuella uppropet. Utbildningsminister Jan Björklund och kulturminister Lena Adelsohn Liljeroth menade att uppropet dessutom saknade trovärdighet eftersom ”flera av undertecknarna är aktiva kommunister”.⁴⁶ En som själv i sin ungdom varit kommunist polemiserade mot försök att förklara kommunisters våldsanvändning med kontextuella faktorer (kapitalistiskt och imperialistiskt förtryck, första världskriget etc.) och menade att ”Orsaken till kommunismens förnedrande brott mot mänskligheten hittas i den kommunistiska ideologin i sig själv, och i enskilda människors val att följa den oavsett konsekvenser”.⁴⁷

Motsidan lät sig emellertid inte skrämmas till tystnad. Rothstein fick svar på tal i en blogg där författaren menar att Rothstein själv är inkonsekvent ”eftersom han kritiserar *socialdemokratisk* politisering av forskningen, men tiger när en *borgerlig* regering ägnar sig åt samma sak, som i den aktuella kampanjen om kommunismens brott.”⁴⁸ Forskarna fick också oväntat stöd från Svenskt näringslivs tankesmedja Timbro, när dess vd Maria Rankka

⁴⁴ Rothstein 2008.

⁴⁵ Uddhammar 2008.

⁴⁶ ”Upprorsmakare mot upplysning om kommunismen”, *Svenska Dagbladet* 3 april 2008.

⁴⁷ Helling 2008.

⁴⁸ Svensson 2008.

skrev att även hon ville lägga ned Forum för levande historia. Motivet till detta var dock inte riktigt detsamma som för forskarna, för Rankka kritiserade "Levande historias klumpiga hantering av uppdragen att upplysa om kommunismens brott, där ledande myndighetsföreträdare hävdade tokigheter som att kommunistiska regimers systematiska förbrytelser inträffade utan ideologisk avsikt, [vilket] ännu en gång visar varför historieskrivning inte ska hanteras av staten."⁴⁹ Även forskarna själva gav sig ut i debatten. Statsvetaren Marie Demker säger i en intervju att

*Vi samhällsvetare och historiker som skrivit under sätter tilltro till en akademisk forskning; en frihet och öppenhet inför historien. Att genom diskussion föra fram olika tolkningar och beskrivningar av historien. Det finns inom vetenskapen hela tiden tillfälliga sanningar och ett ständigt omprövande av dessa... Men så fort staten griper in och talar om vad som är sant och vad som inte är sant är det farligt för den demokratiska debatten. Det blir en slags tystnad. I akademien uppmuntras kritiska röster men i en sådan här auktoriserad verksamhet så uppmuntras ingen debatt eller kritik mot historieskrivningen.*⁵⁰

Även historikerna Yvonne Hirdman och Håkan Blomqvist, som båda undertecknat uppropet, är inte kritiska till en informationskampanj som sådan utan till det faktum att det är staten som ligger bakom. "Historieundervisningen skall inte dirigeras på det här sättet av staten utan det skall skötas på skolorna", menar Hirdman,⁵¹ medan Blomqvist pekar på det paradoxala att uttrycket "I en diktatur står alltid historieskrivningen i statens tjänst" kommer från Forum för levande historia självt.⁵² Den som i flera artiklar varit den kanske hårdaste kritikern av "den statligt ledda informationskampanjen" är historikern och Aftonbladets kulturchef Åsa Lindeborg. I flera artiklar går hon till storms mot att staten skall ha privilegiet att bestämma vilka brott som skall upplysas om:

Makten att peka ut vilka brott som ska uppmärksammas får inte tillkomma den för tillfället sittande regeringen. Det leder ofelbart till politiska hänsyn, både vad gäller urvalet av historiska händelser

⁴⁹ Rankka 2008.

⁵⁰ "Historia slagfält för ideologiska regeringskampanjer", *Svenska Dagbladet* 2 april 2008.

⁵¹ Ibid.

⁵² Blomqvist 2008

och sättet varpå händelserna skildras. Det nu aktuella kampanjmaterialet vittnar just om detta. Ambitionen är helt uppenbart att moralisera – uttryckligen varnar man eleverna för utopier om jämlikhet och rättvisa – inte att förklara.⁵³

Året efter uppstod en ny debatt om Forum i samband med en utställning 2009, ”Middag med Pol Pot”, där några svenskar, bl.a. Jan Myrdal, som 1978 rest till Kampuchea och ”inte sett till något folkmord” ställs vid skampålen. Till utställningen kopplades en satirisk film om ”Mao-glasögon” som gör att man bara ”ser glädje, folkets glädje”.⁵⁴ Debatten kom till stor del att handla om just Myrdal med ett stort antal inlägg (intressant nog gav sig Maria Rankka åter in i diskussion och krävde att Forum för levande historia skulle sluta håna Jan Myrdal),⁵⁵ men Åsa Lindeborg kopplade ihop debatten om Jan Myrdal (som alltså var den som åt middag med Pol Pot) med Forums allmänna inriktning och frågar ”Varför är det så intressant att Jan Myrdal stödde Pol Pot, men inte att Ronald Reagan gjorde detsamma?” och fortsätter:

Forum uppmärksammar aldrig brott begångna av regimer Sverige handlar eller samarbetar med. Det är därför förra årets utställning om Kina gör halt vid 1989. Det är därför Forum inte ”informerar” om USA:s krig mot Vietnam, Kambodja och Laos, som skördade långt fler offer än Pol Pots styre gjorde – det kallas inte ens folkmord – eller USA:s alltjämt pågående brott i Irak och Afghanistan. Det är därför Forum inte larmar om Israels ockupation av Gaza och Västbanken. Det är också därför man inte gör utställningar över alla svenska resenärer som frotterat sig med diktatorer. 1977 åkte handelsministern och folkpartisten Hadar Cars till Indonesien för att äta middag med Suharto, som vid det laget hade lågt räknat en miljon avrättningar på sitt samvete: kommunister, fackföreningsledare, radikala präster, jordlösa, medborgarrättsaktivister, nunnor och östtimoreser. Med sig hade Cars ett gäng hungriga vaperkrämare från bland andra Bofors.⁵⁶

⁵³ Lindeborg 2008.

⁵⁴ Filmen finns på <http://www.youtube.com/watch?v=04IfpCGX61s>.

⁵⁵ Rankka kritiserar Forum för att man ”använder sig av enskilda medborgare, som Jan Myrdal, och hånar och förlöjligar dem” något som är ”Särskilt känsligt i detta fall där filmen syftar till att kritisera en brutal kommunistisk regim, som inte själv drog sig för att offentligt hänga ut enskilda meningsmotståndare och straffa dem på en skala från dumstrut till nackskott.” Rankka och Johansson 2009.

⁵⁶ Lindeborg 2009.

Med Rankkas och Lindeborgs senaste inlägg har vi nu så tydligt som det går lämnat en historievetenskaplig diskurs och hamnat i gränstrakterna mellan en politisk och en moralisk diskurs. Rankka uttrycker ju att det "är fel" att en statlig myndighet hänger ut en person på detta sätt, och Lindeborg använder en mycket vanlig politisk retorik när hon (och många andra i andra inlägg) anklagar Forum för dess "enögdhet".⁵⁷

Det är givetvis svårt att ur ovanstående debatter på ett enkelt sätt urskilja tre olika diskurser med olika regler för vad som kan sägas och hur det får sägas. Det går trots det ändå att tydligt urskilja att majoriteten av de forskare som skrev under "forskaruppropet" anser att själva historieforskningen främst är en angelägenhet för forskarsamhället, och att informera om resultaten av forskningen är en angelägenhet för olika institutioner i samhället, dock inte staten. Den motsatta ståndpunkten tycks vara att eftersom nazismens och kommunismens brott mot mänskligheten är så oerhörda så finns det ingen anledning att inte låta statliga institutioner genomföra informationskampanjer om dessa brott. Då svarar motsidan i sin tur: "Men varför i så fall bara dessa brott, det finns även andra att informera om" och så glider det över i en moralisk och politisk debatt.

Trots att det givetvis är i princip svårt – på gränsen till det omöjliga – att förenklat definiera vad dessa tre diskurser grundar sig på och vad deltagarna i dem "spelar för spel", kan följande idealtypiska beskrivningar av de tre diskurserna ändå säga något:

Historievetenskap: Ett regelstyrt samtal om det som hänt ("fakta"), varför det har hänt ("tolkning och förklaring"), och – eventuellt – om det hade kunnat gå på något annat sätt (kontrafaktiska hypoteser).

Moral: Ett reglerat samtal om vem som bär ansvaret för någonting som har hänt eller inte hänt. Detta samtal förutsätter aktörer, fri vilja, viss makt (möjlighet att genomföra sina intentioner) etc.

⁵⁷ När man läser igenom en mängd artiklar, insändare och bloggar som av utrymmesskäl inte tas upp i denna artikel är det lätt att se att den politiska retoriken har två grundmönster som upprepas gång på gång: "Vänstern" pekar på Forums västerländska bias, medan "högern" lyfter fram att "kommunismens (och nazismens) brott är så extrema så att det inte går att jämföra med någon annat. Att till exempel Pol Pots brott skulle ha något att göra med USA:s massiva bombningar förnekas av "högern", medan de snarare används som förklaring (ibland nästan på gränsen till ursäkt) av "vänstern" (dessa begrepp används här i vid bemärkelse).

Politik: Ett mer eller mindre reglerat samtal om ideologier, olika samhällsintressen och en kamp om politisk makt.

Det är med avsikt som moraldiskursen placerats i mitten, då den påverkar både den historievetenskapliga och den politiska diskursen, men den gör det *på olika sätt*. Eftersom historikern studerar effekterna av mänskliga handlingar i förfluten tid så finns det implicit i varje historisk förklaring ett moment av de historiska aktörernas *ansvar* för den historiska utvecklingen. Detta innebär att den moraliska problematiken här främst bygger på en *konsekvensetik*, eller med andra ord ett försök att analysera de historiska konsekvenserna av ett visst handlande. Inom en politisk diskurs, där denna frågeställning inte existerar, är det snarare det faktum att historiska aktörer har brutit mot våra egna grundläggande normer och värderingar som är grunden för det moraliska ställningstagandet. En sådan *pliktetisk* grund för det moraliska omdömet är därför grunden för alla som anser att nazismens och kommunismens brott mot mänskligheten är så flagranta att alla måste informeras om dem så att de inte skall upprepas. Givetvis kan en historiker finna att en historisk person själv handlade pliktetiskt utifrån en viss politisk eller religiös övertygelse, men då är det den studerade personen eller gruppens pliktetiska handlande som står i centrum, vilket inte skall jämföras med vår egen nutida moral.

Frågan om moraliska utsagors plats inom historisk forskning är bara det ett ämne för många böcker och artiklar. Här skall bara nämnas ett fåtal synpunkter, där de två första handlar om hur en historiker bör förhålla sig till sitt objekt och sitt ämnes regler ifråga om Sovjetunionen och ett tredje inlägg handlar om att fälla moraliska omdömen om Nazityskland. I en recension av en bok, skriven av en historiker som är mycket kritisk till kommunismen, skriver en annan historiker:

En historiker strävar efter att förstå med syfte att hjälpa andra att förstå. Han vill så långt som möjligt skildra de omständligheter inom vilka viktiga händelser ägde rum; han vill rekonstruera sinnestämningen hos sina aktörer för att förklara vad de gjorde. En historiker söker hela tiden efter förändringar och kontinuiteter. Pipes har uppenbarligen haft andra mål. Den som läser denna volym har ingen möjlighet att förstå vilka bolsjevikerna var, hur de

*uppfattade världen, vad de trodde att de gjorde och varför de slutligen segrade.*⁵⁸

Kenez kritiserar här Pipes för att denne med sin moraliska ansats i boken inte kunnat göra det begripligt vad som hände och framför allt, varför det hände. Här står det moraliska omdömet i vägen för den historiska förståelsen och förklaringen. En rakt motsatt ståndpunkt har Robert Conquest som i en recension av en annan av Pipes böcker skriver: "Pipes skriver från en speciell ståndpunkt och avvisar uttryckligen de uppmaningar som hörs från vissa akademiker att vara 'icke-dömande'. Han har helt rätt..."⁵⁹ En annan som starkt tar avstånd från att historikern skall utdela moraliska omdömen i sin forskning är Richard J. Evans som menar "att undvika varje form av moraliskt omdöme om det förflutna och de människor som då levde [är] en mycket nyttig princip för historiker att följa. En historiker som använder begreppsom 'elak' eller 'ond' kommer att göra sig löjlig"⁶⁰ och fortsätter:

*Av dessa skäl tycks det mig olämpligt för ett historiskt arbete att hänge sig åt lyxen av moraliska omdömen. Det är, för det första, ohistoriskt, för det andra är det arrogant och förmätet. Jag kan inte veta hur jag skulle ha handlat om jag hade levt i Tredje riket, om än bara för att om jag hade levt då så hade jag varit en annan person än den jag är nu. Sedan tidigt 1990-tal har det historiska studiet av Nazityskland, och i ökad utsträckning även andra ämnesområden, invaderats av begrepp och ansatser som är hämtade från moral, religion och juridik.*⁶¹

Bland historiker finns det en mängd olika åsikter om hur man skall använda "kunskap om det förflutna" i sin egen samtid. Det är givetvis ofrånkomligt att varje historiker är påverkad av sin samtid när han eller hon intresserar sig för ett historiskt problem, men detta implicerar inte att det måste vara samtidens "dom" över en period eller ett historisk skeende som bäst legitimerar forskningen. Frågan är också vilken roll de enskilda aktörerna skall spela i de historiska analyserna. Här finns det ett mönster, både i forskningen om Nazityskland och om Sovjetunionen, att ju mer forskaren tenderar

⁵⁸ Kenez 1991:346.

⁵⁹ Conquest 1994:3.

⁶⁰ Evans 2008:66.

⁶¹ Evans 2005:xx.

att ta avstånd från sitt studieobjekt, desto mer fokuserar man på enskilda individer eller speciella eliter och deras ideologi. Inom nazismforskningen kallas de olika inriktningarna "intentionalism" respektive "strukturalism" eller "funktionalism", medan de inom sovjetologin kallas "totalitarism" respektive "revisionism". Frågan här handlar om i vilken mån det var ledarna i de båda systemen som var ansvariga för vad som hände, och i vilken mån även andra samhällskrafter, klasser, institutioner och förhållanden var viktiga i utvecklingen. I en översikt över forskningen om Nazityskland de första decennierna efter Tredje rikets fall skriver en forskare att

metodologisk individualism kan helt enkelt inte fungera som ett sätt att ge en sammanhängande redogörelse av sociala, ekonomiska och politiska förändringar. Marx, Weber och Durkheim och deras efterföljare begravde denna ansats med olika sorters begravningsriter, och ändå lever den kvar, på lånad tid – en handelsvara som historiker är speciellt generösa med. Om inte hela den moderna samhällsvetenskapen är en total återvändsgränd kan inte "Hitler" vara den hela eller adekvata förklaringen, inte ens till sig själv. Att avvisa metodologisk individualism innebär givetvis inte att man avskaffar kategorin individuellt moraliskt ansvar i privat eller offentligt liv. Förklaring är en sak, ansvar något annat.⁶²

Den motsvarande frågeställningen inom sovjetforskningen handlar framför allt om Stalins roll i det som skedde under hans diktatur. Men även Lenin, och bakåt i historien även Marx, får bära sin del av ansvaret för utvecklingen i Sovjetunionen. En stor del av den "revisionistiska skolan" (som inte alls är en skola) som uppstod på 1960-talets andra hälft invänder mot denna koncentration på eliten och deras ideologi och maktutövning. Två av de främsta "revisionisterna" invänder mot detta sätt att förklara historiska skeenden:

Mycket av litteraturen om 1930-talet fokuserar på frågan om ansvarighet. Post-sovjetiska historiska analyser, som tydligt härstammar från polemiken om Sovjet, försöker fortfarande kategoriskt tilldela ansvaret till onda personer och onda system. Den mest auktoritativa studien om Jeshovs tid i NKVD säger att "Stalin själv bar det fulla ansvaret för utrensningarna och för

⁶² Mason 1981:3.

överdrifterna". Även om vi bortser från den tvivelaktiga historiska metodologin att begränsa analysen till ansvarighet, är det möjligt att någon enskild person kunde bära "det fulla" ansvaret för någonting? Fanns det ingen annan som var skyldig? Bara Stalin får bära ansvaret? Lika förenklat sägs det att Jezhov "främst av allt var en produkt av Stalins totalitarism, terrorism och byråkratiska system". I denna ansats får vissa personer bära "det fulla" ansvaret och deras "brott" är produkter av ett "terrorsystem" som är diskrediterat idag.⁶³

Så tvinnas frågan om historievetenskapliga förklaringsmodeller, moraliskt ansvar och politiska ställningstagande samman på olika sätt i olika forskningsinriktningar. Det är lätt att instämma i Kershaws utsaga ovan att det i forskningen om Nazityskland (och, kan man tillägga, även i forskningen om Sovjetunionen) lätt sker en "ofrånkomlig sammansmältning av en historiefilosofisk, en politisk-ideologisk och en moralisk dimension". Den grundläggande orsaken till detta är att historia är en humanvetenskap där nutida människor studerar människor i det förflutna. I detta studium skall en nutida förståelsehorisont möta en förfluten förståelsehorisont med allt vad det innebär för betydelsen av kunskap hos historikern om den kontext vari det förflutna utspelade sig. Olika läsarter – kontextuella, immanenta eller retrospektiva – ger olika resultat, på samma sätt som olika frågor till ett historiskt material ger olika svar. Vetenskapen om det förgångna kommer därför aldrig att ta slut, varken i betydelsen kunskap om realhistoria (det som skett), eller i betydelsen historieskrivning (hur man sammanställer berättelser om det förflutna) så länge det finns människor (inklusive historiker) som fortsätter att göra och skriva historia.

Slutsatsen av denna korta diskussion kan därför sägas vara att inom den historievetenskapliga diskursen fortsätter både Nazityskland och Sovjetunionen att vara föremål för ytterligare studier som kan leda till om- och nytolkningar, beroende på såväl nytt material som på en ny "tidsanda".⁶⁴ Med stor sannolikhet

⁶³ Getty & Naumov 2008:206. Boken de polemiserar mot är Jansen & Petrov 2002.

⁶⁴ I en diskussion om totalitarismparadigmets varierande popularitet under 1900-talet menar Achim Siegel att det finns en tydlig koppling mellan dess popularitet och svängningar i det allmänpolitiska klimatet. Under 1950-talets antikommunistiska våg var begreppet hegemoniskt inom sovjetforskningen, men under 1960- och 70-talen vänstervåg vände sig många mot det och använde andra förklaringsmodeller. Invasionen i Tjeckoslovakien 1968 fick dock oppositionella i Östeuropa, som tidigare hade haft förhoppningar om en "socialism med mänskligt ansikte" att börja använda begreppet. Efter det att de kommunistiska regimerna i Östeuropa föll 1989-91 blev begreppet åter mycket använt, inte minst i en politisk diskurs. Man måste, menar Siegel,

kommer de båda systemen även i framtiden att moraliskt fördömas för det enorma lidande de orsakade för miljontals människor. De enda som inte håller med om detta är det relativa ringa antal som politiskt stöder antingen nazismen eller sovjetkommunismen, där det ofantliga lidande antingen förnekas eller förringas. Det är därför osannolikt att ett bredare politiskt stöd för vare sig nazism eller den form av kommunism som förknippas med Sovjet, främst under Stalins tid som diktator, kommer att uppstå. Men det skulle vara helt fel om det moraliska avståndstagande eller det minimala politiska stödet skulle få till konsekvens att historikerna slutade ställa nya frågor och finna nya svar om orsakerna till hur dessa system uppstod, utvecklades och försvann.

Man kan således både önska och sträva efter att forskningen om Nazityskland och Sovjetunionen skall bli mindre normativ och att politiska nutida ställningstagande inte påverkar forskningen i någon högre utsträckning, men frågan är om en rysk-amerikansk sovjetologs önskan om en totalt objektiv, värderingsfri forskning om Sovjetunionen någonsin kommer att bli möjligt:

När Harry Greens bok Snakes: The evolution of mystery in nature låg på topplistorna 1997 var det inte någon som misstänkte honom för känslomässig partiskhet när han studerade ormars historia. Som en herpetolog diskuterar Greene ormarnas evolution, rörelseförmåga, anpassning, terminologi, skyddande förklädnad och vanor. Genom att undvika känslomässiga sympatier kunde han gräva i sitt undersökningsobjekts anatomi och fysiologi med vetenskaplig noggrannhet. Jag hoppas att mina ansträngningar i denna text kan bli accepterade på samma sätt som en herpetologs som uppfattar sitt objekt utan förutfattade sympatier... Forskare, historiker, ekonomer och sociologer som studerar sovjetsamhället borde lära av herpetologer och genomföra sina analyser utan att utdela moraliska omdömen om sitt objekt. Som vetenskapsmän bör de utelämna termerna "gott" och "ont" från sina professionella lexikon. De borde också motstå frestelsen att mäta objektet med kriterier som upprättats på förhand (till exempel "sann" marxistisk socialism, civiliserad kapitalism eller ett idealt ryskt samhälle baserat på nationella traditioner). Man bör närma sig både det

skilja begreppets "politiska" och "värderande" aspekter från dess "genuint kognitiva komponenter", och anser att "man kan inte motstå intrycket att motivet att använda [begreppet] är att visa en emotionell värdering mer än att bidra till kunskapens tillväxt och en bättre förklaring av kommunistiska regimer" (Siegel 1998:11,14).

sovjetiska och det post-sovjetiska samhället som sociala djur (ormar med för den delen). Vårt mål som forskare är att förstå objektets anatomi och fysiologi, inte att förankra vår förståelse i en ändlös cirkel av moraliska jämförelser.⁶⁵

⁶⁵ Shlapentokh 2000:xif.

Referenser

- Arend, Hannah: *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem* (Göteborg: Daidalos 1996)
- Arnstad, Henrik: "Drottningens svar om nazismen är oroande", *Dagens Nyheter* 12 maj 2010
- Arvidsson, Claes: "Kommunismens brott mot mänskligheten", *Svenska Dagbladet* 11 mars 2008
- Bauman, Sygmunt: *Modernity and the Holocaust* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press 1989)
- Blomqvist, Håkan: "Forum för statlig propaganda", *Aftonbladet* 2 april 2008
- Conquest, Robert: "Reds. Review of *Russia Under the Bolshevik Regime* by Richard Pipes and *Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922* by Vladimir N. Brovkin", i *New York Review of Books*, vol 41, nr 13, 1994, sid 1-3
- Dahl, Göran och Conny Mithander: "Dogmatisk antirasism är politiskt farlig", *Dagens Nyheter* 23 november 1996a
- Dahl, Göran och Conny Mithander: "Nygamla hotbilder", *Dagens Nyheter* 28 november 1996b
- Dahl, Göran och Conny Mithander: "Stor gråzon mellan konservatism och fascism", *Dagens Nyheter* 12 december 1996c
- Dahrendorf, Ralf: *Society and Democracy in Germany* (New York: Doubleday 1967)
- Daniels, Robert V.: "Does the Present Change the Past?", i *Journal of Modern History*, vol 70, nr 2 1998, sid 431-435
- Deland, Mats: "Har vänstern bidragit till antisemitismen?", *Aftonbladet* 24 november 1999
- Erik Svensson: "Bo Rothstein är inkonsekvent", 2008, <http://biologyandpolitics.blogspot.com/2008/04/bo-rothstein-r-inkonsekvent.html>
- Evans, Richard J: *The Coming of the Third Reich* ((London & New York: Penguin Books 2005)

- Evans, Richard J: *Till historiens försvar* (Stockholm: SNS förlag 2008)
- Franck, Eskil: "Nu granskar vi kommunismen", *Svenska Dagbladet* 2 september 2007
- Fritzsche, Peter: "Nazi Modern", *Modernism/Modernity*, vol 3, nr 1 1996, sid 1-22
- Gerner, Kristian & Klar-Göran Karlsson: *Folkmorden historia: Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida* (Stockholm: Atlantis 2005)
- Getty, J. Arch & Oleg V. Naumov: *Yezhov: The Rise of Stalin's 'Iron Fist'*, (New Haven and London: Yale University Press 2008)
- Geyer, Micael and Sheila Fitzpatrick (eds): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* (New York: Cambridge University Press 2009)
- Greider, Göran: "En obehaglig gråzon", *Dagens Nyheter* 5 maj 1997
- Helling, Jonas: "Ursäkterna håller inte", *Aftonbladet*, 7 april 2008
- Hermansson, C. H.: "1917-1997: Svensk vänster under 80 år", i *Socialistisk Debatt*, nr 1 1997
- Hickory: "Möglet revolterar", *Brand* nr 5 1997
- Howe, Irving (ed): *1984 Revisited: Totalitarianism in Our Century* (New York: Harper & Row 1983)
- Jansen, Marc & Nikita Petrov: *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940* (Stanford, Cal.: Hoover Institution Press 2002).
- Kenez, Peter: "Review: The Prosecution of Soviet History: A Critique of Richard Pipes' The Russian Revolution, i *Russian Review*, vol 50, nr 3, 1991, sid 345-351
- Kershaw, Ian: *The Nazi Dictatorship: Problems & Perspectives of Interpretation* (London: Hodder Education 2000)
- Küng, Emile & Paula Franco de Castro: "Undersökning av gymnasisters kunskaper och attityder om nazismens och kommunismens brott mot mänskligheten" 2001, <http://www.rel.ee/swe/uuring2001.htm>, hämtad 2010-06-21

- Leland, Mats: "Historien om en tysk nazist i Brasilien: Arbetaren söker sanningen om Walther Sommerlaths dolda förflutna", *Arbetaren* nr. 29, 19-25 juli 2002
- Lindeborg, Åsa: "Hotad frihet", *Aftonbladet* 8 april 2008
- Lindeborg, Åsa: "Middag med Suharto", *Aftonbladet* 20 september 2009
- Lundin, Thomas: "Drottningen far var nazist", *Svenska Dagbladet* 19 juli 2002
- Mason, Tim: "Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism", i Gerhard von Hirschfeld & Lothar Kettenacker (Hrsg.): *Der "Führerstaat": Mythos and Realität: Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* (Stuttgart: Klett-Cotta 1981), sid 23-42
- Pauley, Bruce F.: *Hitler, Stalin, and Mussolini: Totalitarianism in the Twentieth Century* (Wheeling, Ill.: Harlan Davidsom, Inc 1997)
- Petersen, Jens: "Die Entstehung des Totalitarismusbegriff in Italien", i Manfred Funke (hrsg): *Totalitarismus: Ein Studien-Reader zur Herrschaftsanalyse moderner Diktaturen* (Düsseldorf: Droste Verlag 1978)
- Rankka, Maria: "Timbro stöder forskarupproret", *Dagens Nyheter*, 15 april 2008
- Rankka, Maria och Fredrik Johansson "Timbros chef: Sluta håna Jan Myrdal", *Newsmill* 4 september 2009
- Rothstein, Bo: "Forskarupproret saknar konsekvens", *Svenska Dagbladet* 5 april 2008
- Salahaddin, Salah: "Varför erkänner S folkmordet på armenier men inte det på kurder?", *Newsmill* 29 mars 2010. <http://www.newsmill.se/node/20338> (hämtat 2010-06-18)
- Schmidt, Werner: *ch: En politisk biografi* (Stockholm: Leopard förlag 2005)
- Schön Bosse: "Svenska nazist- och fascistpartier 1931-45 kartläggs i en ny bok: '28 000 medlemmar namnges'", *Dagens Nyheter Debatt* 13 augusti 2002

- Shlapentokh, Vladimir: *A Normal Totalitarian Society: How the Soviet Functioned and How it Collapsed* (Armonk, N.Y. & London: M.E. Sharpe 2001)
- Siegel, Achim (ed.): *The Totalitarian Paradigm After the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment* (Amsterdam & Atlanta, GA.: Rodopi 1998)
- Tham, Carl: "Hör inte på fascismen", *Dagens Nyheter* 9 december 1996
- Uddhammar, Emil: "En skamfläck för Växjö universitet", *Smålandsposten*, 4 april 2008
- Veckans Contra*: "Dålig sensationsjournalistik förvirrar", 24 juli 2002
- Wippermann, Wolfgang: "The Post-War German Left and Fascism", i *Journal of Contemporary History*, vol 11, nr 4 1976, sid 185-219
- Wippermann, Wolfgang: *Totalitarismustheorien: Die Entwicklung de Diskussion von den Anfänge bis heute* (Darmstadt: Primus Verlag 1997)
- Åman, Johannes: "Förstå fascismen och vägra förstå", *Dagens Nyheter* 2 december 1996

Fortfarande ”annorlunda”

Missnöje och partipolitisk turbulens i Centraleuropa

Andreas Bågenholm

Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet

Den omvandlingsprocess som inleddes i Öst- och Centraleuropa i och med Berlinmurens fall har i allt väsentligt gjort de gamla öststaterna mer lika länderna i väst. Enpartisystemen har ersatts med demokratiska system, planekonomin med marknadsekonomi och genom EU- och NATO-medlemskapen är en stor del av lagstiftningen och relationerna med omvärlden numera gemensam. Denna integrationsprocess är långt ifrån avslutad. Flera länder från det forna östblocket har ansökt om EU-medlemskap och av dessa väntas åtminstone Kroatien bli medlem inom kort. Det har blivit allt mindre relevant att tala om ett Central- eller Östeuropa som är distinkt annorlunda än Västeuropa.

Denna uppfattning torgfördes för en tid sedan i tidskriften *The Economist*. Under den talande rubriken “Wrongly labelled. The economic downturn has made it harder to speak sensibly of a region called ‘eastern Europe’.” (*The Economist*, January 9th, 2010), hävdades att det inte längre utifrån graden av korruption, budgetunderskott och BNP per capita är möjligt att enkelt skilja de nya medlemsstaterna i Öst- och Centraleuropa från de gamla i väst. Argumentet för denna tes var något förenklat, att inte alla nya EU-medlemmar var mer korrupta, hade större budgetunderskott och

lägre BNP per capita än alla gamla medlemsstater. Kontentan var alltså att det nu är dags att sluta tala i termer av nya och gamla medlemsstater, eftersom denna uppdelning inte längre kan förklara politiska och ekonomiska utfall och förhållanden inom unionen på ett meningsfullt sätt.

Utan att förneka den omfattande konvergens på alla plan som ägt rum under de senaste decennierna, skulle jag ändå vilja påstå att The Economists slutsats är något förhastad. Det är visserligen sant att de två regionerna inte klockrent grupperar sig i två helt åtskilda block i något avseende, men jag kommer i detta kapitel att visa att det trots allt finns en mycket tydlig – om än i några avseenden överlappande – uppdelning mellan de två grupperna av länder, vad gäller ekonomisk utveckling och demokratisk kvalitet. Jag menar vidare att dessa skillnader har genererat såväl attityd- som beteendemässiga skillnader genom att befolkningarna i de nya medlemsländerna:

- uppvisar ett avsevärt större missnöje med hur demokratin fungerar
- har avsevärt lägre förtroende för politiska institutioner
- i lägre utsträckning går och röstar
- i betydligt större utsträckning byter parti från ett val till ett annat
- är betydligt mer benägna att rösta på helt nya partier

Detta sammantaget menar jag, gör att det finns en distinkt annorlunda partipolitisk logik i de nya medlemsländerna, vilken jag kommer att argumentera för i avslutningen, inte nödvändigtvis kommer att förändras inom överskådlig tid.

Resonemangen i detta kapitel bygger på de samlade erfarenheter jag gjort under de 15 år som jag följt samhällsomvandlingen i Öst- och Centraleuropa. Det ska alltså inte ses som en strikt vetenskaplig rapport, där olika förklaringar testas mot varandra. Jag gör därmed inte anspråk på att de förklaringar och orsakssamband som tas upp skulle vara de enda relevanta, men jag hoppas att läsaren ska hålla med mig om att det är de viktigaste.

Det finns i flera avseenden, inte minst vetenskapligt, mycket att vinna på att inte särbehandla den östra delen av Europa genom att betrakta den som så främmande och annorlunda att jämförelser med väst är meningslösa. Tvärtom, bidrar jämförande analyser av den

politiska, ekonomiska och sociala utvecklingen mellan olika delar av Europa till att utveckla våra teorier på området och därigenom öka förståelsen för komplexa samhällsfenomen och omfattande samhällsomvandlingar. Olikheterna blir därmed en tillgång för forskningen. Detta kapitel är ett exempel på just detta. Jag ska börja med att diskutera de två huvudsakliga omvandlingsprocesserna, den politiska och den ekonomiska.

Den politiska omvandlingen

Berlinmurens och senare Sovjetunionens fall kom, som nämnts inledningsvis, att innebära startpunkten på en omfattande omvandlingsprocess i Central- och Östeuropa. På mycket kort tid genomfördes flera viktiga politiska reformer som innebar att åtminstone åtta av de tio länder, som så småningom skulle bli medlemmar i EU, betraktades som demokratiska. Flerpartisystem och grundläggande politiska fri- och rättigheter infördes, vilket innebar att val som bedömdes som fria och rättvisa kunde hållas redan ett par månader efter kommunistregimernas kollaps. I Bulgarien och Rumänien däremot förekom en hel del oroligheter och oegentligheter i samband med de första valen och fullt demokratiska val anses ha hållits först 1991 respektive 1996 (www.freedomhouse.org). Med ett kortare undantag för Slovakien under mitten av 1990-talet, har alla de nya medlemsstaterna alltså bedömts uppfylla kraven på demokrati under nästan hela perioden. 2009 var det endast fem EU-länder som den amerikanska organisationen Freedom House inte gav full pott på de båda mått som används för att utvärdera graden av demokrati; politiska rättigheter och medborgerliga friheter (se tabell 1, följande sida).

Att bedömas som "fria", dvs. demokratiska eller till och med få det högsta betyget, innebär emellertid inte att demokratin är fulländad. Eftersom Freedom House inkluderar alla världens länder, vilka spänner över hela det demokratiska registret, är naturligtvis kategorierna tämligen grova och speglar inte de skillnader som faktiskt förekommer även inom gruppen av länder med högsta betyg. Men det viktiga här är att det stora flertalet länder i väst såväl som i öst fullt ut anses uppfylla de grundläggande kraven på demokrati.

Tabell 1: Demokratisk status 2009

	Politiska rättigheter	Medborgerliga friheter
Lettland	2	1
Italien	1	2
Grekland	1	2
Rumänien	2	2
Bulgarien	2	2

Källa: Freedom House 2009 (www.freedomhouse.org)

Kommentar: Freedom House mäter politiska rättigheter och medborgerliga friheter enligt en sjugradig skala där 1 innebär fullt demokratiskt och 7 total avsaknad av demokrati. Tabellen inkluderar endast EU-medlemmar som inte har högsta betyg – 1 – på båda indikatorerna.

Tabell 2: Graden av korruption i EU-27

1. Danmark (2)	15. Spanien (32)
2. Sverige (3)	16. Portugal (35)
3. Finland (6)	17. Malta (45)
4. Nederländerna (6)	18. Ungern (46)
5. Luxemburg (12)	19. Polen (49)
6. Tyskland (14)	20. Tjeckien (52)
7. Irland (14)	21. Litauen (52)
8. Österrike (16)	22. Lettland (56)
9. Storbritannien (17)	23. Slovakien (56)
10. Belgien (21)	24. Italien (63)
11. Frankrike (24)	25. Bulgarien (71)
12. Cypern (27)	26. Grekland (71)
13. Estland (27)	27. Rumänien (71)
14. Slovenien (27)	

Källa: Transparency International (www.transparency.org)

Kommentar: Rangordningen avser Transparency Internationals Corruption Perception Index, vilket bygger på expertutlåtanden om respektive land. Siffran inom parentes avser rankningen bland samtliga undersökta länder.

Som framgår av tabell 1 är de demokratiska problemen störst i de två senaste medlemmarna Bulgarien och Rumänien, som får ett avdrag på bägge indikatorerna, medan de tre övriga länderna endast får sänkt värde på den ena av dem.

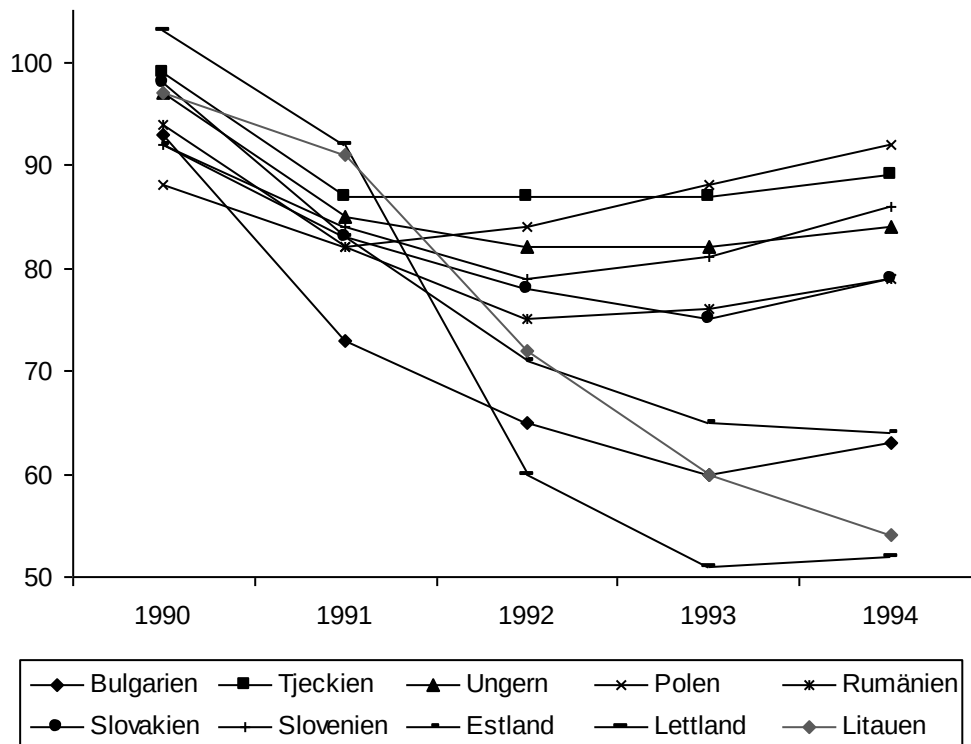
Freedom House mätningar speglar alltså ländernas demokratiska status snarare än demokratins kvalitet, dvs. hur väl det demokratiska systemet fungerar i praktiken. En central indikator på demokratins kvalitet är omfattningen av korruption i samhället. I tabell 2 (föregående sida) rangordnas länderna efter den uppfattade graden av korruption. Även om det finns enstaka ljuspunkter i regionen, såsom Estland och Slovenien, är ändå det övergripande mönstret tydligt: korruption är ett betydligt större problem i de nya medlemsstaterna än i de gamla. Bara de notoriskt korruptionstygda länderna i Sydeuropa – Italien och Grekland – spelar i samma division som flertalet länder i Central- och Östeuropa. Det finns alltså en markant diskrepans mellan demokratins status, där i stort sett alla länder inom EU bedöms ligga på samma nivå och demokratins kvalitet, där stora skillnader föreligger. Eftersom korruption i de allra flesta avseenden uppfattas mycket negativt och en stor majoritet av medborgarna i nästan alla EU-länder anser korruption vara en viktig fråga (Special Eurobarometer 325, 2009: 11), är det rimligt att tro att graden av korruption också får återverkningar på befolkningens attityder till hur demokratin fungerar. Vi ska återkomma till detta längre fram.

Den ekonomiska omvandlingen

Även om den politiska omvandlingen, som diskuterats ovan, har inneburit stora problem, bland annat i form av utbredd korruption, får den ändå anses som tämligen oproblematisk och okomplicerad i jämförelse med den ekonomiska omställningen. Att ersätta de planekonomiska systemen med marknadsekonomiska visade sig vara en betydligt mer utdragen process och som, vilket är viktigare, även kom att få stora sociala konsekvenser.

Figur 1 (följande sida) visar vidden av den ekonomiska kollaps som ägde rum i samband med planekonomins avskaffande och påbörjandet av marknadsekonomiska reformer. Som synes var nedgången i BNP/capita mycket drastisk i de flesta länder, i synnerhet

Figur 1: Ekonomisk utveckling 1990-1994, BNP/capita (1989=100%)

Källa: EBRD

Tabell 3: BNP/capita PPS (2008) EU27=100

1. Luxemburg	276 %	15. Grekland	94 %
2. Irland	135 %	16. Slovenien	91 %
3. Nederländerna	134 %	17. Tjeckien	80 %
4. Österrike	124 %	18. Portugal	76 %
5. Danmark	120 %	18. Malta	76 %
6. Sverige	120 %	20. Slovakien	70 %
7. Finland	117 %	21. Estland	67 %
8. Storbritannien	116 %	22. Ungern	64 %
8. Tyskland	116 %	23. Litauen	62 %
10. Belgien	115 %	24. Lettland	57 %
11. Frankrike	108 %	25. Polen	56 %
12. Spanien	103 %	26. Rumänien	45 %
13. Italien	102 %	27. Bulgarien	41 %
14. Cypern	96 %		

Källa: Eurostat

de tre baltiska staterna som 1994 låg på mellan drygt 50 och drygt 60 procent av 1989-års nivå, dvs. ett tapp på omkring 40 till 50 procentenheter. Även länder som lyckades begränsa den initiala nedgången minskade med minst tio procentenheter och detta ska man komma ihåg, från mycket beskedliga ingångsvärden jämfört med väst. Denna omfattande nedgång fick naturligtvis mycket kännbara konsekvenser för stora delar av regionens befolkning, i form av starkt ökade priser, ökad arbetslöshet och nedmontering av det lilla sociala skyddsnät som fanns tidigare. Att en sådan utveckling föder ett missnöje hos befolkningen är inte förvånande. Detta missnöje manifesterades framförallt genom att nästan inga regeringar lyckades hålla sig kvar vid makten två val i rad. Tvärtom, innebar nästan varje nytt val stora svängningar, där regeringspartierna gick kraftigt tillbaka och oppositionspartierna i motsvarande grad framåt. I dessa tidiga val var det av uppenbara skäl just den ekonomiska utvecklingen som dominerade och den utbredda korruptionen var inte alls lika framträdande som valfråga som den kom att bli från slutet av 1990-talet (se Election reports i Electoral Studies).

Det bör i sammanhanget dock poängteras att ett bibehållande av det planekonomiska systemet inte var ett möjligt alternativ. Det var tvärtom detta system som var grundorsaken till den ekonomiska stagnationen under framförallt 1970- och 80-talen och att glappet mellan öst och väst vidgades. De stora svårigheterna att hantera omvandlingen ska snarast ses som ett belägg för hur illa det var ställt med östblocksländernas ekonomier vid tiden för murens fall.

Efter den inledande recessionen i regionen tog emellertid tillväxten ordentlig fart i mitten av 1990-talet och flera av länderna hade vid slutet av decenniet tagit sig förbi 1989-års BNP-nivå och några började till och med närma sig de fattigaste länderna inom EU-15. Men 2008, alltså nära 20 år efter murens fall, var flertalet länder i regionen fortfarande betydligt fattigare än de gamla EU-länderna. Som framgår av tabell 3 (föregående sida), kommer första "östland" på 16:e plats vad gäller BNP/capita, justerat för köpkraft, och bara Portugal och Malta var 2008 fattigare än de två rikaste östländerna. Även om Slovenien betraktas som ett mycket lyckat postkommunistiskt exempel i ekonomiskt avseende, kommer det ändå att dröja ytterligare ett antal år innan man når EU-genomsnittet. Hur lång tid det kommer att ta för länder som

Bulgarien och Rumänien, men även för Polen, att nå dithän kan man bara spekulera i. Kort sagt, ur ett ekonomiskt perspektiv finns det mycket att vara missnöjd över, även om tillväxttakten är relativt hög.

Folkligt missnöje

Det kommunistiska arvet har varit betydligt tyngre att hantera än någon kunde föreställa sig, i synnerhet det ekonomiska. Vi har alltså så här långt kunnat konstatera att de nya medlemsstaterna från Öst- och Centraleuropa skiljer sig från de gamla vad gäller ekonomisk utveckling och grad av korruption, vilket rimligen får konsekvenser för befolkningens uppfattningar om det som rör de politiska institutionerna och deras funktionssätt.

I Eurobarometern publiceras två gånger om året EU-medborgarnas åsikter i en rad olika frågor, bl. a. sådana som rör politiskt förtroende och nöjdhet med hur demokratin fungerar. I tabell 4 (följande sida) redovisas andelen medborgare i EU-27 som är nöjda eller mycket nöjda med hur demokratin fungerar. Det finns så klart en rad olika saker som spelar roll för om medborgarna är nöjda eller missnöjda härvidlag, men som nämnts ovan, är det högst rimligt att tro att graden av korruption spelar en icke obetydlig roll, inte minst på grund av att frågan uppfattas som viktig av en stor majoritet av invånarna.

Av tabell 4 framgår att en majoritet av medborgarna i alla de gamla medlemsländerna, med undantag av Frankrike och Portugal, är nöjda eller mycket nöjda med hur demokratin fungerar i sitt land. I Danmark är det bara en mycket liten del av befolkningen som är missnöjd. I Central- och Östeuropa är bilden som synes en helt annan. Endast i Tjeckien och Slovenien är en majoritet av befolkningen nöjda, medan mindre än en fjärdedel av medborgarna i Litauen och Bulgarien tycker att demokratin fungerar på ett tillfredsställande sätt. Det är viktigt att poängtera att detta missnöje inte ska tolkas som ett missnöje med demokratin som politiskt system och att man istället föredrar ett auktoritärt system, utan just som ett missnöje med hur det demokratiska systemet fungerar. Det kompakta missnöjet är på ett sätt oerhört nedslående, eftersom det indikerar att dessa länder inte på långa vägar lever upp till befolkningens

Tabell 4: Tillfredsställelse med hur demokratin fungerar (2006)

1. Danmark	93 %	15. Slovenien	54 %
2. Luxemburg	83 %	16. Italien	53 %
3. Finland	78 %	17. Malta	48 %
4. Irland	75 %	18. Ungern	46 %
4. Nederländerna	75 %	19. Frankrike	45 %
4. Österrike	75 %	20. Estland	43 %
7. Sverige	74 %	21. Lettland	41 %
8. Spanien	71 %	22. Polen	38 %
9. Belgien	68 %	23. Portugal	30 %
10. Cypern	63 %	24. Rumänien	27 %
11. Storbritannien	60 %	25. Slovakien	25 %
12. Tjeckien	58 %	26. Litauen	23 %
13. Tyskland	55 %	27. Bulgarien	22 %
13. Grekland	55 %		

Källa: Eurobarometer 65

Kommentar: Siffrorna avser andelen svarande som är nöjda eller mycket nöjda med hur demokratin fungerar.

Tabell 5: Förtroende för den nationella regeringen (2009)

1. Luxemburg	77 %	15. Frankrike	29 %
2. Danmark	61 %	16. Tjeckien	28 %
3. Österrike	58 %	16. Portugal	28 %
4. Sverige	57 %	18. Grekland	25 %
5. Nederländerna	56 %	18. Italien	25 %
5. Cypern	56 %	20. Rumänien	22 %
7. Finland	54 %	21. Polen	21 %
8. Tyskland	54 %	21. Storbritannien	21 %
9. Malta	41 %	23. Irland	20 %
10. Estland	38 %	24. Litauen	19 %
10. Slovakien	38 %	25. Bulgarien	17 %
12. Belgien	35 %	26. Ungern	14 %
13. Spanien	34 %	27. Lettland	10 %
14. Slovenien	31 %		

Källa: Eurobarometer 71

Kommentar: Siffrorna avser andelen svarande som har stort eller mycket stort förtroende för de nationella regeringarna.

Tabell 6: Förtroende för de nationella parlamenten (2009)

1. Danmark	75 %	15. Spanien	32 %
2. Luxemburg	67 %	16. Estland	31 %
3. Sverige	64 %	17. Italien	27 %
4. Finland	60 %	17. Slovenien	27 %
5. Österrike	58 %	19. Irland	23 %
5. Nederländerna	56 %	20. Tjeckien	20 %
7. Cypern	53 %	21. Polen	18 %
8. Malta	47 %	22. Storbritannien	17 %
9. Tyskland	46 %	23. Rumänien	16 %
10. Belgien	41 %	24. Ungern	15 %
11. Slovakien	38 %	25. Litauen	10 %
12. Portugal	36 %	25. Bulgarien	10 %
13. Grekland	33 %	27. Lettland	6 %
13. Frankrike	33 %		

Källa: Eurobarometer 71

Kommentar: Siffrorna avser andelen svarande som har stort eller mycket stort förtroende för de nationella parlamenten.

Tabell 7: Förtroende för de politiska partierna (2009)

1. Danmark	58 %	15. Estland	16 %
2. Luxemburg	50 %	16. Tjeckien	15 %
3. Nederländerna	41 %	16. Grekland	15 %
4. Österrike	40 %	16. Slovakien	15 %
5. Sverige	36 %	19. Frankrike	13 %
6. Finland	32 %	19. Bulgarien	13 %
7. Malta	31 %	21. Storbritannien	12 %
8. Belgien	28 %	21. Polen	12 %
9. Cypern	27 %	21. Rumänien	12 %
10. Tyskland	24 %	24. Slovenien	11 %
11. Spanien	23 %	25. Ungern	10 %
12. Irland	19 %	26. Litauen	8 %
12. Italien	19 %	27. Lettland	5 %
14. Portugal	18 %		

Källa: Eurobarometer 71

Kommentar: Siffrorna avser andelen svarande som har stort eller mycket stort förtroende för de politiska partierna.

förväntningar. Å andra sidan kan det ses som ett sundhetstecken, eftersom det objektivt sett finns en rad saker som faktiskt inte fungerar som de ska. Det hade varit problematiskt om medborgarna inte hade haft något att invända, eftersom det hade gjort förändringar svårare att få till stånd. Kort sagt, medborgarna förväntar sig något bättre och lär fortsätta att bestraffa regeringar som inte anstränger sig för att råda bot på missförhållandena.

I tabellerna 5-7 (föregående sidor) redovisas EU-medborgarnas förtroende för regeringen, parlamentet respektive de politiska partierna. Med ett par variationer är mönstret i stort sett detsamma som i tabell 4, dvs. de nya medlemsstaterna från Öst- och Centraleuropa återfinns generellt på de nedre halvorna i tabellerna. Skillnaderna är minst markerade vad gäller förtroendet för regeringarna och störst när det kommer till politiska partier, som tenderar att vara den politiska institution som generellt sett har lägst förtroende. Bara i Danmark litar en majoritet av befolkningen på partierna, medan färre än tio procent av befolkningen i Lettland och Litauen hyser samma uppfattning.

Det är återigen svårt att exakt säga vad som ligger bakom detta misstroende, som varierat lite över tid, men som under hela den post-kommunistiska perioden varit mycket utbrett. Att korruptionen är en av orsakerna torde vara ganska uppenbart, med tanke på resonemanget ovan. De ekonomiska förhållandena är svårare att belägga, eftersom den ekonomiska eftersläpningen och den höga tillväxten borde ge två helt olika utfall. Det är väl dock troligt att färre skulle hysa misstro mot de politiska institutionerna om man var helt nöjd med den ekonomiska situationen.

Jag menar alltså att missförhållandena med ekonomin och den utbredda korruptionen får ett tydligt genomslag i befolkningens förtroende för de politiska institutionerna och inställning till hur demokratin fungerar. Därmed inte sagt att inga andra faktorer kan spela roll, men utifrån den faktiska situationen, vad valkampanjerna handlat om och vad väljarna anser vara allvarliga problem i samhället, är jag övertygad om att detta är de två viktigaste. Återstoden av kapitlet ska ägnas åt de effekter detta missnöje resulterar i vad gäller medborgarnas faktiska politiska beteende.

Politiskt beteende: Valdeltagande och röstmönster

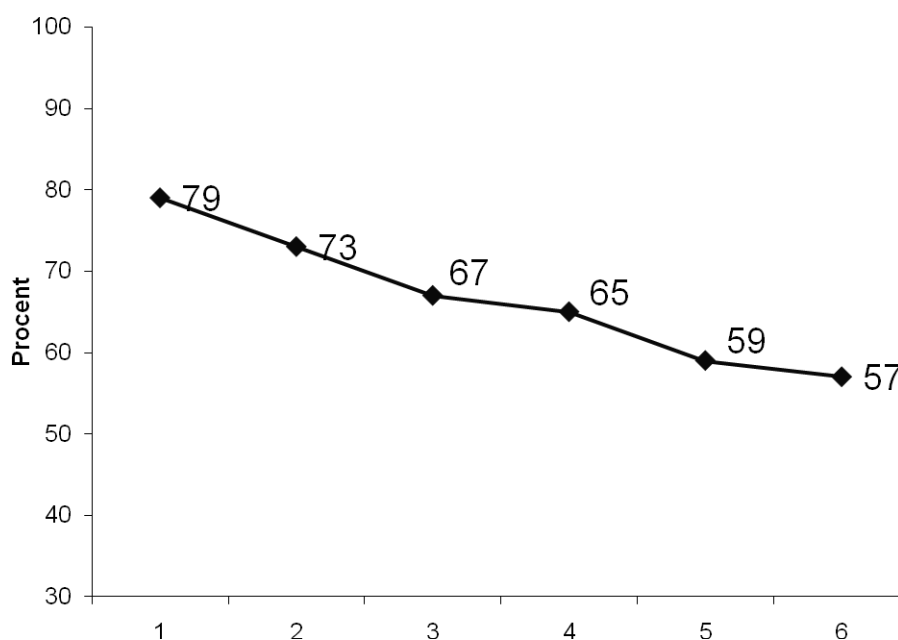
Låt oss börja med att se hur valdeltagandet i Öst- och Centraleuropa har sett ut sedan de första fria valen 1990. Alla tio EU-medlemmar har hållit minst fem val och alla utom de tre baltiska staterna har även hållit ett sjätte. Som framgår av figur två (följande sida) är trenden över tid tydlig: Varje val har inneburit ett generellt lägre valdeltagande i regionen, från 79 procent i de första till 57 procent i det sjätte. En inte helt orimlig tolkning är att denna apati är ett uttryck för en ökande frustration från väljarnas sida, då det står klart att inget av de politiska alternativen kan leverera det som utlovas, alternativt det som medborgarna förväntar sig.

Av tabell 8 (följande sida) framgår att denna apati inte delas av medborgarna i de gamla medlemsstaterna. Om man jämför valdeltagandet i det senaste parlamentsvalet i alla medlemsländer finner man att endast Frankrike och Portugal placerar sig i paritet med de nya medlemsstaterna och skillnaderna är dessutom stora, med flertalet gamla medlemsländer över 75 procent, medan medborgarna i det ”bästa” östlandet Ungern har en mer än tio procentenheters lägre deltagandegrad. Det rumänska valdeltagandet 2008 torde vara bottenrekord för ett nationellt parlamentsval i Europa efter andra världskriget.

Valdeltagande är förvisso en indikator på medborgarnas förtroende och engagemang i det politiska livet, men det är inte självklart att vare sig partisystem eller den förda politiken påverkas nämnvärt av variationer i deltagandegrad. Om skillnaderna mellan öst och väst hade stannat här hade det inte funnits någon grund för att driva tesen att man fortfarande är ”annorlunda” i öst. Alla de skillnader som tagits upp ovan utgör emellertid grunden för den mer intressanta och relevanta skillnaden som föreligger mellan de gamla och nya medlemsstaterna. Effekterna av medborgarnas missnöje med hur partierna och politikerna sköter sina uppdrag stannar inte vid ett lägre valdeltagande; de har också inneburit en betydligt större väljarrörlighet, vilket innebär att partisystemen och partipolitiken följer en helt annan logik än i väst.

Det var ju länge en gammal sanning att partisystemen i Västeuropa var oerhört stabila, dvs. i stort sett samma partier fanns representerade i ländernas parlament mellan 1920 och 1970. Därtill

Figur 2: Genomsnittligt valdeltagande i 1:a till 6:e valen i CEE10

Källa: www.parties-and-elections.de

Kommentar: Avser fem val i samtliga nya medlemsstater. Alla länder utom de tre baltiska har dessutom hållit sitt sjätte val.

Tabell 8: Valdeltagandet i de senaste parlamentsvalen

1. Malta	93 %	15. Irland	67 %
2. Luxemburg	92 %	16. Tjeckien	63 %
3. Belgien	90 %	17. Slovenien	62 %
4. Cypern	89 %	17. Lettland	62 %
5. Danmark	87 %	19. Storbritannien	61 %
6. Sverige	82 %	19. Estland	61 %
7. Italien	81 %	21. Frankrike	60 %
8. Österrike	79 %	21. Portugal	60 %
9. Nederländerna	75 %	21. Bulgarien	60 %
9. Spanien	75 %	24. Slovakien	59 %
11. Tyskland	73 %	25. Polen	54 %
12. Grekland	71 %	26. Litauen	49 %
13. Finland	68 %	27. Rumänien	39 %
13. Ungern	68 %		

Källa: www.parties-and-elections.de

Kommentar: Det belgiska valet den 13 juni 2010 är det sista som medräknats.

var variation mellan valen relativt liten, vilket i stor utsträckning var en följd av tydliga skiljelinjer i politiken som gav upphov till en stark partiidentifikation. Även efter 1970, då partisystemen började luckras upp genom att väljarna blev mer rörliga, vilket bland annat också resulterade i att flera nya partier lyckades ta sig in i flera länders parlament, var det ändå ett stort mått av fortsatt stabilitet. Mycket sällan lyckades nya partier vinna tillräckligt starkt stöd för att kunna utgöra reella maktfaktorer i länderna och ofta ramlade de ur parlamentet efter en eller ett par mandatperioder.

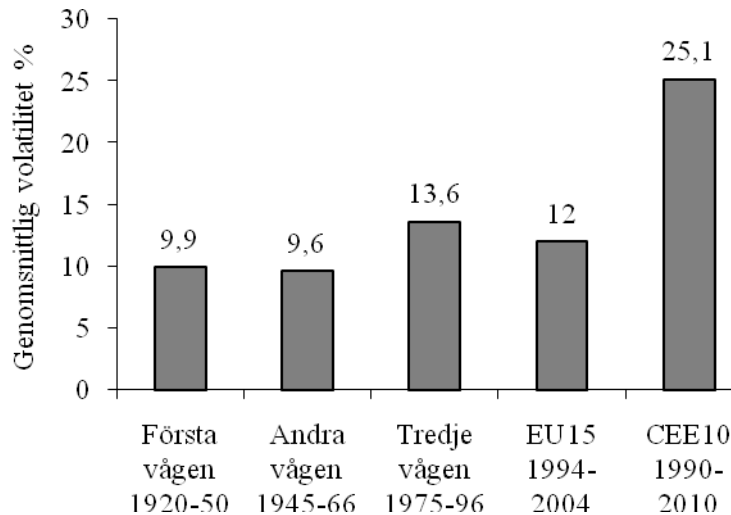
Inte heller i de länder som demokratiserades under 1970-talet, det vill säga Portugal, Grekland och Spanien, har partipolitiken varit särskilt turbulent. Efter tre, fyra val stabiliserades partisystemen och samtliga tre länder domineras idag av två partier, som alternerar vid makten och nästan alltid med egen majoritet. Det var därför inte konstigt att många spådde att även de öst- och centraleuropeiska länderna efter en tids instabilitet skulle följa samma mönster som länderna i Sydeuropa.

Figur 3 (följande sida) visar med all önskvärd tydlighet att så inte varit fallet, åtminstone inte vad gäller väljarrörlighet. Jämfört med de västeuropeiska länder som omfattades av den första, andra respektive tredje demokratiseringsvågen, uppvisar de tio nya medlemsstaterna en nästan dubbelt så hög nivå som de tre sydeuropeiska staterna och mer än så i jämförelse med EU15 under perioden 1994-2004.

Denna höga väljarrörlighet har många orsaker, men kan enligt min mening huvudsakligen kopplas till ett permanent missnöje med vad politikerna åstadkommer (eller inte åstadkommer), vilket alltså resulterar i att en mycket stor del av väljarkåren sätter sina förhoppningar till ett annat parti i nästkommande val. I den mån det är de etablerade partierna som lyckas hålla sig kvar i parlamentet, innebär denna rörlighet att maktförhållandena förskjuts mycket drastiskt från val till val. Det är inte ovanligt att partier som vunnit ett val, på bara några månader ser stödet sjunka ner mot parlamentets procentspär. Det finns således mycket lite tålamod med en regering som inte omedelbart levererar vad som utlovats eller vad som förväntas av den.

I det här kapitlet argumenterar jag för att de central- och östeuropeiska länderna fortfarande följer en annan partipolitisk logik än den som gäller i Västeuropa generellt. Det är emellertid

Figur 3: Väljarrörlighet 1:a–3:e demokratiseringsvågen, EU15 & CEE10

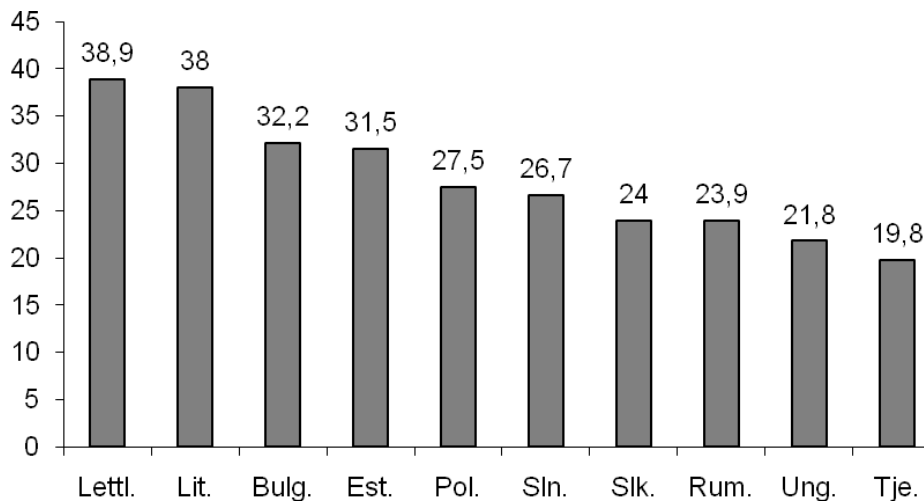
Källa: Bartolini & Mair, 1990; Gunther & Montero, 2001: 90; Jungerstam-Mulders, 2006: 15; www.essex.ac.uk/elections.

Kommentar: Första vågen inkluderar Sverige 1921-44 (7 val), Norge 1918-36 (7), Danmark 1918-39 (9), Storbritannien 1929-50 (5), Tyskland 1920-33 (8), Österrike 1920-30 (4), Finland 1919-39 (9), Irland 1923-37 (6) och Nederländerna 1918-37 (6). Den andra vågen omfattar Tyskland 1949-65 (5), Österrike 1945-66 (7) och Italien 1945-63 (5). Den tredje vågen omfattar Grekland 1974-93 (8), Portugal 1975-95 (9) och Spanien 1977-96 (7). EU-15 refererar till perioden 1994-2004 och CEE10 till de tio nya EU-medlemmarna från Öst- och Centraleuropa 1990-2010 (60 val). Väljarrörlighet beräknas genom att summera samtliga partiers förändringar från ett val till ett annat, dividerat med två.

viktigt att poängtera att det också finns stor variation inom regionen (se figur 4, följande sida). En del länder är betydligt mer stabila än andra, men uppvisar i jämförelse med väst ändå en mycket hög väljarrörlighet. Fyra länder skiljer ut sig som särskilt instabila, de tre baltiska staterna samt Bulgarien, medan Tjeckien, Slovakien och Ungern – åtminstone fram till senaste valen 2010 – har betraktats som relativt sett stabila.

Om vi jämför de senaste parlamentsvalen i de nya medlemsländerna med de fyra senaste (fram till och med juni 2010) i de gamla kan vi konstatera att de sistnämnda alla har lägre väljarrörlighet och i flera fall högst väsentligt så (se Figur 5, följande sida). Det spelar alltså inte så stor roll vilken period eller vilka länder vi jämför; skillnaderna mellan öst och väst är högst

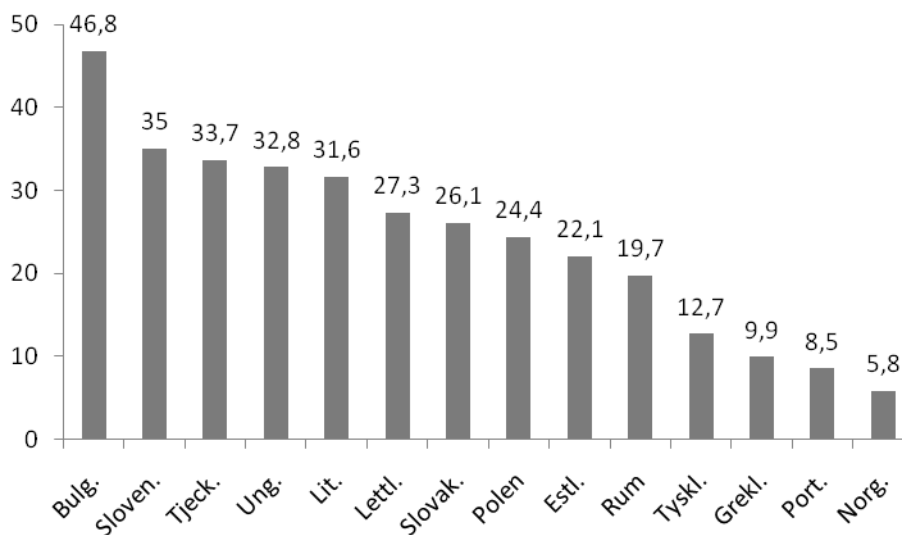
Figur 4: Våljarrörlighet i Öst- och Centraleuropa 1990-2010

Källa: För valen före 2000: www.essex.ac.uk/elections. För de senaste valen: Valkommissionernas hemsidor.

Kommentar: Våljarrörlighet beräknas genom att summera samtliga partiers förändringar från ett val till ett annat, dividerat med två. Antalet val är 60.

Figur 5: Våljarrörlighet i senaste valen

Källa: Egen uträkning baserad på uppgifter från www.parties-and-elections.de

Kommentar: Våljarrörligheten beräknas genom att summera samtliga partiers förändringar från ett val till ett annat, dividerat med två.

påtagliga och beror i stor utsträckning på det generella missnöje som finns med de politiska institutionerna och med den sittande regeringens politik. Genom att byta parti och regering ställer man sitt hopp till andra aktörer som utlovar förbättringar.

Att regeringar har svårt att sitta kvar vid makten är emellertid inget postkommunistiskt fenomen, även om detta mönster är tydligare i den regionen än i Västeuropa. Det är i regel alltid lättare att utlova fler saker i opposition och det finns i regel alltid misslyckanden som regeringen kan anklagas för. I Västeuropa kanaliseras detta missnöje oftast genom att väljarna överger sitt gamla parti till förmån för ett av de andra etablerade partierna. Endast i undantagsfall är det nya partier som gynnas och än mer sällsynt är att dessa partier lyckas kapa åt sig några mer betydande andelar av rösterna. I tabell 9 (följande sida) listas alla nya partier som antingen lyckats vinna mer än 15 procent av rösterna och samtidigt är bland de tre största i det första parlamentsval de ställer upp i sedan 1945. Med tanke på att det hållits flera hundra val i Europa sedan andra världskrigets slut, i vilka ett stort antal nya partier försökt vinna framgång, är det anmärkningsvärt att endast 15 partier lyckas ta sig in på listan. Den andra iakttagelsen som är anmärkningsvärd är att det första fallet inträffade så sent som 1973 och att nio av fallen härrör från 2000-talet. Den tredje och kanske mest relevanta observationen utifrån det här kapitlets synvinkel är den kraftiga dominansen av partier från de nya medlemsstaterna. Hela elva av 15 exempel är postkommunistiska varav de sex mest framgångsrika nya partierna överhuvudtaget. Det ska också poängteras att de två första valen efter demokratiseringen undantagits, eftersom alla partier per definition då var nya. Som också framgår av tabellen är vissa länder mer frekvent förekommande än andra, till exempel Bulgarien där nya partier haft de i särklass största framgångarna med mycket kort tidsintervall. Även i de baltiska staterna har detta fenomen varit synnerligen framträdande.

Man kan därmed hävda att väljarna i de postkommunistiska staterna tar sitt missnöje ett steg längre än sina väljarkollegor i väst. När de etablerade partierna vid upprepade tillfällen har misslyckats med att tillfredsställa medborgarnas krav, återstår inte annat än att söka sig till helt oprövade alternativ, trots att dessa oftast helt saknar

Tabell 9: Nya partier som var topp tre med mer än 15 % av rösterna

Parti	Land	År	Röster (%)	Placering	Resultat
Rörelsen för Simeon II	Bulgarien	2001	42,7	1	Premiärminister
GERB	Bulgarien	2009	39,7	1	Premiärminister
Arbetarpartiet	Litauen	2004	28,6	1	Regering
Res Publica	Estland	2003	24,6	2	Premiärminister
New Era	Lettland	2002	24,0	1	Premiärminister
Folkpartiet	Lettland	1998	21,2	1	Regering/ opposition
Forza Italia	Italien	1994	21,0	1	Premiärminister/ opposition
Nya unionen	Litauen	2000	19,6	1	Opposition/ regering
Demokratisk förnyelse	Portugal	1985	17,9	3	Opposition
List Pim Fortuyn	Nederländerna	2002	17,0	2	Regering
TOP 09	Tjeckien	2010	16,7	3	Regering
Reformpartiet	Estland	1995	16,2	2	Opposition; regering
Framstegspartiet	Danmark	1973	15,9	2	Opposition
Nationella förnyelsepartiet	Litauen	2008	15,1	2	Regering
För Lettland	Lettland	1995	15,0	2	Opposition

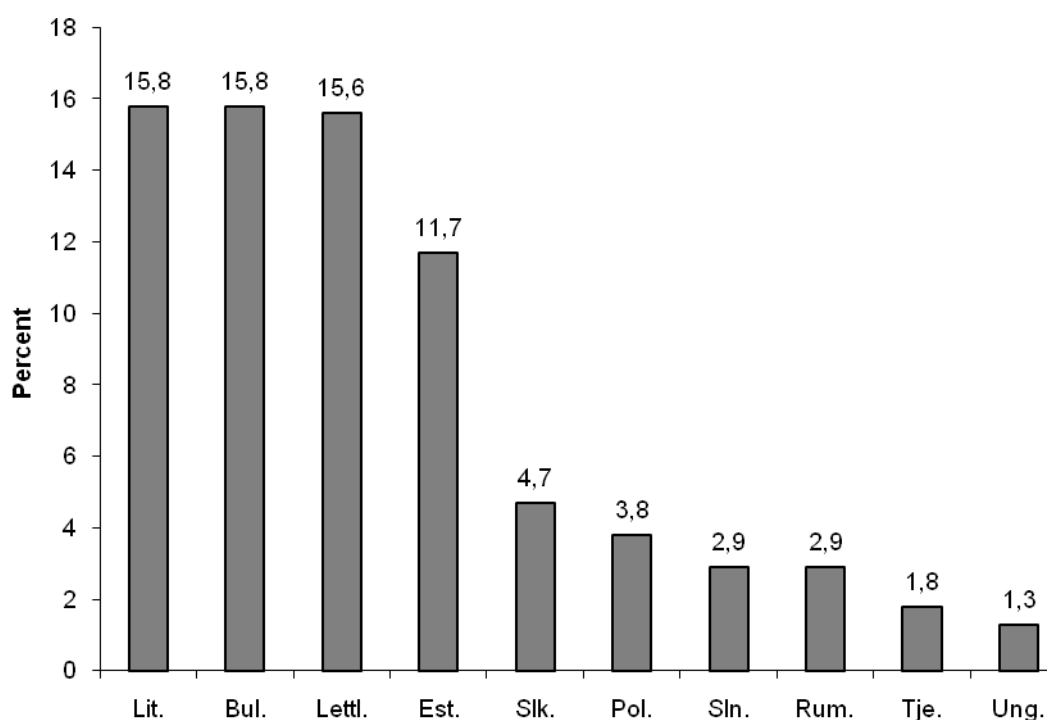
Källa: www.parties-and-elections.de

Kommentar: Tabellen inkluderar alla partier som vunnit minst 15 procent av rösterna och kommit bland de tre främsta i det första val de ställt upp i sedan 1945. Bara val som betraktas som demokratiska är medräknade.

tidigare erfarenhet av partipolitisk verksamhet. Inte sällan är det just distanseringen från de etablerade partierna som är de nya partiernas affärsidé och inte sällan är dess grundare personer som gjort sig kända för att vara dugliga i andra sammanhang utanför politiken. Att lyfta fram sitt ickepolitiska förflutna som en tillgång och utmåla de etablerade partierna för att vara i bästa fall inkompetenta, i värsta fall korrupta har alltså visat sig vara en synnerligen lyckosam valstrategi.

Precis som är fallet med väljarrörligheten generellt, är det stor variation vad gäller framgång för nya partier mellan de post-kommunistiska länderna. (Se Figur 6 nedan.) Medan nya partier i genomsnitt har vunnit över tio procent i de baltiska staterna och Bulgarien, har det varit betydligt svårare i de övriga. Det ska dock understrykas att även till synes måttliga genomsnittssiffror innebär relativt omfattande omkastningar av partisystemen och att nivåerna är väsentligt högre än i väst, där nya partier som sagt ytterst sällan

Figur 6: Genomsnittliga resultat för nya partier som tar sig in i parlamentet i CEE10 1990-2010

Källa: Egen uträkning på basis av www.parties-and-elections.de

Kommentar: Bara helt nya partier har medräknats.

lyckas ta sig in i parlamentet över huvudtaget.

Framställningen så här långt har visat att det finns betydande skillnader mellan de nya och de gamla medlemsstaterna i EU. Det är svårt att tolka det utbredda missnöjet och misstroendet på annat sätt än att det finns ett stort glapp mellan befolkningens förväntningar och vad politikerna lyckas leverera och att detta missnöje tar sig uttryck i allt lägre valdeltagande, hög väljarrörlighet och att nya partier når stora framgångar. Ett belägg för detta är att många länder haft en mycket stark ekonomisk utveckling, med hög tillväxt och sjunkande och ibland till och med relativt sett låg arbetslöshet, men med fortsatt höga missnöjes- och rörlighetsnivåer. Det verkar alltså inte som om de ekonomiska framgångarna i sig är tillräckliga för att tillfredsställa medborgarna så länge dessa uppfattar den absoluta ekonomiska nivån som otillfredsställande. Den absoluta ekonomiska nivån verkar alltså vara viktigare än den ekonomiska utvecklingstakten. Därmed skulle man kunna anta att de konsekvenser av den ekonomiska omvandlingen, i termer av hög partipolitisk turbulens, där nya partier ideligen vinner stora framgångar på de etablerade partiernas bekostnad skulle vara ett övergående fenomen. I takt med att de central- och östeuropeiska länderna kommer i kapp de gamla medlemsländerna borde rimligtvis befolkningen bli mindre missnöjd och skeptisk till de politiska institutionerna och därmed stabilisera sitt röstbeteende i högre utsträckning.

Detta tror jag emellertid är en felaktig slutsats, åtminstone vad gäller den avslutande delen. Det är fullt möjligt att de postkommunistiska väljarnas misstroende kommer att minska när de ekonomiska skillnaderna gentemot väst minskar. Däremot är det långt ifrån säkert att detta i sin tur kommer att leda till minskad väljarrörlighet och besvärligare förutsättningar för nya partier att nå stora framgångar.

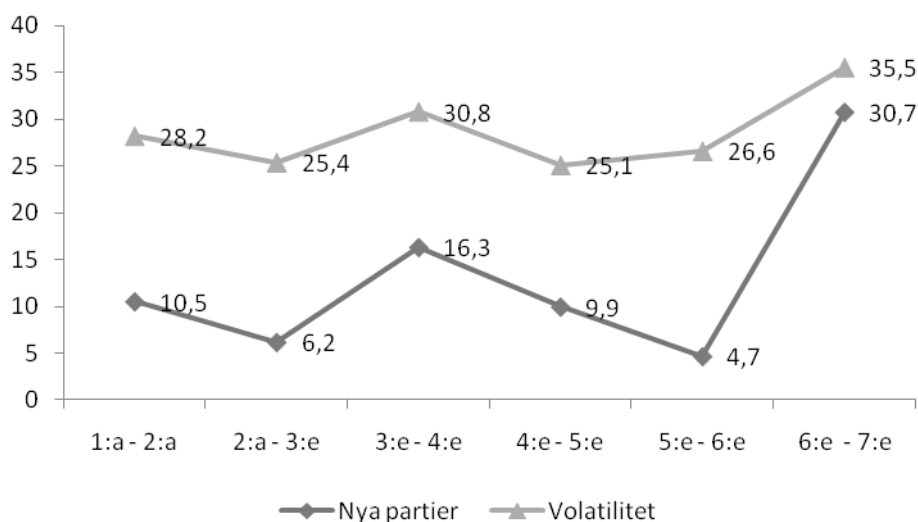
Ser man till trenden över tid finns det inte mycket i dagsläget som talar för att väljarrörligheten successivt minskar över tid. Den varierar något mellan valen, men nivån är fortsatt hög och det finns heller ingen tydlig neråtgående trend. I de sjätte valen i regionen, som hittills hållits i sju av de tio länderna var den genomsnittliga väljarrörligheten 23 procent, trots att det är de tre baltiska staterna, vilka uppvisar de högsta nivåerna härvidlag som ännu inte hållit val nummer sex. Vi kan alltså förvänta oss att siffran stiger. Om man

dessutom sneglar framåt, mot de sjunde valen, kan vi redan nu konstatera att nivån kommer att bli hög, eftersom Bulgarien, Tjeckien och Slovakien alla uppvisade högre väljarrörlighet i de senaste valen jämfört med de föregående. Det finns alltså mycket som talar för att nivån kommer att stiga snarare än sjunka i val nummer sju.

Ser vi till framgångar för nya partier ser kurvan lite annorlunda ut (Figur 7 nedan). Efter att ha nått sin kulmen i de fjärde valen, runt millennieskiftet, har nya partier i allt större utsträckning haft svårare att vinna framgång. Även denna trend bör dock förses med vissa förbehåll och med samma argument. Dels återstår som sagt val i tre länder, vars väljare tidigare gjort sig kända för att rösta på oprövade alternativ, vilket rimligen kommer att öka nivån något och dels har de sjunde valen i ovan nämnda stater redan resulterat i mycket stora framgångar för nya partier. Det känns därmed inte särskilt spekulativt att hävda att vi ännu inte ser någon nämnvärd stabilisering vad gäller nya partiers framgångar.

Som nämnts tidigare är frånvaron av stabiliserande trender inget argument för varför dessa mönster skulle bestå även i

Figur 7: Genomsnittlig väljarrörlighet och framgång för nya partier 1:a – 7:e valet

Källa: Egna uträkningar

Kommentar: Nya partier avser här både helt nya och utbrytare från etablerade partier. I val 5-6 är alla länder utom de tre baltiska medräknade och i val 6-7 är endast Bulgarien, Slovakien och Tjeckien medräknade.

framtiden. Med ökad ekonomisk framgång torde väl rimligen partipolitisk stabilitet följa. Varför jag inte tror att detta är fallet får avsluta detta kapitel.

Väljarstabilitet kan sägas ha två komponenter, en utbudssida och en efterfrågesida. För att rörligheten ska bibehållas krävs att det finns ett utbud av nya partier att rösta på såväl som en efterfrågan hos väljarna. Saknas det utbud av nya partier, finns det per definition bara etablerade partier att rösta på och saknas efterfrågan kommer nya partier inte att vinna några framgångar. Utbud och efterfrågan är emellertid två kommunicerande kärl, det vill säga, det finns en stark interaktion dem emellan. Om det finns ett folkligt missnöje ökar chansen att politiska entreprenörer kommer att försöka pröva lyckan och starta nya partier och ju oftare sådana projekt lyckas, desto mer kommer detta att uppmuntra efterföljare. Ur ett väljarperspektiv minskar i ett sådant läge också riskerna med att satsa på ett nytt parti, eftersom man vet att sannolikheten för att det faktiskt har en god chans att komma in i parlamentet är stor. När ett sådant mönster upprepats ett antal gånger kommer med stor sannolikhet också andelen etablerade partier att vara avsevärt färre. Därmed skapas ett slags spiral som kan sägas reproducera instabilitet i val efter val: väljarna vet att en sådan röst inte är bortkastad och politiska entreprenörer vet att det finns ”riskvilliga” väljare. Detta till skillnad från situationen i partipolitiskt stabila länder där logiken blir den omvända: eftersom nästan inga nya partier lyckas ta sig in i parlamenten kommer få vara villiga att starta nya partier och de som ändå ställer upp kommer att ha svårt att attrahera väljare eftersom dessa betraktar ett stöd för det nya partiet som en potentiellt bortkastad röst. Alltså, stabilitet föder fortsatt stabilitet och vice versa.

Det finns mycket i den postkommunistiska utvecklingen som stöder tesen om en ”spårberoende” logik, dvs. när ett land väl hamnat i en situation med hög partipolitisk turbulens är det väldigt svårt att ta sig ur den, även om de faktorer som en gång orsakade instabiliteten har försvunnit eller försvagats. Instabiliteten lever så att säga sitt eget liv.

Det finns enligt min mening därför fog att hävda att de nya medlemsländerna i väsentliga avseenden fortfarande är annorlunda jämfört med de gamla och att det därtill inte på något sätt är säkert

att detta "annorlundavarande" kommer att försvinna även om orsakerna bakom gör det.

Det tycks finnas en uppfattning bland forskare att partipolitisk turbulens, med hög väljarrörlighet och ideliga framgångar för nya partier är något entydigt negativt som hindrar demokratin från att konsolideras. Dessa ståndpunkter brukar dock framföras utan några klara empiriska belägg för att så skulle vara fallet. I avvaktan på att effekterna i olika avseenden av en dylik turbulens undersökts systematiskt, då vi kan avgöra om det är "bättre" eller "sämre" med denna ordning, får vi nöja oss med att konstatera att det är annorlunda.

Referenser

Bartolini, Stefano & Mair, Peter (1990) *Identity, competition, and electoral availability. The stabilization of European electorates 1885-1985*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

The Economist “Wrongly labelled. The economic downturn has made it harder to speak sensibly of a region called ‘eastern Europe’.” January 9th, 2010

Eurobarometers: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm

Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsieb010&plugin=1>

Freedom house: www.freedomhouse.org

Jungerstam-Mulders, Susanne (2006) *Post-Communist EU Member States. Parties and Party Systems*. Aldershot: Ashgate.

Parties and elections: www.parties-and-elections.de

Political Transformation and the Electoral Process in Post-Communist Europe: www.essex.ac.uk/elections

Transparency International: www.transparency.org

The Economic Geography of Amalgamation

Twenty years of European economic reintegration after the collapse of the socialist economies in Central/Eastern Europe

Claes G. Alvstam

**Inst för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Göteborgs
Universitet**

Background

When the infamous ‘Berlin Wall’ was unexpectedly opened in November 1989, it became the culmination of a long period of gradual erosion of the socialist political and economic systems in Central and Eastern Europe, and marked at the same time the beginning of a new reality in post-war Europe. Two historically integrated parts of the continent that had been secluded from each other as a result of the geopolitical shifts after WWII were now to commence a re-integration process. Would such a process lead to a complete restoration of the pre-war patterns, or had the political and economic changes that had taken place in the respective parts during four decades of isolation from each other been so sweeping and radical that an utterly new configuration of the European stage would emerge?

This article is an independent follow-up of previous research on the economic-geographic effects of the European re-integration

process since 1989. Former articles by the same author have mainly focused on the first step of re-integration, i.e. the initial inclusion of the, as seen from a Western perspective, economically isolated Central and East European countries (CEEs) into an ever more densely interconnected regional, and sometimes even global, production network, comprising suppliers, sub-contracting relations, OEM-customers and final consumer markets (Alvstam, 1993; 1996; 2005; Alvstam and Hanczewski Gillo, 2000)¹. The main approach in previous research was to describe the changing geographical flows of foreign trade and foreign direct investment in order to seek a general interpretation of how the economic dimensions of the re-integration could be explained. The process as such was labelled ‘amalgamation’ in order to depict a course of events aiming at embracing the CEEs into the deep and thorough economic integration of West European countries that had been orchestrated within the EC/EU framework since the 1950s². The initial growth of the new opportunities of trade relations between ‘East’ and ‘West’ was in previous articles described through the development of bilateral relations during the first years of ‘transition’ and was also put into a wider historical and geopolitical context, emphasizing the position of Central European cross-border trade during the interwar years, and, more specifically, focusing on the dominance of Germany. Furthermore, a couple of alternative outcomes regarding the future FDI patterns were suggested, building on the pre-understanding that, in contrast to the ‘usual’ steps in the internationalization process of national production systems, in which exports and imports are forerunners to cross-border investment, the opening up of Central and Eastern Europe in the 1990s was characterized by a parallel development of outward FDI from Western Europe to the former CEEs, and the growth of external trade of goods and services in both directions (Alvstam, 2005).

¹ An extensive survey of the literature regarding the period prior to the EU enlargement and the first decade of the transition process of the CEE, is provided in Alvstam, 2005, p. 115ff.

² The intraregional foreign trade between 20 West European countries, members of the OECD, amounted to 50 per cent in 1955, and increased to 76 per cent in 1989 (Alvstam, 1979, p. 265; IMF DOTS), due to the successful implementation of the economic integration process. The EC (later EU) comprised twelve states in 1989, and was extended with three new members in 1995. In this article, the label ‘EU15’ represents the fifteen ‘West European’ member countries of 1995 during the entire period of investigation 1989-2009.

This development was also to a large extent guided by a political intention from both sides to support and to speed up the process of re-integration. There was in the early 1990s an urgent need to identify a 'road map' for future membership in the European Union for those East European countries who during more than four decades had been involuntarily incorporated into the Soviet-led CMEA³, as well as for those newly re-independent states who had broken away from the USSR after the collapse of the socialist system in 1991. Although these events paved the way for an entirely new economic landscape in Europe, one important observation in previous articles was that the re-integration process did not start entirely from zero. There had been a slow but steady progress of east-west trade already since the 1970s and 80s. This wary opening-up was a result of economic reforms that were launched as a result of the ninth five-year plan of the USSR 1971-75, the subsequent reforms in other CMEA countries, and the West German *de facto* recognition of the post-war borders in 1970. The new policy of trade relations with the West during these years replaced the former dogma of a balanced bilaterally managed relationship, built on pure commodity-to-commodity countertrade, to a more pragmatic attitude to imports outside the countertrade system, to an increasing extent using 'hard' market-based currencies instead of the 'transferable rouble' and other administratively constructed, artificial substitutes for convertible exchange rates. The reforms of the 1970s and 80s led however to immediately soaring trade deficits as seen from the CMEA perspective (Molnár-Nilsson Molnár-Alvstam, 1984, p 17f). The financing of the booming imports from Western Europe was in the early 1980s to a large extent solved through the re-exports of oil and gas, which had been cheaply procured from the USSR, although the huge CMEA country deficits also became an embarrassing political problem. The plummeting energy prices after 1985/86 worsened the situation even more and the debt burden measured in Western currencies continued to pile up. This was the first awkward encounter with the multilaterally based market system for foreign trade that had been so successfully introduced with the launch of the GATT after WWII in the Western world. The debts were, however, wholly or partly written off before

³ Council for Mutual Economic Assistance (Совет экономической взаимопомощи) established in 1949.

as well as after the fall of the Berlin wall, so the economic consequences for the 'novices' were marginal in the longer run.

One of the first visible economic effects of the new political map after 1989 was a rapid restoration of pre-war trade patterns, now that the artificial political barriers were completely abolished. This rapid shift was particularly evident in the case of Poland, whose share of exports destined to Germany increased from 13 per cent in 1986⁴ to 36 per cent in 1994. The share of Germany in Poland's exports in 1928⁵ amounted to 34 per cent (Alvstam, 1996, p. 85). This empirical observation gave rise to the question whether such a shift could be interpreted as a return to a 'normalized' state of affairs, given the size of the German market and the close distance between the two countries, or whether Germany in its role as the largest neighbouring country with historically overlapping borders and deep traditional trade relations in eastward direction, now played a role as an initial 'gateway' to the far larger single internal European market. Basing on the first assumption, Germany's role as a trading partner to Poland should be sustained and consolidated at this high level during the continuous process of economic integration, while in the opposite case, the share of Polish exports destined to Germany would come down to a lower level while the network of Polish companies to the rest of Europe gradually would be extended to comprise other markets within the EU as well. A similar development could also be observed in the case of German trade with Czechoslovakia, whose export share to Germany increased from 15 per cent in 1989 to 30 per cent in 1992 (IMF, DOTS)⁶. The same arguments could be repeated in other close historical and geographic relations between old and new EU members, e.g. Austria-Czech Rep./Hungary/Slovenia, Italy-Slovenia, Greece-Bulgaria, Sweden/Finland-Estonia/Latvia etc. In all these latter cases there was a clear overrepresentation of bilateral trade flows compared to the EU-CEE trade as a whole during the first years of 'amalgamation' (ibid. p. 89ff), a situation that generally prevailed during the following years (Alvstam, 2005, p. 108f). Those EU countries with a strong bilateral trade relation with one or two new member states could therefore be said to put on the

⁴ Whereof 9 per cent to the Federal Republic and 4 per cent to the GDR.

⁵ At the then existing borders.

⁶ The last year before the dissolution of Czechoslovakia into the Czech and Slovak Rep. respectively.

role of a ‘midwife’ to the entrance into the single internal European market, in which the major Western European countries ‘adopted’ Central Europe, while Scandinavia ‘adopted the Baltics’ (Åslund, 2007, p. 281). Inversely, the integration process was not evenly distributed among the EU member states, in the sense that there were also a couple of countries whose trade relations with the new CEE member states were marginal at best.

Objectives and delimitations

Given this background, the article at hand addresses the following issues:

- How has the re-integration process, measured through external trade relations, continued when the amalgamation of the two separated parts of Europe has entered a ‘mature’ phase during the second decade after the political changes in 1989, particularly after the enlargement of the EU in 2004-07 to comprise ten former CEEs?⁷
- Has Germany’s and other ‘midwife’ countries’ initial position as the main gateways to Western Europe been changed into a more dispersed pattern of trade relations after the initial phase of re-integration as seen from the perspective of the new member countries?
- Is there a process towards convergence regarding trade relations with the new EU members as seen from the perspective of the Western EU countries, i.e. have the initial large differences in trade with the new member countries contracted during the last decade?

The period of investigation is normally 1989-2009. In a few cases when data do not permit coverage of the whole period, e.g. in the case of the Baltic states, whose foreign trade statistics start in 1992, in Germany whose reunification makes figures before 1991 less comparable with later data, Slovenia, who broke away from Yugoslavia in 1991, or in Czechoslovakia, which was dissolved into

⁷Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovak Republic and Slovenia joined the EU in 2004, followed by Bulgaria and Romania in 2007. These countries are hereafter labelled ‘CEE10’.

two separate states, effective from 1993, the starting year has been adjusted accordingly. In those cases when data between the single states should be comparable, the time series normally commence in 1993.

Data are retrieved from the *IMF Direction of Trade Statistics (DOTS) database*, which in its turn is based on official national reporting and/or compiled by the EUROSTAT office. The introduction of the '*Intrastat*' system for cross-border trade within the EU has imposed a number of methodological challenges, which have not been addressed here, but are partly taken account of when interpreting the results.

It is important, however, to also view the amalgamation process from the perspective of the single corporate actor, whose internationalization process follows a gradual extension of a network of suppliers and customers (cf. Bitzenis, 2008; Janson and Sandberg, 2008; Johanson and Vahlne, 2009). The complete picture of the amalgamation process should therefore explicitly integrate the analysis of foreign trade patterns with the development of bilateral Foreign Direct Investment (FDI); an approach that has, though, not been adopted in this article.

Furthermore, the trade data presented in the article are aggregates only. A more thorough explanation of the new trade flows within the context of the re-integration process should require a detailed disaggregation of total figures to separate manufacturing sectors and individual commodities, a venture that has not been possible to realize here.

External trade as an engine in economic transition

While the countries in Western Europe went through a process of increased internationalization, deeper economic integration, and, accordingly, an ever larger importance of external trade in the respective national economies during the post-war period, the CMEA members, on the other hand, had been characterized by a high degree of self-reliance and limited intraregional trade. By 1989 these different trade policy *régimes* were manifested in a large gap in the volume of trade between the two parts. The EU15 countries

accounted this year together for 42 per cent of world trade, while the centrally planned economies in Eastern Europe (incl. Yugoslavia and GDR) only represented less than 3 per cent.

However, expansion of external trade became in these countries an essential element in the transition process, and trade turnover as a share of GDP became soon larger than in the EU countries (table 1 below).

The most populous countries, Poland and Romania, differ from the rest by showing a much lower level of trade compared to the entire economic size, and their respective trade turnover correspond more to the level of the Euro Area. Sweden, which is often described as a country with a high dependence on foreign trade, accounts for shares which are considerably lower than the majority of the CEE countries.

On the other hand, trade intensity measured as trade turnover per capita in different countries, reveal the large initial gap between West and East. This gap is, though, gradually diminishing over the two decades following the era of European market integration. While trade per capita in EU15 was 6.2 times higher than in CEE10

Table 1: Exports and imports of goods and services as a percentage of GDP in separate CEE countries, selected years 1989-2008

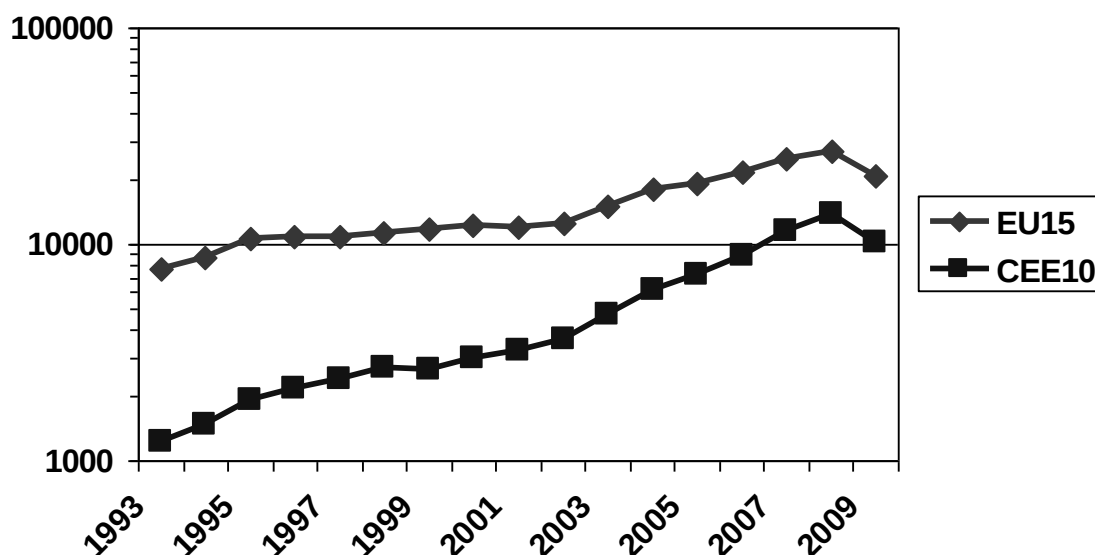
	1989	1993	1997	2001	2005	2008
Bulgaria	n.a.	84	113	119	137	144
Czech Rep.	...	99	109	133	141	149
Estonia	...	144	155	163	166	157
Hungary	69	61	109	144	134	162
Latvia	...	130	100	93	110	97
Lithuania	...	173	115	105	122	131
Poland	34	45	51	58	75	82
Romania	39	51	65	74	77	76
Slovak Rep.	...	122	122	154	157	168
Slovenia	...	116	104	112	125	140
Euro Area	...	...	64*	75	76	85
Sweden	63	62	77	86	90	101

Source: IMF, *International Financial Statistics*; own calculations.

Note: Based on national currencies; Euro Area: *1998 figures.

Figure 1: Trade turnover (value of exports+imports) per capita in EU15 and CEE10 1993-2009

US Dollars (logarithmic scale)

Sources: IMF DOTS Database, June 2010; International Financial Statistics; own calculations.

in 1993, this superiority decreased to 2.0 in 2009 (figure 1 above).

The Czech and Slovak Republics, as well as Slovenia report in 2009 a trade intensity that is higher or equal to the level of EU15, while Hungary and Estonia are not far behind. Romania, Bulgaria, Poland and Latvia represent the lowest level of trade intensity as measured by trade turnover per capita.

The return of Central/Eastern Europe in European cross-border trade: The Western Perspective

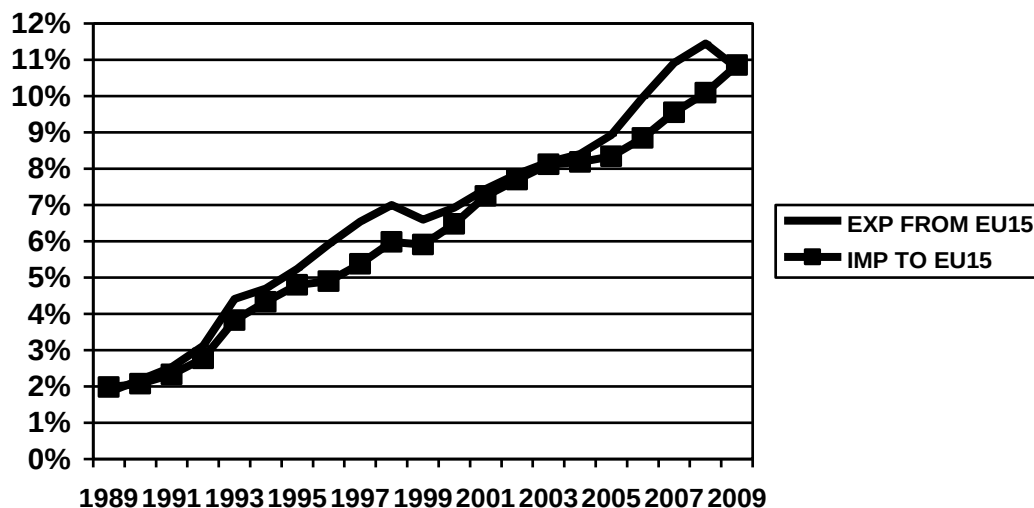
The general trend of continuous re-integration in Europe is obvious. After a long period of decline in relative terms during the four decades of economic separation between the two blocs following WWII, the share of east-west trade in Europe reached its lowest level in the late 1980s, accounting for about 1.25 per cent of the

total trade of EU15, and less than 2 per cent of EU15's total intraregional trade. These shares have during the last two decades increased steadily to about 7 per cent of EU15's total trade with the world and 11 per cent of the intraregional trade in 2009 (Figure 2 below). As can also be seen in the diagram, the export shares have normally exceeded those of imports.

This trend of amalgamation at the aggregate 'region-to-region' level disguises however the fact that only a few EU member states account for the bulk of the reported trade flows and that the dependence on CEE trade varies greatly from country to country. The average EU15 share of 11 per cent varies from almost 25 per cent in Greece and Austria down to 2-3 per cent in Portugal and Ireland (Figure 3 next page).

The change over time has also varied between countries (Figure 4 next page). Austria had in the early part of the period the highest

Figure 2: The share of CEE 10 in the foreign trade of EU15 1989-2009. (Trade with CEE10 in relation to trade of EU15 with EU27.)

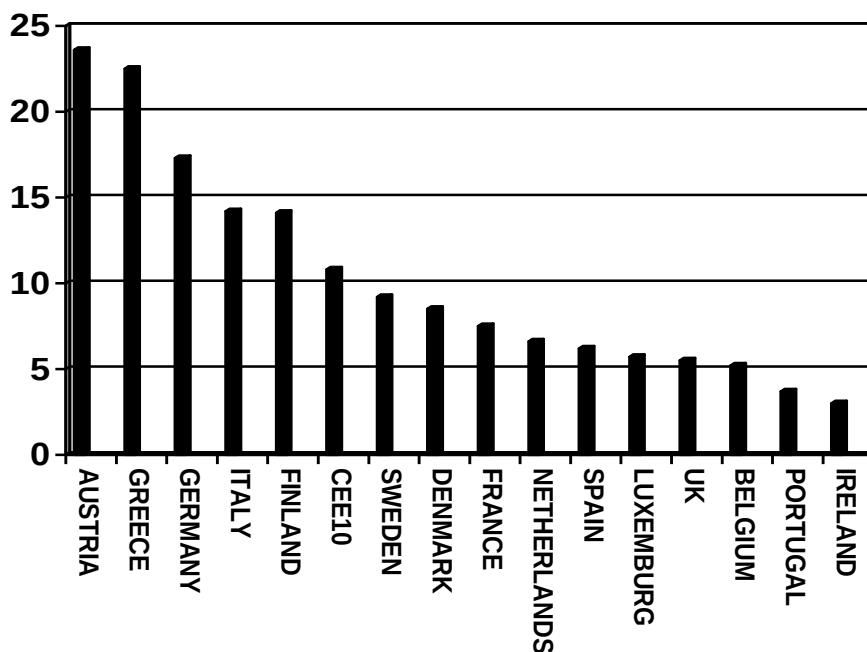

Source: IMF, DOTS Database, June 2010; own calculations adapted by the author.

Note: EU15 comprises the fifteen member states before the 2004 enlargement, while EU27 represents the current number of member countries, i.e. EU15 + CEE10 + Cyprus and Malta.

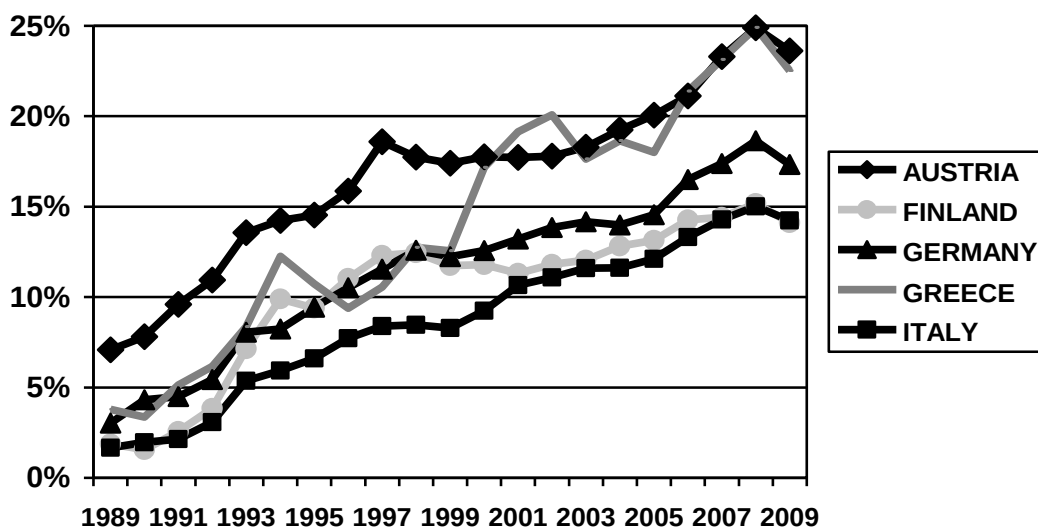
Figure 3: Share of trade with CEE10 in total trade with EU27, by separate EU15 countries, 2009.

Percent

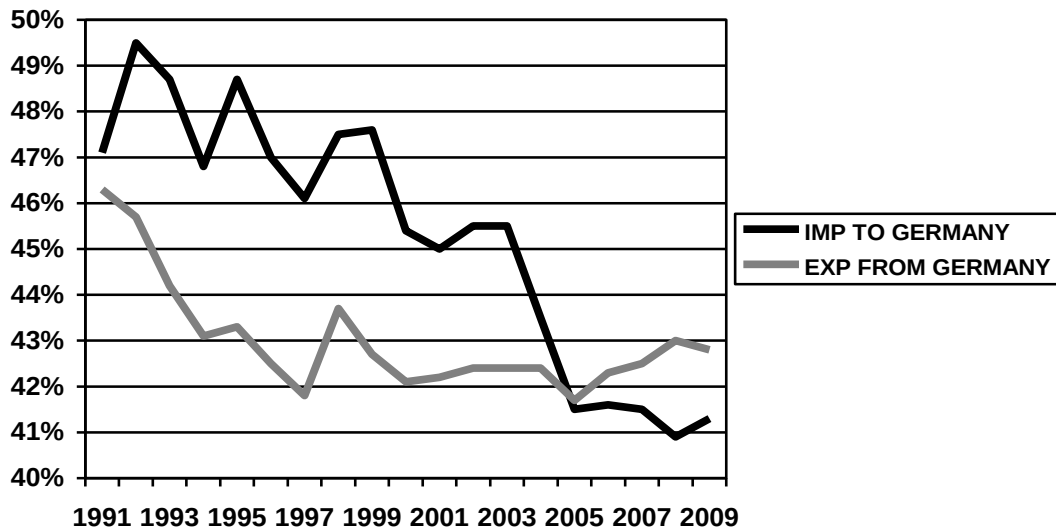
Source: See figure 2

Figure 4: Share of CEE trade in total EU27 trade in selected countries 1989-2009

Source: See figure 2

Figure 5: Germany's share of the total trade of EU15 with CEE 10 1991-2009

Source: See figure 2

Note: The German Federal Republic (West Germany) and the German Democratic Republic (East Germany) were united on October 3rd, 1990.

dependence of CEE trade, but has recently been surpassed by Greece, whose trade profile has clearly been directed towards the new member countries during these two decades. It should also be noted that Germany, who accounts for the bulk of the trade of EU15 with the CEEs, has increased its dependence on CEE more than the average.

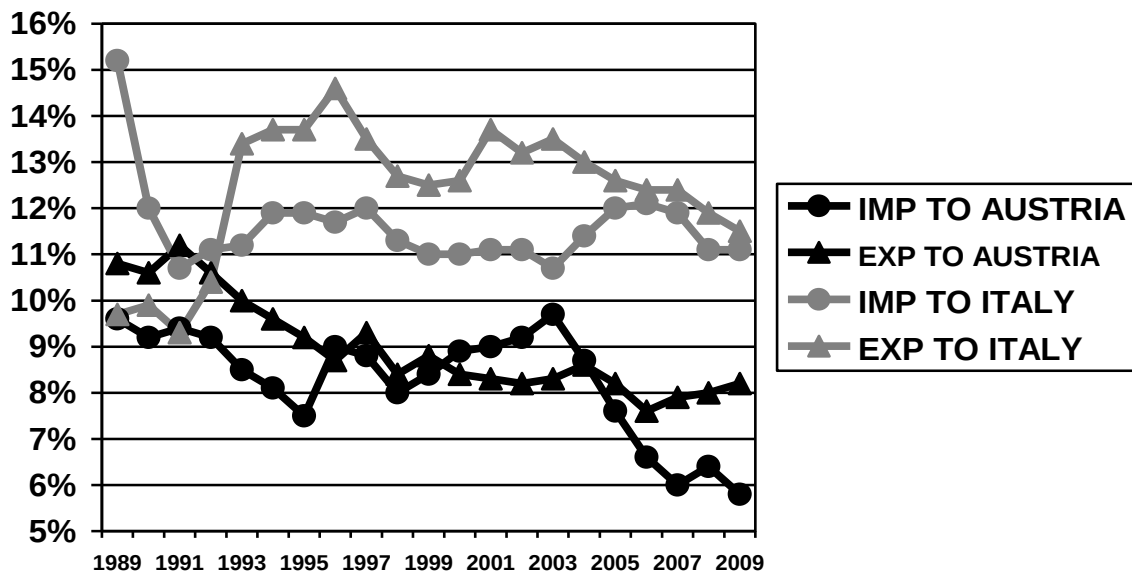
Germany has been the supreme source of exports to the CEE 10, as well as the largest destination of imports during the entire period. Its total dominance is, however, slowly deteriorating (Figure 5 above). The suggested explanation is once again that the network of commercial contacts becomes gradually broader over time, creating opportunities for business in other EU countries as well. The pattern is slightly different in exports compared to imports. Germany as a destination for imports from CEE10 was initially higher than its role as source of exports to the new member states. The share of imports has however declined at a higher rate and has continued to decrease during the entire period, while Germany's

share of exports from EU15 declined during the first decade after the beginning of the economic transition, but stabilized thereafter within the range of 42-43 per cent of total exports. After 2005 the Germany's export share of the total EU15 exports to CEE10 is higher than its share of imports.

In addition to Germany, there are a couple of other EU15 countries which account for a larger share of trade with the new member states, either due to their geographical location, bordering one or more CEE10 states, or as a result of economic size in general. We shall in this context particularly focus on Austria and Italy, both countries sharing a long tradition of eastward trade, and suffering more than average from the post-war seclusion of their historical trade networks. Austria is a special case, being cut off from the main part of its territory of the Austro-Hungarian empire already by the treaty of Versailles, and further isolated from its historical hinterlands after WWII. After the transition in 1989, the division of Czechoslovakia and the dissolution of Yugoslavia, Austria today has a common border with four of the ten new member states of the EU. In line with the general assumption that the 'midwife' states play a more dominant role in the initial phase, whereupon they decline, as an effect of the gradual broadening of the trade networks in a more mature phase of the transition, is well confirmed in Austria's case. (Figure 6, next page). Both the share of imports from CEEs to EU15 and the corresponding share of exports have gone down. The export shares were higher than the import shares in the beginning as well as in the end of the period with a brief interruption during the years in the early 2000s. Italy, on the other side, represents a partner country that has been able to defend its position, seen from the whole period. Italy's share of imports to EU15 declined sharply during the first years, but was thereafter constant, while its share of exports from EU15 grew rapidly to a peak in 1996, after which it slowly declined.

Austria and Italy are, together with Germany, those EU countries which show the largest overrepresentation of trade with CEE10 compared with total intraregional trade within EU27. On the reverse side we find Belgium, France, the Netherlands, Spain and the UK, which are all underrepresented in CEE in comparison with their positions within the EU at large. France, the Netherlands and Spain have slightly strengthened their positions in trade with CEE,

Figure 6: Austria's and Italy's share of the total trade of EU15 with CEE 10 1989-2009.

Source: See figure 2

while Belgium and the UK have rather lost their shares. There are, however no dramatic changes during the two decades. The Nordic countries are all examples of member states whose shares of trade with CEE10 largely correspond to their shares of intraregional trade.

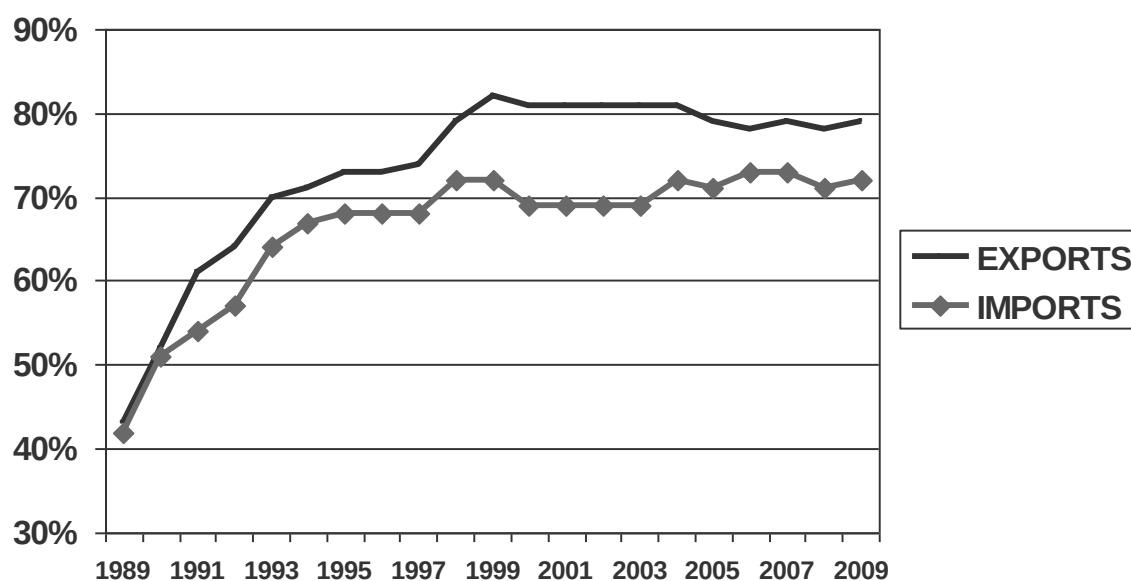
The re-integration process from the CEE perspective

The re-integration between the Eastern and Western parts of Europe looks quite different from the CEE perspective. From this outlook the EU countries represent the dominant direction of trade, although it should be kept in mind that trade as a percentage of GDP accounts for a much lower share than in the EU15 countries. The dependence on EU27 trade at large grew rapidly during the first decade of the transition but stabilized in the late 1990s (Figure 7, next page). The level of saturation is roughly ten percentage units lower in imports compared to exports. One explanation is the fact that many CEE countries are still reliant on Russian oil and gas for their energy supply.

As was the case among the Western European countries, there is a large variation in dependence between separate states, although the relative difference is lower than in the EU15 case (figure 8, next page). The larger Central European countries, which all share a common land border with Germany and/or Austria, expose, not unexpectedly, a higher level of integration than the Southeast European and the Baltic states.

The Czech and Slovak republics were already in the beginning of the transition highly dependent on the EU and have generally remained at the same level ever since, while Poland and Hungary went through a radical reorientation of their foreign trade as a result of the new political situation. Also the Baltic states represent a pattern of rapid transformation, while Slovenia paradoxically exposes a process of lower dependence of EU during the last fifteen years compared to the initial position as a sovereign state in the early 1990s. Bulgaria and Lithuania are the exceptions in the CEE group, following a quite different pattern and end up at a level far lower than the average (figure 9, next page).

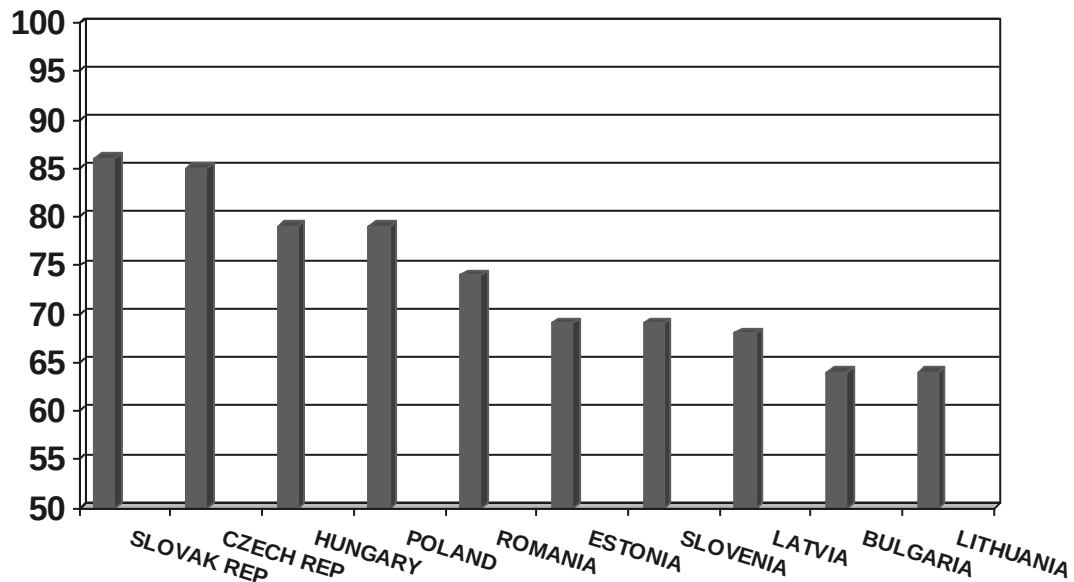
Figure 7: The share of EU27 in total exports and imports of CEE10, 1989-2009.

Source: See figure 2.

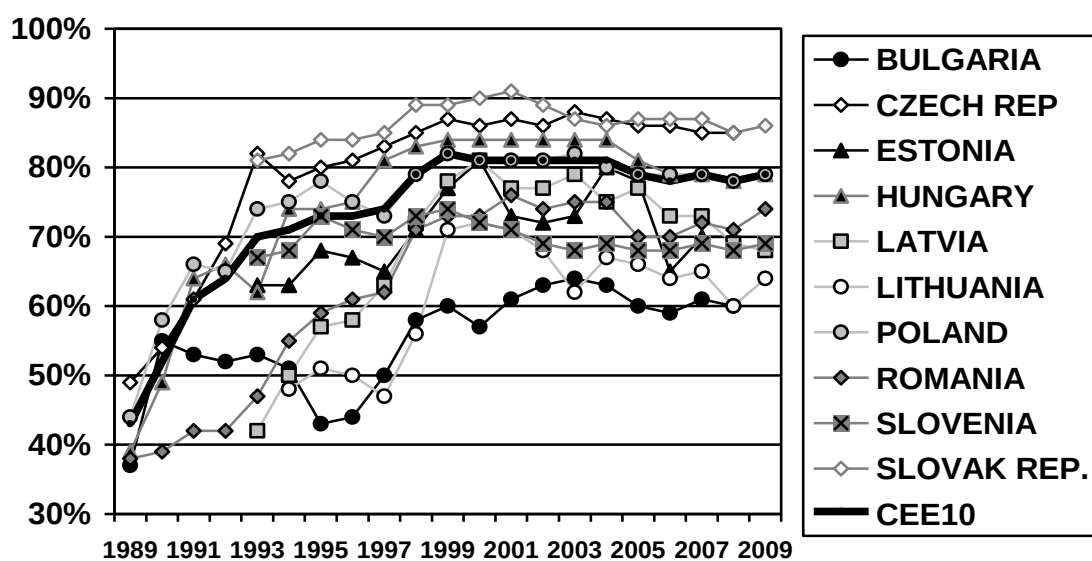
Figure 8: Share of EU27 in total exports from separate CEE countries, 2009

per cent

Source: See figure 2

Figure 9: Share of EU27 in total exports from separate CEE countries, 1989-2009.

Source: See figure 2

Bilateral relations

The separate bilateral country-to-country relations are disguised behind the aggregate patterns of region-to-region or country-to-region trade. A description of the bilateral relations helps us to interpret the general development of re-integration and gives a clue to whether the re-integration proceeds from being more concentrated to exposing a more dispersed pattern in line with the general assumption that the business networks develop along new lines after their first contacts in a 'gateway' country. This assumption is given some evidence through a special focus on the largest two-way flows. As is shown in table 2 (next page), the twenty largest bilateral relations, of the total number of 150, accounted for 72 per cent of the total trade between EU15 and CEE10 in 1993, but decreased to 65% in 2008.

Table 3 (next page) shows the internal ranking of the twenty largest two-way relations in 2008 compared to 1993. The three largest flows only represent one third of the total EU15-CEE10 trade, and all of them are related to German trade. Germany is furthermore one partner in five of the seven largest bilateral relations. The dominant positions of Poland and the Czech Rep, followed by Hungary among the CEE10 countries are also striking. The Nordic countries occupy a more modest position. The Swedish two-way trade with Poland is the only bilateral relation which is ranked within the top-20 group.

Conclusions

This brief picture of the aggregate pattern of the physical trade flows between the fifteen Western European EU countries on one hand and the ten new EU members from Central and Eastern Europe on the other, shows that a re-integration on the route to amalgamation is clearly underway, though this process should be seen in the longer term, in which the two bygone decades are just the beginning. Despite the seemingly slow process, the general direction is evident. The asymmetrical pattern of dependence, in which the CEE10 countries are highly dependent on their new partners in Western Europe, while they play only a marginal role in

Table 2: The largest two-way bilateral trade relations between EU 15 and CEE10 1993 and 2008 (share of total trade between the two blocs).

	1993	2008
1 largest	15 %	14 %
3 largest	34 %	32 %
5 largest	42 %	39%
10 largest	55 %	51 %
15 largest	65 %	59 %
20 largest	72 %	65 %

Source: See figure 2

Table 3: Ranking of the twenty largest bilateral relations between EU15 and CEE10, measured from the EU side, 1993 and 2008 (billions of US Dollars)

1993		2008	
1. GE-PL	11.1	1. GE-PL	99.7
2. GE-CZ	8.5	2. GE-CZ	82.6
3. GE-HU	5.8	3. GE-HU	50.3
4. GE-SN	3.3	4. GE-SK	25.7
5. AT-HU	2.4	5. IT -PL	24.1
6. IT -PL	2.3	6. FR-PL	20.1
7. GE-RO	1.9	7. GE-RO	20.0
8. IT - SN	1.8	8. NL-PL	17.9
9. UK- PL	1.8	9. IT - RO	14.9
10. IT - HU	1.8	10. AT-CZ	13.5
11. AT-CZ	1.8	11. NL-CZ	13.4
12. GE-SK	1.7	12. UK-PL	13.3
13. NL-PL	1.6	13. IT - CZ	12.1
14. FR-PL	1.5	14. FR-CZ	12.1
15. IT- CZ	1.1	15. GE-SN	11.9
16. IT- RO	1.1	16. BE-PL	11.8
17. FR-SN	1.0	17. AT-HU	11.5
18. AT-PL	1.0	18. IT-HU	10.9
19. DK-PL	0.9	19. SE-PL	10.1
20. GE-BG	0.9	20. UK-CZ	9.4

Source: See diagram 2

trade of EU15 remains as apparent in 2009 as it was in 1989. Germany's supreme position is likewise slowly declining, but from an extremely high level. The assumption regarding the dispersal of trade flows to new countries is verified, although the centripetal forces can also be observed. The Southeast and Southwest European countries, as well as the Nordic and Baltic states are still minor actors in this process, even though some of them have played an important role in relative terms, particularly in the initial stage of the re-integration. A political lesson that can be drawn from this description is the fact that the amalgamation process does not concern all countries, and that, accordingly, the political priorities to pay special attention to the speeding up the pace of this process also differ between the member states. The enlargement of the EU after 2004 has not visibly accelerated the re-integration. Rather, one may conclude that the process of re-integration was a forerunner to membership than the other way round. The speculative further enlargements of the EU in Southeastern direction to comprise other states in the former Yugoslavia as well as Turkey, and Eastwards to embrace former republics in the USSR, should be seen in the light of this lengthy re-integration process, involving a fair share of patience and mutual understanding from both sides.

References

- Alvstam, C.G., 1979, *Utrikeshandel och rumslig dynamik. En studie av den västeuropeiska utrikeshandelns ländersammansättning 1955-1975*. Göteborg: Meddelanden från Göteborgs Universitets Geografiska Institutioner, Serie B, nr 63. (Summary in English: Foreign Trade and Spatial Dynamics: A Study of the Geographical Distribution of Western European Internal Foreign Trade 1955-1975).
- Alvstam, C.G., 1993, 'Rumslig ekonomisk integration i Europa'. In: Lindahl-Cramér (eds), *Forskning om Europafrågor vid Samhällsvetenskapliga fakulteten, Göteborgs universitet*, No. 1. Göteborg: Centre for European Research at Göteborg University, pp. 28-36.
- Alvstam, C.G., 1996, 'EU:s östutvidgning – ekonomisk sammanfogning genom variabel geometri'. In: *Union för både öst och väst: Politiska, rättsliga och ekonomiska aspekter av EU:s sjätte utvidgning*. Stockholm: Statens Offentliga Utredningar (SOU 1996:15), pp. 83-102.
- Alvstam, C.G., 2005, 'Economic-Geographic Amalgamation and the Eastward Enlargement of the European Union.' In: Lindahl, R., (ed.), *Transition and EU-Enlargement: Economic, Legal, Political and Social Change in Eastern Europe*. Göteborg: Centre for European Research at Göteborg University, pp. 93-119.
- Alvstam, C.G., and R. Hanczewski Gillo, 2000, '*Economic-Geographic Amalgamation and the Eastward Enlargement of the European Union With Special Reference to Poland*'. Göteborg: Centre for European Research at Göteborg University, Project Reports 2000:1.
- Åslund, A., 2007, *How capitalism was built: the transformation of Central and Eastern Europe, Russia and Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bitzenis, A., 2008, 'Regional Concentration of Foreign Direct Investment in the Central and East European Region'.

International Journal of Trade and Global Markets, Vol. 1, No 2, pp. 194-221.

IMF, Direction of Trade Statistics: Database, visited frequently between February and June 2010.

IMF, Direction of Trade Statistics Quarterly and Yearbook. (various issues). Washington D.C.: International Monetary Fund.

IMF, International Financial Statistics, Monthly and Yearbook (various issues). Washington D.C.: International Monetary Fund.

Janson, H. and S. Sandberg, 2008, 'Internationalization of small and medium sized enterprises in the Baltic Sea Region'. *Journal of International Management*, Vol. 14, pp. 65-77.

Johanson, J. and J.E. Vahlne (2009), 'The Uppsala Internationalization Process Model Revisited - From Liability of Foreignness to Liability of Outsidership'. *Journal of International Business Studies* (JIBS), Vol. 40, No 9.

Molnár, J – M. Nilsson-Molnár and C.G. Alvstam, 1984, *Handla med Öststaterna: Marknadsbearbetning, Bytesaffärer, Industriellt samarbete*. Stockholm: Norstedts.

From socialism to capitalism: a case study of new generation of entrepreneurs in St.Petersburg

Oksana Shmulyar Gréen

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Introduction

During the last couple of years there has been a lively debate among scholars and in the mass media with regard to what lessons to be learned after twenty years since the collapse of communism and the consequent dissolution of the Soviet Union. These unprecedented events still constitute a historical puzzle that most certainly will keep researchers occupied for a long time. Questions such as has Russia become a capitalist economy and in what sense the transformation period has contributed to the revival of entrepreneurial activities in Russia are one of the key ingredients of this puzzle.

This paper does not claim to offer any sort of comprehensive answers to these questions, but it seeks to shed a light on a generally overlooked aspect of transformation, namely an emergence of a new generation of entrepreneurs in Russia, which has been described as “The new army in Russian economic revolution who started with little more than an education and a dream” (Liesman 2004). More specifically, I analyse the emergence of a new generation of entrepreneurs that grew within the new private business sector

firmly established in Russia by the end of reform period in the late 1990s. This paper is based on data from my dissertational project, which had a wider objective.¹ It aimed to study, both historically and in our time, the development of entrepreneurship in Russia, a country where the very existence of the phenomenon has been either denied or confined to the margins of illegality or semi-legality.

The new entrepreneurship in the focus of this paper is not “new” in the sense that it did not exist before. Rather, the newness has to do with the relatively recent status that entrepreneurship has in Russia as a legitimate and autonomous sphere of the country’s economy. In this work, I emphasise that the analysis of post-Soviet entrepreneurship should go beyond the context of its three often studied areas of origination, or the Soviet second economy, the co-operative movement, and the Soviet state and ministries. These three economic spheres in Soviet Russia were indeed the first arenas within which private economic activities developed into legally sanctioned occupations. There is a large body of research to suggest that these spheres of the private economy be considered as the major sources of Russia’s entrepreneurship in the early 1990s.²

Yet, surprisingly little attention has been paid to the new private sector within the Russian economy that emerged in the late 1990s and was supposed to “eventually drive out or absorb the state enterprises” (Clarke & Kabalina 1999:422).³ Despite its still relatively small size, this emergent sector in itself represents an outcome of the market-economic development making progress in the country, with its own logic and distinct types of relations. It is essential that we understand that the emergence of the new private sector and the growing need for new entrepreneurs who would be able to sustain it were two mutually inducing processes. What, then, was qualitatively *new* in this new generation of entrepreneurs, compared with other variants? What are the social backgrounds and motivational aspirations of entrepreneurs in question? What is the current situation when it comes to the status of entrepreneurship in

¹See Shmulyar Gréen (2009).

²While this particular classification may differ from others put forth in the field, it draws upon existing research deriving from a large number of both Russian and Western sources; see, for instance, Radaev (1993, 1994, 2002a,b), Bunin (1993, 1994a, 1994b), Silverman & Yanowitch (1997), Yurchak (2002), Krystanovskaia (2002a,2002b), and Djankov, Miguel, Qian, Roland & Zhuravskaya (2005).

³For studies that nonetheless do look at the new private sector in Russia, see Clarke (1999,2000, 2007), Clarke & Kabalina (1999), Roberts & Zhou (2000), and Kihlgren (2002, 2004).

Russia? Analysis of and answers to these and similar questions comprise the core of this paper.

Conceptual background

Given the central issue here, namely the economic development and the role of entrepreneurship in this process, our thoughts go automatically to the writings of the Austrian economist Joseph Schumpeter. His scholarship is too vast to be covered comprehensively in this paper, but I would like to bring attention to some of the key ideas, which still provide ongoing relevance of Schumpeter's work with regard to the subjects of capitalism and entrepreneurship, including the case of Russia. Symptomatically, it was economists who introduced and theorised on these notions the most. However, Schumpeter challenged the economic theory of his time in several important ways.

To begin with, the originality of Schumpeter's research on capitalism and entrepreneurship lies in his interdisciplinary approach, truly believing in combination of theory and practice of history, sociology, psychology and further disciplines with the important tools, which economics has at its disposal. Combining new elements of different academic strands is especially relevant when we study a never ending process of economic change, which was a central puzzle of Schumpeter's scholarly attention.

Another challenge to classical economics, for which Schumpeter is especially so well-known, is his statement that the normal state of economic development is not equilibrium but a change. This view was quite contradictory to the prevailing current in economic theory at the time, which argued that economic systems change by adapting to outside stimuli and striving towards a new equilibrium. On the contrary, behaving in an entrepreneurial way, claims Schumpeter (1968 [1934]), means to break the equilibrium, to go beyond the boundary of routine economic actions, or, in other words, to bring about a change in the economic system from within. Schumpeter, to be sure, was talking about capitalism and its evolutionary process of change, with its interplay of destruction and creativity.

Thirdly, what was novel in this approach was, among other things, its focus on the entrepreneur as a special function or

behaviour, and not as a distinctive personality. Schumpeter's theory specifies the entrepreneurial function in several useful typologies. One of them deals with entrepreneurial motivation, which according to Richard Swedberg (2000:16) has three main sources: "the desire for power and independence; the will to succeed and the satisfaction of getting things done". It is important to underline that described in such terms motivation for entrepreneurial activity is grounded rather in actor's social needs and aspirations rather than in her economic function alone.

Having briefly described some of Schumpeter's ideas on entrepreneurship it is easy to come to conclusion that entrepreneurship continues to be an elusive phenomenon, with attempts to define it often turning into an "endless adventure" (Hjort, Johannisson & Steyaert, 2003:101). Schumpeter himself attributed this slippery character of the entrepreneur to the fact that one can be an entrepreneur only in the process of doing something "new." In his own famous words, "everyone is an entrepreneur only when he actually 'carries out new combinations'" (Schumpeter 1968:77–78). Thus, entrepreneurs do not constitute a social group, nor are they engaged in long-lasting careers; and these two features alone will present the study of entrepreneurship with considerable challenges when it comes to elucidating its empirical foundations. Yet, some recent applications of his mode of thought have already demonstrated their relevance to studies of entrepreneurship in the countries undergoing deep social, economic and political changes (e.g., Yang 2007; Blokker and Dallago 2008). To many people in these countries "being entrepreneurial is a way of life" (Yang 2007:9). At the same time being entrepreneurial is a "creative response" (Schumpeter 1991a [1947]:411) to changing conditions, which can take different forms and follow different motives. For the purposes of this paper, the development of entrepreneurship in Russia will also be analysed as such "creative response" shaped but the legacies from the past but also advanced by the new opportunities emerging in a society undergoing change.

The Vogue of Entrepreneurialism

The latter part of the 1980s can be generally described as the time of increasing international interest in the issues of entrepreneurship.

Several researchers point out that the period leading up to the early 1990s resulted in an unprecedented number of new books, articles, journals and periodicals, and conferences on entrepreneurship, and more generally in a kind of linguistic upheaval adding to our consciousness pressing issues like self-management, self-help, and success-promising solutions (Hjort & Johannisson & Steyaert 2003:94-98). One of the leading economic sociologists working on the theory of entrepreneurship, Richard Swedberg (1998), explains this fact by a number of interrelated processes in Western societies. According to him, during this time period both Europe and the United States witnessed a revival of small entrepreneurship. Other key factors involving governments worldwide have to do with rising unemployment and intensifying global competition, which both had an encouraging effect in promoting entrepreneurial activities in various spheres of social and economic life. We might suggest, then, that the revival of interest for entrepreneurship was connected with awareness on the part of many governments and politicians that capitalism as an economic and social system needed to be revitalised. What was at stake was the belief in capitalism as a superior form of societal development that was capable of enduring crises and challenges arising from global competition.

Seen in this perspective, the vogue of entrepreneurialism of the late 1980s can indeed be related to the efforts of the right-wing governments of the era, especially those under Margaret Thatcher in the U.K. and Ronald Reagan in the U.S., to build their political power by evoking a belief in a new type of political human being. According to Nicolas Rose (1998:151), these new human beings are perceived “no longer as subjects with duties and obligations, but as individuals, with rights and freedoms.” Rose argues that the political vocabulary of the time became permeated by the rhetoric of the “enterprise culture,” according to which the individuals living in advanced liberal democracies ought to deal with their personal lives in a manner modelled on successful capitalist enterprises, that is, by striving after “autonomy, fulfilment, responsibility and choice” (ibid.:152). To understand how the enterprise culture works Rose applies Foucault’s theory of power. He contends that instead of thinking of power as something opposing individuals one should, like Foucault, perceive power as something that creates and utilises subjectivity. Politically speaking, enterprise culture in this logic

denotes subjectivity that is capable of taking responsibility for itself, of acting in accordance with certain institutional norms, transforming them if necessary, and striving to improve itself in order to achieve better quality of life. Thus, acting as an enterprising self becomes loaded with positive value, while absence of entrepreneurial qualities can only be associated with weakness and failure. Discussing the rise of entrepreneurial attitudes, Alf Rehn and Saara Taalas (2004:236) pointedly make the remark that “the state of ‘being entrepreneurial’ is in modern political and economical discourse short-hand for efficiency, development, energetic communities and similar moral goods.”

These circumstances have also stimulated considerable academic interest in entrepreneurship, both in theory and as a practice. Entrepreneurship has become a hot topic in many academic journals and one of the core courses in numerous business school curricula. Indeed, it was the business school teachers who took the lead in answering the question: “What do entrepreneurs do when they are entrepreneurial?” (Swedberg 1998:4). Swedberg further notes that many members of the business school community have simply tried to “demystify entrepreneurship and transform it into a skill that can be routinely taught to the average MBA student” (ibid.:3).

In this way the technologies of enterprising soon were no longer limited to economic life. Entrepreneurialism became a mode of activity desirable in all arenas of social life, from workplace to family life. The trend is clearly reflected in the theorising on entrepreneurship during the same time period. According to Hjort et al. (2003:96), entrepreneurship has been considered largely in the realm of management studies, serving as a kind of “magic boo” that would make managers more entrepreneurial. Within this discourse, the prevailing theoretical assumptions implied that entrepreneurship could be controlled, formally organised, and motivated by purely material incentives. The managers, moreover, were expected to perform quite a new role as well. Instead of just efficiently managing “what is there” (ibid.:97), focus was shifted to self-management, opportunity-seeking, and innovative risk-management. This way demystified, the idea has gained even greater currency, with entrepreneurship becoming proposed as a

straightforward cure for growing economic problems emerging elsewhere in the world.

Current Ideas on Entrepreneurship

The dominant belief in the powers of entrepreneurialism became even more obvious in the early 1990s with an increasing number of Westerners now fully involved with the project of exporting entrepreneurship to Russia and other Central and Eastern European countries. The prevalent view among most Western advisers and academics derived from classical economics, namely that entrepreneurship was the key catalyst in the emergence of capitalist economy. Thus, to sow the seeds of capitalist principles in what used to be planned economies, it was assumed that one should strongly encourage the development of entrepreneurship in the region. The underlying assumption in this belief, as Rehn and Taalas (2004) have noted, is that entrepreneurship is confined to the capitalist settings and that, independently of its context, it should be defined according to one and the same logic.

This way of looking at entrepreneurship, however, soon ran into difficulties when it became obvious that local entrepreneurs in the region did not follow the prescribed logic, choosing instead to act in accordance with the requirements of the local conditions than with the pre-requisites of “imagined” capitalist settings. Acknowledging this reality requires new ways of thinking and writing about entrepreneurship. Alternative approaches to entrepreneurship are rather pronounced among the Scandinavian school of researchers who offer what I take to be an innovative vision on the subject. For instance, Hjort and others (2004:109) argue that a complementary way of theorising on entrepreneurship is to consider it:

as one of local knowledge, where stories give access to the local context and its own “peculiar” way of creating and continuing things. Entrepreneurship is, then, an area of local theories and local practices, which can be exchanged, but not as ready-made tools.

The message here is that entrepreneurship is not only about the creation of new organisations, but also, and more importantly, about the creation of new practices of living: in other words, cultural

innovation. Indeed, the economic dimension of entrepreneurialism is only a surface of many other aspects and meanings contained within the phenomenon. Hjort and his collaborators further contend that “[t]he stakes of entrepreneurship is what it does to society” (ibid:99), meaning that the impact of entrepreneurial behaviour cannot be measured by economic indicators alone. To a great extent, acting entrepreneurially has the effect of transforming worldviews and relations to one’s environment. These illuminating insights are drawn exclusively from the realities of the Scandinavian context. Unfortunately, local and international discourses on entrepreneurship in Russia remain little influenced by views like them, with the exception of the study by Rehn and Taalas (2004).

Below, I briefly present the perspectives of Russian social scientists together with the views of their Western contemporaries on entrepreneurship. Along with the ideas of Schumpeter presented above, it makes it apparent to me that each historical and cultural epoch, as well as each of the disciplines involved in the discussion, highlights a different dimension of entrepreneurship unnoticed by those using fixed and rigid definitions from the very start of the analysis.

Russian researchers on entrepreneurship

Among the Russian authors, those who paved the way to the entrepreneurship studies are Vadim Radaev (1993, 1994, 1999, 2000, 2001, 2002a,b, 2003a,b and 2004), Olga Krystanovskaia (2002a,b), Ivan Bunin (1993, 1994a,b) and Tatiana Zaslavskaia (1995). What is common to almost all of these authors is that they on the whole believe entrepreneurship to be a positive phenomenon, contributing to the development of Russian society in general. This view reflects the expectations towards the entrepreneurs among many Russians, and among Western politicians and state officials, as indicated above. However, domestic sociology has also produced rather gloomy images of entrepreneurs, especially studies made during the early 1990s. Nevertheless, both strands go on to identify the defining features of Russian entrepreneurship through a comparison to the so-called classical or “ideal-type” definition of entrepreneurship given by Schumpeter. In many cases, Schumpeter’s work is used rather uncritically, leaving out any discussion of the main premises of this ideal typical definition and

of how helpful these might be for understanding of entrepreneurship in an entirely different context. On the other hand, such a fascination with a classical statement on entrepreneurship is understandable. To begin with, given the dearth of the domestic scholarship on the issue, Schumpeter's theory will indeed continue to serve as a main reference point for many Russian authors of entrepreneurship. Second, I assume that what makes his views informative from the point of view of understanding entrepreneurship in transition is that unlike the economists of his time, Schumpeter suggested a theory of entrepreneurship based on the assumed ability of entrepreneurs to induce change in the economy, and in society more generally, instead of merely responding to it.

Western scholars on Russia entrepreneurship

Western scholarly interest in entrepreneurship in Russia picked up in the late 1990s. The studies brought attention to not only entrepreneurs per se but also the spheres of economy where these operate. Many Western studies have adopted a comparative approach, which makes it possible to situate the Russian case in a broader perspective and thus set both general and particular features of the country in greater relief.

One of the researchers, Simon Clarke, suggested making a key distinction between the new private enterprises and the privatised state enterprises, which is extremely important for the topic I study. Clark (1999:19) writes:

A new private enterprise is the one which has been created either de novo or by reassembling the assets of a former state enterprise or organisation within new management structures: the key features in the definition of the new private enterprise is discontinuity not only in ownership and management but above all in management structure. Moreover, most people can usually tell the difference between a "new private" and a privatised enterprise almost as soon as they walk in the door.

The author estimated that approximately 15 to 20 per cent of the primary employment in Russian cities in the late 1990s was concentrated in the new private sector. Furthermore, this sector accommodated the most dynamic and fastest-growing sectors of the

economy, in which trade, catering, personal services, and financial services stand for the greatest numbers of those employed.

Ken Roberts and Changcheng Zhou (2000) also present a number of interesting insights into new private enterprising, which I could observe in my own case study. For instance, the facts that new entrepreneurs are better educated and connected than other businessmen. The importance of friendly assistance and contacts within the official structures of economy are but two crucial prerequisites for successful enterprising in the whole region. Finally, Roberts and Zhou point at two other essential features associated with new entrepreneurs that I, too, was able to recognise in my own empirical case: long hours at work and devotion to one's business career are hallmarks distinguishing their behaviour. This may have to do with gender discrepancy among the employees that characterises the sector: namely, new private firms are more willing to employ men than women, and male and female entrepreneurs seem to occupy rather distinct niches in the newly emerged branches of the market economy.

Ruta Aidis (2003, 2005) has also made an important contribution to the study of entrepreneurship in transition from a comparative perspective. The author is one of the few to maintain that entrepreneurship existed even within the Soviet system. Stressing the specificity of both the nature and the environment of entrepreneurial behaviour during the transition, Aidis (2003) argues that it is the 'productive entrepreneurship' that we have to consider as the innovative one. This the author defines as follows:

Productive entrepreneurship is the manifest ability and willingness of individuals to a) perceive and create new economic opportunities through innovative activity (new products, new production methods, new organisational schemes and new production-market combinations) and to b) introduce their ideas in the market in the face of uncertainty and other obstacles; and c) their efforts result in a viable business that contribute to national economic growth and personal livelihood (ibid:13).

In her later work Aidis (2005) points out an additional key distinction of vital importance for also my own research: she argues for the importance of recognising entrepreneurship on the one hand as a need and on the other hand as opportunity. To what we know from the evidence, many entrepreneurs in Central and Eastern

Europe represent the first of the two, meaning that they ventured into private business and career in self-employment owing to the lack of alternative opportunities. Opportunity entrepreneurs, on the other hand, are:

individuals who feel pulled into entrepreneurship due to the desire to apply a marketable idea or to apply their skills to starting a business venture (Aidis 2005: 25).

Lastly, I have made use of an anthology edited by Victoria E. Bonell and Tomas B. Gold (2002). The findings presented in the articles form an excellent frame for my own research, along at least two additional dimensions. Looking at business patterns and entrepreneurs in the former socialist countries from a comparative perspective, the authors combine macro and micro perspectives in their analyses. The spread of entrepreneurship, for instance, is closely related to its possible effects on democratisation and on the emergence of the institutions required for the development of entrepreneurship. At the same time, the authors argue that the new entrepreneurship is in fact not completely new, in the sense that it would have never existed before: it is new in the ways it accommodates both the perils brought by the new conditions and the legacy of the old system. One final contribution of the articles gathered in the volume is that they emphasise the role of the foreign sector in the domestic economies of transforming countries. Western ideas resonate in most of the newly established private businesses in the region, and in my own case study the factor of Western influence plays an important role as well.

Methodology

Between 1998 and 2002, I participated in several research projects that all tackled different aspects of the Russian transformation.⁴ In

⁴These projects included Modernity, Identity, Rationality (MIR): Transformation of Everyday Life in the Former Soviet Union (pilot project in 1998–1999), sponsored by HSFR in collaboration with Per Månson and Zaira Jagudina; Transition and EU-enlargement: economic, legal and social change in Eastern Europe (2000–2002), sponsored by the Axel and Margaret Axelson Johnson Foundation in collaboration with a group of researchers at the Centre for European Research at University of Gothenburg; Market, Public Sphere and Democracy (MOD): societal sphere and acting arenas in transition (2001–2002), sponsored by the Swedish Research Council in collaboration with Per Månson and Zaira Jagudina; Towards a New Russia: Images and Uses of Law in Contemporary Russia (2000–2002), an INTAS project carried out in collaboration with

my various research capacities I frequently travelled to Russia to conduct interviews, collect secondary materials, participate in conferences and seminars, meet Russian social scientists, and simply observe the ordinary flow of life out in the streets, in the metro, and in people's homes.

In the course of my involvement in these projects, I found myself developing an interest in the new economy of Russia. It was no longer subordinate to the Soviet state, as had been the case before the perestroika, but not yet the capitalist economy, either, as known to most citizens of the West. The more I learned about this new economy, the stronger was my conviction that despite its various imperfections, it carried a great deal of potential. It gave rise to new career patterns, new modes of self-realisation, and indeed a new social category within the transforming Russia society – the entrepreneurs.

I carried out systematic fieldwork in Russia during 2000-2001, relying on qualitative analysis of documentary sources such as official statistics, mass media, and other circulars and publications in addition to existing research on entrepreneurship. During the fieldwork phase the initial research questions morphed into new issue complexes that in turn prompted a search for specific empirical cases suitable for the purposes of this study. This was also motivated by the changing realities on the ground. For instance, recovering from the 1998 economic crisis, the situation in the Russian market economy in the early 2000s resembled somewhat the situation of the early 1990s. As Radaev (2001:20) put it at the time, “[i]n some respects there has been a retreat to conditions of a ‘juvenile market’ with many open niches and the lack of established conventions.” Meanwhile, the logic of the post-crisis market economy had nonetheless changed drastically. With regard to entrepreneurship, it is possible to argue that the “mass entrepreneurs” (Bunin 1994a:400) of the early 1990s had now been transformed into professional business(wo)men of the early 2000s who faced much greater challenges on their path to entrepreneurial success. In the post-crisis market economy in Russia, the entrepreneurial opportunities were no longer open to anyone with high motivation, a venturesome character, and the right contacts.

What was in demand instead were competent navigators in the highly competitive, hierarchical, and productively oriented market-economic realities, with high barriers for new business entries, a demand for new business strategies, and – most of all – professionalism in business matters (see, e.g., Barsukova 1999, Radaev 2001).

These empirical observations helped me to narrow down my empirical focus to study one specific case: Western business education in Russia. To investigate the case under consideration, I relied on in-depth interviews and participant observation with the graduates and staff of one Western-modelled business school in St. Petersburg⁵, complemented by documentary analysis of databases and mass-media publications along with analysis of previous research on business education in Russia.

The school was founded in 1997 as the Russian branch of its European parent institution. Initially the school offered a one-year programme in *Modern Economics* and *Business and Entrepreneurship* with funding from abroad. The courses were conducted in English and covered topics such as accounting, human resources, marketing, and quality management. The majority of the teaching staff came from abroad on a visiting basis, while the permanent staff was very small and dominated by native Russians. By 2000 there were already 130 graduates of this programme. About thirty of them applied for the one-year Executive MBA (E-MBA)⁶ programme that was launched in March 2000. The year after, in March 2001, I met with twenty-nine of these students (eight women and twenty-one men) during the last week of the E-MBA programme. Seventeen (seven women and ten men) of them agreed to in-depth interviews, forming one of the main sources used for this study.⁷ Besides the educational programmes, the school was also involved in applied research in the fields of economic theory, quality management, marketing, and entrepreneurship, and in publishing Western

⁵To secure the anonymity of the interviewees and avoid influencing the school's reputation, the name of this business school is withheld.

⁶The Executive MBA (E-MBA) programme represents a somewhat different form of business education compared to the classical MBA. It runs on the part-time basis and is aimed at people who already occupy leading positions within their companies. The degree itself was introduced in Russia only very recently (at the end of the 1990s). Compared to other countries, it is more common in Russia to pursue both of these degrees, the MBA and the E-MBA, part-time on the side of one's main job.

⁷Besides the interviews with participants (ten with men and seven with women), six interviews with the school's staff have been conducted.

business literature in Russian, training business executives via open seminars, and offering company-specific training programmes.

Analysis of findings

Post-Soviet entrepreneurship

The economic and political reforms that took place in Russia between the late 1980s and the early 2000s can be designated as the years of the great leap to the market. Numerous research efforts have already been undertaken in order to analyse this period. Nevertheless, it is still relevant to look back on what happened during those years as they serve an important background informing the way in which entrepreneurship has subsequently developed in contemporary Russia. Ideologically, this was the time when entrepreneurship as private enterprising was no longer considered as illegitimate. Implementing market economic reforms has required a broad array of new laws and rights to be recognised, for the protection of private enterprising and to unbind its full potential. Economically, however, the post-Soviet entrepreneurship represented an embodiment of both the collapsing Soviet economy and the emerging capitalist economy in Russia.

For the purposes of this paper, I suggest that we distinguish between four different economic arenas within which entrepreneurial initiatives developed into an independent field during these years: the Soviet second economy, the cooperative movement, the state-run institutions and ministries, and finally the independent private business sector. It is possible to argue that these economic arenas have also produced different generations⁸ of entrepreneurs in the post-Soviet Russia, demonstrating rather different social profiles and motivation to engage in private economic activities. Below I will outline these profiles and motivation by describing their various trajectories into business activities during the reform period of 1990s.

⁸By generation here I mean people, who despite difference in age, “share common and distinct social character shaped by their experiences through time” (Miller 2000:30). In this particular case it means that the concept links the people, who experienced particular historical events that affected their generation in a very specific way.

Shadow entrepreneurs

Before individual entrepreneurship on any larger scale was rendered legitimate, the main sphere of entrepreneurial initiative undoubtedly was the Soviet second economy. Describing the second economy as something ideologically alien to the Soviet system, Gregory Grossman (1998:30), for example, has at the same time conceded that the official Soviet economy and its “shadow” counterparts were not really separate entities, resembling instead dual partners in a relationship that was “symbiotic, often both mutually parasitic and mutually protective, always highly interdependent.” The symbiosis went rather deep, given that private accumulation of wealth often occurred under the cloak of the state enterprise, as in the case of illegal production for private account (*tsehoviki*) or at any rate diversion of state property for personal use with the means of false reporting or plain theft (*pripiski* and *vynos*). Frequently, the direct benefactors of such activities were the state officials and bureaucrats, as their existence depended entirely on the allocation of resources, raw materials, and currency available, or subject to control, from above.

It is frequently argued that by the end of 1980s, shadow economy, or ‘*tenevaya ekonomika*’ as it was most often termed by the Russian writers, had grown into a significant even if still illegitimate source of capital and entrepreneurial skills. During the Soviet time, the term covered illegal and semi-legal economic activities such as working off the books, moonlighting, speculation, corruption, bribery, invisible investment, tax evasion, smuggling, foreign currency exchange operations, and the like. Most of these activities were of course to be found in the post- Soviet economy as well, although their importance for raising the initial capital decreased significantly. It is also important to stress that the shadow economy cannot be traced back to any specific sphere of the official Soviet economy; rather, it permeated all its levels and sectors.

The critical question here is how the shadow economy may have contributed to the emergence of the new entrepreneurship in Russia. According to Grossman (1998), there were both virtues and faults to the shadow economy that predetermined its pervasiveness. Of all the contributions it made to the subsequent developments, the most important one was that:

It stimulated enterprise, ingenuity, self-reliance, and saving, as well as general familiarity with a private exchange economy, in advance of their time. It inculcated mutual trust into transactions where nothing could be committed to writing. (Ibid.:32.)

Thanks to these characteristics the shadow economy could serve private accumulation and concentration of capital, so indispensable at the early stages of the transformation when private enterprises were only starting to emerge in the country. Yet “it also confirmed such practices as robbing the state, tax dodging, cheating the customer, and every form of corruption, as a natural and durable way of life” (ibid.:32). This controversial nature of the shadow economy led social scientists to take sides on whether the shadow economy could at all be considered legitimate or valid as a source of entrepreneurial spirit in Russia. Many have identified in it a core of the country’s nascent entrepreneurship, while at the same time faulting entrepreneurs themselves for immoral and criminal orientation. Similar indecisiveness was common among the ordinary Russians well. Others have downplayed the role of the shadow economy as something of a forerunner of the more proper entrepreneurial initiatives to come.

Co-operative movement

Another important arena where new entrepreneurs emerged was within the new co-operative movement that grew rapidly between 1987 and the early 1990s. At the initial stages of the Soviet transformation, the law on individual labour activity of 1986 encouraged a great number of individuals and their families to open small workshops all around the country. This was the first time in memory that Soviet citizens were given a chance to act upon and realize their business ideas, albeit still on a fairly limited scale; for anything more major, the often family-run businesses in question were usually all too small in size and managed without the hired labour needed for the expansion of their operations. In fact, many of the companies were set up by private undertakers known as *chastniki*, who had previously run them as part of the shadow economy where most of the repair construction, and other similar services were made available during the Soviet time.

Another distinctive group of co-operators consisted of younger people, or the agents of the so-called “Komsomol economy.” This

term, according to Olga Krystanovskaia (2002a), was introduced already in 1987, becoming quickly popular among Russian and foreign analysts. In trying to retain control over the development of the non-state businesses mushrooming under the banner of perestroika, the Soviet Communist Party had to start making some concessions. One of these was allowing the members of Komsomol, or the Young Communist League, to engage in business activities. Its cadres, to be sure, had been given considerable economic opportunities already during the Soviet time, for example around remote construction projects and the revival of virgin lands. In addition, beginning in 1986 and with the support from the party, Komsomol cells all over the country began to operate so-called Youth Centres for Scientific and Technical Innovation, permitted to engage in construction projects, video saloon operations, production of consumer goods in high demand among the Soviet youth, and other similar ventures.

By the end of 1989, the economic activities performed by the Komsomol youth centres had definitely moved beyond the niches previously neglected by the state industries. The key area of interest for the young and active co-operators partaking in the new initiatives had by then switched from construction and consumer services to trade and commercial spheres. The co-operatives now made large fortunes from foreign trade operations, importation of computers and video technology, stock markets, brokerage activities, and various entertainment schemes such as gambling (see Krystanovskaia 2002b; but also Smith 1990; Jones&Moskoff 1991; Solnick 1998).

Other lucrative business areas in which Komsomol had a privileged stake included real estate and commercial leasing of property owned by Komsomol and the Communist Party. As convincingly argued by Krystanovskaia (2002a,b), these exclusive privileges possessed by the Komsomol cadres during the early stages of capitalist development in Russia provided for many of those involved in them an entry path into the business elites of the present time.

Despite its heterogeneity, the economic actors who entered private businesses via co-operative movement share several common features. One of them was their apparent willingness to take risks, engage as they did in the now-legal private enterprising

on a larger scale, still unthinkable for the majority of average Russians. Co-ops thus become a breeding ground for many future entrepreneurs, an arena where they could practice and learn self-reliance, freedom of action and decision making, individuality, and responsibility – all necessary preconditions for the new entrepreneurship to emerge. For many of those in the co-operative movement, money was not the main issue; rather, what spurred them on was a sense that their lives could finally be headed for an inspiring and challenging turn, notwithstanding the formal constraints. Even within the Komsomol economy, as Alexei Yurchak (2002:311) has pointed out, the main efforts were “directed not so much at personal enrichment at any cost as at building a meaningful personal reality in different spheres of everyday activity and within different and quickly changing regimes of power.”

From Middle-rank Nomenklatura to Big Businesses

When the Soviet co-operative movement was nearing its end, other processes fuelling property interests in country were just beginning to unfold. Referred to as “the privatisation of the state by the state” (Krystanovskaia 2002b), or as insider privatisation, these processes took place primarily through the hybrid means of entrepreneurial governmentality (see Yurchak 2002). In the period 1990 through 1998, entrepreneurship started to evolve through other channels, primarily state-run institutions and government ministries, giving rise to large businesses where the state managed to preserve a leading role.

The overwhelming majority of those representing the top echelons of the business world in Russia today originally followed the nomenklatura path there. Krystanovskaia (2002b) distinguishes two generations of such elites, one with its roots in the Komsomol economy and another originating in the Soviet ministries and other apparatuses of the state. What is common for the two groups is that they both are dominated by well-educated businessmen (and not, to reiterate, women) with close ties at the time to the Soviet institutions.

At several occasions Krystanovskaia (2002a,b) herself, for example, underlines the fact that it was not those from the highest echelons of nomenklatura who ended up in the elite positions in the post-Soviet market economy, but rather its mid- and low-ranking

functionaries. Three main strategies were available for the agents of Soviet ministries and institutions to integrate themselves into business structures. The first and most common of them between 1993 and 1995 was the so-called exchange of power for property (*peresazivanie*); in this scenario, state functionaries engaged in commercial activities using the public property of ministries and institutions. A second way to accomplish the goal was called “delegation” (*delegirivanie*), meaning the creation of commercial structures not by the nomenklatura themselves but by a younger and more energetic group of functionaries, invested with the authority to manage businesses on behalf of their protectors. Finally, a third strategy often cited by the analysts of Russia consisted of the privatisation (*privatizatsiia*) of the industrial enterprises where the directors themselves transformed into the de facto owners of the new companies. It was through these three main strategies that the Russian business elites largely came into existence. Obviously, the main asset that the economic actors making use of these strategies had at their disposal was access to state-managed property, which could be effectively utilised for commercial purposes. The phenomenon, also known as “state capture,”⁹ has characterised the relationship between the Russian state and big business for almost a decade by now.

The year 1998 brought in many ways a turning point for these developments, as the financial crisis shook the fortunes of many oligarchs and businessmen and led to the re-division of markets. The question remains, however, as to whether it was oligarchy as such or merely certain oligarchs that the Russian state attempted to rid itself of. Several researchers point out the fact of a strong loyalty of big business toward the state, observed in the Russian context. Even though it is not a particularly Russian phenomenon, the relationship between these last two in the Russian case shows a specific character, involving a more powerful dominance of the state over business. The conspicuous imbalance is explained by several facts, among them the shady deals between the state and the business sector during the 1990s, the stronger monopoly of the state over key natural resources like oil and gas, and the relatively weak juridical mechanisms for exposing corrupt practices.

⁹According to Hanson & Teague (2005:676) “State capture denoted a situation where a set of narrow interests, such as firm, uses corruption to shape the political and legal environment to its own advantage”.

Independent Entrepreneurs

The final source of new entrepreneurship in Russia to be discussed in this paper is often referred to as the independent business sector. The entrepreneurs arising from this sector share one essential feature: they all entered into private business without the helping hand of the Soviet establishment. This is probably one of the least studied groups among the country's entrepreneurs, as the attention of the majority of researchers has been drawn to the more established channels of recruitment already discussed. At the same time, one should not underestimate the entrepreneurial zeal, degree of engagement, and resourcefulness demonstrated by this category in the milieu of the market economy.

Those belonging to this group, to be sure, by no means represent a solidified social stratum. One can distinguish at least three main constituents within it. To begin with, the increasing acceptance of non-state enterprising in the early 1990s encouraged more individuals to break away from state structures and run their businesses independently. This is how "the mass entrepreneur" (Bunin 1994a:400) came into the picture. The mass entrepreneur in Russia was nonetheless an entrepreneur by necessity and not by volition. As the economic conditions deteriorated drastically in the early years of the 1990s, many citizens found their income insufficient for their families and even survival alone. One of the most common strategies to supplement the falling income levels was to combine a regular job with another, less permanent arrangement for earning a living. Small-scale trading became one such way of income generation that has subsequently become a permanent feature of many post-communist economies.¹⁰

Another independent group of entrepreneurs moved into business more out of preference than necessity. These were members of a younger generation of the Soviet intelligentsia coming from an academic background. Mostly men, they possessed university degrees and research positions mainly in mathematics, engineering, and other natural sciences. A distinct feature of this group, as Ivan Bunin (1994b) has argued, is that they had felt their full personal capabilities to be unengaged or underutilised at the workplace. Breaking with the system was risky, as their

¹⁰See more in Chmouliar (1996).

employment within academic institutions still provided at least theoretical prospects for career advancement and a stable salary. Yet, dissatisfaction with the bureaucratic mentality and unproductive research opportunities proved often enough to overcome any such considerations. At the early years of reform, members of this group set up co-operatives in the areas of scientific and technical innovation, closely related to their previous calling. Some of them deviated from this path, however, opting instead to use their organisational skills as managers in new ventures. With the advent of large-scale privatisation, this latter category started to increase in size, as the general economic climate, at least until the mid-1990s, remained supportive of start-ups. Many smaller firms began to operate in areas such as training, consulting, publishing, as well as managerial and legal advice.

While the previous two categories of new entrepreneurs in Russia moved on to business by changing their professional track, there was yet another wave of entrepreneurial actors in the independent sector. They are a concomitant of the Russian market economy already beginning to reproduce its structures. Younger in age and with credentials in education more suitable for the market economy this group of independent entrepreneurs moved into positions of junior managers in the small private enterprises or in the Western companies, in order to gain as much business experience as possible and move further on in their careers. So far there has been very little research on independent entrepreneurs in Russia, especially so on younger professionals with academic backgrounds and those who engaged in private businesses from the very start of their working careers. Therefore, I decided to study more closely these two particular groups of entrepreneurs, designated as converts and the new entrepreneurs, so as to advance our understanding of the conditions shaping their business careers within the overall context of contemporary Russian capitalism.

Converts and New Entrepreneurs: a new generation of entrepreneurs in Russia

The general profile of the participants in the Western business programme I studied suggests one significant commonality between

them. These individuals represented a breakthrough generation of Russians who grew up and received their education within the Soviet system but gained their business experience largely within the new economic structures with close connections to the global economy. Such a position of “in-between” linked these people more than in one sense. They represented a cohort generation that shared “common and distinct social character shaped by their experiences through time” (Miller et al. 2003:30).

Common to all my respondents is that they were born during the late 1960s and mid-1970s during the late period of state socialism. Compared to the “the last Soviet generation,” a notion proposed by Alexei Yurchak (2006),¹¹ they were somewhat younger, yet they could nevertheless be described in similar terms. The childhood and adolescence of my respondents were characterised by circumstances typical of the Soviet reality: living in small and overcrowded apartments with two parents; one of them, usually the father, making a professional career while the mother spent most of her time outside the job taking care of the family; commuting to better schools chosen by the parents; spending summers with grandparents or at Pioneer camps; and so on. Their middle-class upbringing, urban background, good education, and urge for self-development were also characteristic of the late Soviet society. A new feature in their social and economic behaviour was that they had become engaged in entrepreneurship by seizing the new opportunities offered by the evolving economic conditions in Russia – in other words, not by the mere necessity of survival. Working as senior and middle managers or general directors within the new private sector of the Russian economy, they can be characterised as *a new generation of entrepreneurs*: instead of subverting the market economic institutions, they tried to follow its norms and principles as much as the frames of the Russian economy allowed them.

Within this new generation of entrepreneurs, two further categories can be distinguished: the *converts* and the *new entrepreneurs*. Originally coined by Oleg Kharkhordin (1994),¹² I

¹¹In the author’s usage, the term denotes those born between the mid-1950s and the early 1970s who came of age and graduated from the school before the onset of perestroika. According to Yurchak, their shared cultural background gives them a rather uniform perception of, as well as capacity of adapting to, the changes taking place in Russia during the last decades.

¹²Kharkhordin (1994) uses these two notions to designate different patterns of business ethics among Russian managers during the early 1990s.

nonetheless use these terms somewhat differently in order to better capture their relation to what Norman Denzin (1989:70) has defined as epiphanies, or the “interactional moments and experiences which leave marks on people’s lives.” Such epiphanies in my interviewees’ lives eventually determined, in this case, their willingness to enter into business, their position within the companies they worked for, the meaning they ascribed to foreign education, and so forth. Those who were born in the late ‘60s acquired their first university degree and even their first job experiences during the Soviet period, while those who were born in the mid-‘70s often combined university studies with occasional jobs; their first employment experiences were already shaped by market economy institutions. For this reason I designated the former (older) stratum in my sample as the *converts* (four of the women and five of the men I interviewed): these were people who had to switch their career paths, from being a psychologist, engineer, or physicist to becoming a business(wo)man. Correspondingly, the latter (younger) stratum was termed as the *new entrepreneurs* (three of the women and five of the men I interviewed), consisting of those who already from the start acquired their education and employment experiences within the business-oriented spheres. These two categories address different entrepreneurial career trajectories impinging on the individuals’ lives differently as well.

Notwithstanding this significant distinction, the students in my sample could be said to have all belonged to the same generation, having been exposed to the momentous societal transformation of their society during the most formative period of their lives: youth and early adult age. In other words, this generation lived through unique historical events, giving them rather novel experiences in life that produced long-lasting effects on their personal and professional identities, on their perceptions of what is important in life, and on their moral character as self-reliant and independent individuals. Consequently, both of the strata just distinguished can be characterised as belonging to a *new generation of entrepreneurs*, exhibiting common characteristics marking them apart from other generations of entrepreneurs in Russian history.

Insights from the case study

Working with a case study of such a small phenomenon raises the issue of validation of the findings. I suggest that it can be achieved through the acceptance of the fact that the presented findings are partial, local and contextual. Yet they are extremely valuable as based on a deeper understanding of entrepreneurial practices in a particular time and place, which is early 2000s in St. Petersburg, one can make a well reflected assessment of what kind of socio-cultural processes are behind the development of professional entrepreneurship during that period. Accepting this limitation, we can still draw several important insights from the case study, which might have wider implications.

The new generation of entrepreneurs, exemplified in my case by younger entrepreneurs in St. Petersburg, started out with restricted access to initial funding, established business networks, and business support. For this reason they can be said belong to a wave of entrepreneurs in Russia often described as independent entrepreneurs: those who had no connections to government officials and the state bureaucracy, and instead learned the art of manoeuvring on their own, putting their skills, goods, and services to use in ways that, by the end of the 1990s, had secured some among them a favourable market position. These entrepreneurs belong to a breakthrough generation of Russians who grew up and received their education within the Soviet system but gained most of their working experience as a part of the new economic structures, rather than within the Soviet second economy or the Soviet management structures. To be sure, their initial business skills had been acquired in the early 1990s within the spheres of commerce, trade, and services, an experience they shared with their forerunners in the Soviet second economy, the co-operative movement, and the privatised (formerly Soviet) institutions. Similarly to the previous generations of entrepreneurs in post-Soviet Russia, the new entrepreneurs are highly educated and were usually brought up in Soviet middle-class families, with parents who worked as engineers, teachers, military officers, medical doctors, nurses, scientists, and in other similar occupations. Having primarily this kind of a middle-class background remains a distinctive feature of the Russian entrepreneurs in general, compared to countries like China where

many entrepreneurs come from a rural background, or the countries of Central Europe where the social origins of the entrepreneurial classes are notably more diverse. There is, however, a common tendency to be observed within all the former socialist economies that had heavily relied on suppression of private initiative: entrepreneurship emerged in them as a new form of career rather than representing a family-based tradition culminating in business dynasties passed down from generation to generation.

Another specific feature of the new generation of entrepreneurs, exemplified by my case, is that the majority of those representing it entered into private business out of volition and not of necessity. While they might have been initially motivated by a feeling of dissatisfaction with their current work situation, the decision to switch over to business or gradually develop their incipient business careers was in these cases usually based on a desire for personal independence, personal growth, and self-realisation, as well as the appeal of the new and challenging business projects the prospect seemed to promise. Making money may well be one of the incentives behind the entrepreneurial spurt as manifested by this group as well. Nevertheless, in contrast to other generations of Russian entrepreneurs for whom enrichment of the material life served as one of the main motives for engaging in business activities, the new generation of entrepreneurs treat money as merely a means to other goals in life, such as personal development, further education, and the like.

This particular inclination became also the strongest advantage of the new entrepreneurs, especially in the aftermath of the 1998 economic crisis. Many of the business establishments that had been set up in the early 1990s had collapsed or lost most of their capital, or were otherwise suffering from higher production prices, a substantial decrease in the purchase power of the general population, and the overall decline in the Russian economy. Neither was entrepreneurship in the late 1990s any longer an obvious option for the country's numerous unemployed, let go from the former state industries, or those who were poorly educated and younger and thus inexperienced in matters like marketing, sales, networking, and dealing with state bureaucracy. As evidenced by the case study discussed above, many new entrepreneurs nonetheless showed an ability to survive the 1998 crisis much better than other actors in the

field, thanks largely to the fact that they were more open to becoming professionalised by obtaining a second or even a third academic degree, usually in economics or business. This strategy was in some sense inevitable: even if the years following the 1998 crisis could be seen as a period of new opportunities, they also brought high levels of competition to business, with the most qualified and instrumentally oriented entrepreneurs in the country now partaking in the redistribution of its internal market. Yet, the new entrepreneurs also demonstrated greater optimism and tolerance vis-à-vis the ambiguities of the prevailing situation, seeing the changing environment as also offering a framework for fresh opportunities and not just as a threat.

Another competitive advantage of the new entrepreneurs in my case study was that most of them were in their mid-20s and mid-30s, while already possessing significant professional experience gained within various types of business environments in the country's new private sector. Unlike their predecessors in the co-operative movement (*kooperatory*) or the former Soviet managers, the new entrepreneurs had engaged in entrepreneurial activities already as students at universities or as professionals working at academic institutions; they were young and pragmatic with regard to using the opportunities of the vibrant market economy and always one step ahead in improving their skills and strategies. During the 1990s, they commonly switched jobs three to five times before eventually settling down as owners or co-owners of newly established small businesses, or as senior managers at medium-sized and large international companies. Few of them had business skills specific to the particular niche of the economy in which they worked, given that the new entrepreneurs, as in fact also their forerunners had done, driven in part by the uncertainties plaguing the Russian market economy as a whole constantly changed between various branches of industry and from position to position. Thus, many of them were schooled on the job and became generalists capable of working within any business sphere, rather than specialists building up expertise in one particular field. However, for most of the new entrepreneurs entrepreneurship became a long-term career shaped by a strong sense that their success largely depended on their own personal skills and efforts.

Also significant is the fact that many of the new entrepreneurs usually continue seeking new business opportunities within the areas where global capitalism and the Russian market economy intersect. For many among my respondents, Western companies or joint ventures operating in Russia were their first employers. This was often because, unlike the early generations of entrepreneurs, the new entrepreneurs spoke several languages and were extremely interested in working in an international environment. They also tended to choose a business school of a Western type for their second or third degree, believing Western business education to offer a better opportunity for systematising and improving their business knowledge, helping their career decisions to become more strategic rather than accidental, as it had been for the most part in the early 1990s. As a result, intellectual capital and highly developed business skills have become more of a commonality in this category of entrepreneurs than was the case among their forerunners. The business sectors in which they operate are also characterised by closer connections to the global economy, in particular when it concerns telecommunications, consulting, finance markets, and other similar sectors. In other words, new entrepreneurship has become a cultural symbol representing contemporary Western ideas of capitalism, business, and entrepreneurship, implanted in Russia during the transformation. Yet, as argued in this paper, the “Western” notions of business and entrepreneurship that were actively promoted in Russia through, among other things, Western business education only represented ideal-typical perceptions of entrepreneurship, of how it should work according to the book. Translated into the local terms and realities, they needed to be significantly modified, in the process bringing to the surface deep historical legacies that entrepreneurship in Russia continues to embody.

Conclusions and future research

Let us recall the fact that we explore the development of entrepreneurship in a country where the very existence of the phenomenon has for a prolonged period of time been under threat. Many efforts have been made to suppress entrepreneurship altogether or confine it to the margins of illegality and semi-

legality. The primary focus of this paper has been on the emergence of a new generation of entrepreneurs that then thrived during the 1990s, the most turbulent and also the most promising years of Russia's economic, political, and social transformation.

I have designated this type of entrepreneurship as *new* to better capture its specificity: for the first time in a long while, Russian entrepreneurs of the late 1990s could again operate in a private economic arena that was incorporated into the framework of the country's economic and social system as an independent, fully legitimate, and publicly recognised sphere of activities. The rights of private property and the right to freely use one's property and abilities to engage in entrepreneurial activities are today enshrined in and protected by the 1993 Constitution of the Russian Federation (articles 34 and 35). New laws and special policies have been geared to encouraging private initiative in a variety of markets. Judging by the number of the newly established firms and those employed in new private businesses in Russia, large cities like Moscow, St. Petersburg, and other regional capitals saw the strongest growth in private-sector activity in the period leading up to the early 2000s, exhibiting trends comparable to other European countries. Since then, however, the country's economy has experienced a general slowdown, affecting first and foremost the growth of small businesses, which has declined significantly after the continuous expansion throughout the 1990s. In most diagnoses, however, the trend has nothing to do with any shortage of potential entrepreneurs in Russia; rather, it is attributable to a combination of institutional uncertainties and unhelpful or misguided state policies and other administrative barriers that entrepreneurs must overcome in order to survive and thrive. Among the population at large, the entrepreneurs are nonetheless today beginning to be seen as a natural element of society. The presence of private entrepreneurs in the society has become more ubiquitous and the positive impact they have been able to exert on their environment has earned them a not insignificant degree of respect along with a comparatively high status.

There remain many important issues that need to be investigated when it comes to entrepreneurship in Russia. One of them relates to the more long-term outcomes that the development of entrepreneurship during the last twenty years might have for the

Russian society in general. Even if the immediate consequences of the transformation have not been fully satisfactory, the importance of the many (if often less immediate and more gradual) changes that they have nonetheless effected should not be underestimated. True, the development of entrepreneurship in Russia has brought with it several concrete, immediate, and readily quantifiable results. These can be measured by looking at the number of new firms or the rate of new business creation, the growth of production and services, or the expansion of employment opportunities outside the state economy. The flows of influence and interaction between Russia and the West in the domain of ideas but also practices of business and entrepreneurship have undoubtedly brought changes in the way Russian entrepreneurs behave and think. Private enterprising as a legitimate occupation has helped to greatly improve the economic conditions of life for a large segment of the Russian population. Furthermore, the recognition of private initiative as an engine of the economy has been an important achievement.

There is, however, another, more fundamental outcome from these developments which remains difficult to generalise on: the belief in one's own potential and the resolve to fully engage one's hopes and desires, skills, and business intelligence, which together represent an aspiration far more common among Russians today than just two decades ago. Many of the entrepreneurs I met during my research stressed the need to restore popular confidence in Russia's own potential. This potential, my contacts explained, is made manifest in the capacity of Russian businessmen to surmount obstacles, something that should hopefully be respected and emulated by the society as a whole.

References

- Aidis, Ruta (2003) 'Entrepreneurship and economic transition', *Tinbergen Institute discussion papers*, 2003-015/2, at www.tinbergen.nl [retrieved 20090907]
- Aidis, Ruta (2005) 'Entrepreneurship in transition countries: a review', *UCL Working papers*, no.61. December 2005, at www.ssees.ucl.ac.uk/csesce.htm [retrieved 20090907]
- Barsukova, Svetlana Y. (1999) 'Avgust 1998 i otechestvennoe predprinimatelstvo' [The 1998 crisis and domestic entrepreneurship], *Pro et Contra*, vol.4(2):1-11.
- Blokker, Paul and Dallago, Bruno (2008) 'Economic transformation and the challenge of youth entrepreneurship in Central and Eastern Europe', in Paul Blokker and Bruno Dallago (eds.) *Youth Entrepreneurship and Local Development in Central and Eastern Europe*, Ashgate.
- Bonnell, Victoria E. and Gold, Tomas B. (eds.) (2002) *The New Entrepreneurs in Europe and Asia: Patterns of Business Development in Russia, Eastern Europe and China*, M.E. Sharpe: New York and London.
- Bunin, Ivan (1993) 'Sotsialnij portret malogo i srednego predprinimatelstva v Rossii' [Social portrait of the small and medium size entrepreneurship in Russia], *Polis*, vol.3:149-154.
- Bunin, Ivan (1994a) *Rossijskie Biznessmeny: 40 Istorij Uspeha* [Russian businessmen: forty stories of success], Moscow: Ekspertiza.
- Bunin, Ivan (1994b) 'Russian bear's new clothes', *Financial Times*, 27 September.
- Chmouliar (see also Shmulyar), Oksana (1996) 'Cross-border trading in the Czech Republic', *Migracijske Teme*. vol. 12 (3): 159-204.
- Clarke, Simon (1999) *New Forms of Employment and Household Survival Strategies in Russia*. Coventry, UK. Moscow, Russia: ISITO/CCLS.

-
- Clarke, Simon and Kabalina, Veronika (1999) 'Employment in the new private sector in Russia', *Post-Communist Economies*, vol.11 (4):421-443.
- Clarke, Simon (2000) 'The closure of the Russian labour market', *European Societies*, vol.2(4):487-504.
- Clarke, Simon (2007) *The Development of Capitalism in Russia*. London and New York: Routledge.
- Denzin, Norman (1989) *Interpretive Biography*, London: Sage Publications.
- Djankov, Simeon; Miguel, Edward; Qian, Yinqyi; Roland, Gerard; and Zhuravskaya, Ekaterina (2005) 'Who are the Russian entrepreneurs?', *Journal of European Economic Association, papers and proceedings*, vol. 3 (2/3):587-597.
- Grossman, Gregory (1998) 'Subverted sovereignty: historic role of the Soviet underground', in Stephen Cohen; Andrew Schwartz and John Syzman (eds.) *The Tunnel at the End of the Light: Privatisation, Business networks, and Economic Transition in Russia*, University of California, International and area studies, Digital series, pp.24-50.
- Hanson, Philip and Teague, Elisabeth (2005) 'Big business and the state in Russia', *Europe-Asia Studies*, vol.57 (5):657-680.
- Hjort, Daniel; Johannisson, Bengt and Steyaert, Chris (2003) 'Entrepreneurship as discourse and life style', in Barbara Czarniawska and Guje Sevon (eds.) *The Northern Lights – Organisation Theory in Scandinavia*, Copenhagen: Copenhagen Business school press, pp.91-110.
- Jones, Anthony and Moskoff, William (1991) *Ko-ops: the Rebirth of Entrepreneurship in the Soviet Union*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Kharkhordin, Oleg (1994) 'The corporate ethic, the ethic of *samostoyatel'nost* and the spirit of capitalism: reflections on market-building in post-Soviet Russia', *International Sociology*, vol.9(4):405-429.
- Kihlgren, Alessandro (2002) 'Small business in Russia: a case of St.Petersburg', *William Davidson Working paper*, number 439,

- January 2002, at <http://www.wdi.umich.edu/Publications/WorkingPapers/>, [retrieved 20090907]
- Kihlgren, Alessandro (2004) 'The methodology used by Russian statistical bodies to analyse small business', *Post-Communist Economies*, vol.16(3):363-377.
- Krystanovskaia, Olga (2002a) 'Transformatsiia bussnes elity Rossii: 1998- 2002' [Transformation of the business elite in Russia: 1998-2002], *Sotsiologicheskie Issledovaniia*, no.8, pp. 17-49.
- Krystanovskaia, Olga (2002b) 'Business elita i oligarchi: resultat desjatiletia' [Business elite and the oligarchs: results of a decade], *Mir Rossii*, no.4, pp.3-60.
- Liesman, Steve (2004) A changing climate in Russia business: MBAs taking control of Russia's future, September 24, 2004. <http://www.msn.com/id/6090140>, retrieved June 11, 2010.
- Miller, Robert. L. (2000) *Researching Life Stories and Family Histories*, London: Sage Publications.
- Miller, Robert, Humphrey, Robin and Zdravomyslova, Elena (2003) 'Introduction: biographical research and historical watersheds', in Robin Humphrey; Robert Miller and Elena Zdravomyslova (eds.) *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*. England: Ashgate , pp.1-26.
- Radaev, Vadim (1993) 'Emerging Russian entrepreneurship: as viewed by the experts', *Economic and Industrial Democracy*, vol.14 Supplement: 55-77.
- Radaev, Vadim (1994) 'On some features of the normative behaviour of the new Russian entrepreneurs', *Problems of Economic Transition*, December 1994, vol.37 (8):17-28.
- Radaev, Vadim (1999) 'Tenevaja ekonomika v Rossii: izmenenie konturov', [Shadow economy in Russia: changing contours], *Pro et Contra*, winter, V4. (1):5-24.
- Radaev, Vadim (2000) 'Corruption and violence in Russian business in the late 1990s', in Alena Ledeneva and Maryna Kurkchiyan (eds.)(2000) *Economic Crime in Russia*, Great Britain: Kluwer Law International, pp.63-82.

- Radaev, Vadim (2001) The development of small entrepreneurship in Russia, Discussion paper No.2001/135, WIDER: United Nations University, at www.wider.unu.edu [retrieved 20090907]
- Radaev, Vadim (2002a) 'Entrepreneurial strategies and the structure of transaction costs in Russian business,' in Victoria Bonell and Tomas Gold (eds.) *The New Entrepreneurs in Europe and Asia: Patterns of Business Development in Russia, Eastern Europe and China*, M.E. Sharpe: New York and London, pp.191-213.
- Radaev, Vadim (2002b) Rossijskij buzness: na puti k legalizatsii? [Russian business: on the way to legalisation?], *Ekonomicheskaja sociologija*, vol.3 (1):43-64, at www.ecsoc.msses.ru, [retrieved 20090907]
- Radaev, Vadim (2003a) 'Russian entrepreneurship and violence in the late 1990s', *Alternatives*, vol.28:459-472.
- Radaev, Vadim (2003b) 'O sotsiologicheskom i ideologicheskom ponimanijah srednego klassa', [Sociological and ideological understandings of the middle class], in Tatiana Maleva et al. (2003) *Srednie Klassy v Rossii: Ekonomicheskie i Sotsialnie Strategii*, Gendalf: Moscow, pp.14-28.
- Radaev, Vadim (2004) 'How trust is established economic relationships when the institutions and individuals are not trustworthy: the case of Russia', in Janos Kornai et al. (eds.) *Creating Social Trust in post-Socialist Transition*, New York: Palgrave Macmillian, pp.91-110.
- Rehn, Alf and Taalas, Saara (2004) 'Znakomstva I svyazi' (acquaintances and connections) –*Blat*, the Soviet Union and mundane entrepreneurship', *Entrepreneurship and Regional development*, 16:235-250.
- Roberts, Kent and Zhou, Changcheng (2000) 'New private enterprises in three transitional contexts: Central Europe, the former Soviet Union and China', *Post-Communist Economies*, vol.12(2):187-199.
- Rose, Nicholas (1998) *Inventing Ourselves: Psychology, Power, and Personhood*. New York: Cambridge University Press.

- Schumpeter, Joseph (1968 [1934]) *The theory of Economic Development, an Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business cycle*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schumpeter, Joseph (1991a [1947]) 'Comments on a plan for the study of entrepreneurship', reprinted in Richard Swedberg (ed.) *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton University Press, pp. 406-428.
- Shmulyar, Oksana (1999) 'Work ethic in the post-Soviet Russia: transforming meaning of work in Russia from the Soviet economy to the market economy', *CERGU's projektrapportserie*, n.99:3, juli 1999.
- Shmulyar, Oksana (2000) 'Success "à la Russe": a case of New Russians', in Per Manson (ed.) *East Europe Ten Years after Communism: Transforming Power and Economy*, report no.9, CERGU: Goteborg University, pp.79-105.
- Shmulyar, Oksana (2004) 'Doing business despite public opinion: new entrepreneurs in Russia', *Droit et Cultures*, special issue 2004, Societe de Legislation Comparee, Paris, pp.93-108.
- Shmulyar, Oksana. (2005) 'Networking into a business career: a new generation of Russian managers', in Rutger Lindahl (ed.) *Transition and EU-enlargement*, CERGU: Goteborg University, pp.239-272.
- Shmulyar Gréen, Oksana (2009) *Entrepreneurship in Russia: Western ideas in Russian translation*, PhD thesis, Gothenburg Studies in Sociology, no.40, Gothenburg University.
- Silverman, Bertram and Yanowitch, Murray (1997) *New Rich, New Poor, New Russia*, Armonk, N.Y.: M.E.Sharpe.
- Smith, Hedrick (1990) *The New Russians*, London: Hutchinson.
- Solnick, Steven L. (1998) *Stealing the State: Control and Collapse in Soviet Institutions*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Swedberg, Richard (1998) *Entrepreneurship – the Social Science View*, Working paper no. 64, Stockholm University, Department of sociology.

-
- Swedberg, Richard (ed.) (2000) *Entrepreneurship: the Social Science View*, New York: Oxford University Press.
- Yang, Keming (2007) *Entrepreneurship in China*, Ashgate.
- Yurchak, Alexei (2002) 'Entrepreneurial governmentality in Post-socialist Russia: a cultural investigation of business practices', in Victoria E. Bonell and Tomas B. Gold (eds.) *The New Entrepreneurs of Europe and Asia: Patterns of Business Development in Russia, Eastern Europe and China*, Armonk, London: M.E. Sharpe, pp. 278-324.
- Yurchak, Alexei (2006) *Everything Was Forever, Until it Was no More: the Last Soviet Generation*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Zaslavskaja, Tat'iana (1995) 'Business sloj Rossii: suschnost, struktura i status' [The business stratum of Russian society: essence, structure and status], *Sotsiologicheskie Issledovaniia*, 1995, no.3:3-12.

Tidigare artiklar i serien

- Albi, A. Europe Agreement and European Integration in Estonia - Constitutional Aspects, *Forskning om Europafrågor Nr 11*
- Alvstam, C.G. EU:s utvidgning österut: Uppkomsten av nya geografiska mönster i transitionens spår, *Forskning om Europafrågor Nr 7*
- Alvstam, C.G. Rumslig ekonomisk interaktion i Europa, *Forskning om Europafrågor Nr 1*
- Andersson, H. Hur gemensam är EU:s "gemensamma" flyktingpolitik?, *Forskning om Europafrågor Nr 15*
- Andrén, D. & Andrén, T. För höga förväntningar på högskoleutbildningen i Rumänien?, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Andrén, M. Att frambringa det uthärdliga, *Forskning om Europafrågor Nr 12*
- Andrén, M. Inledning: Sverige i Europa, *Forskning om Europafrågor nr 23*
- Anthony, I. Balancing competing priorities in foreign and trade policy: restraining proliferation while completing the single market, *Forskning om Europafrågor Nr 10*
- Baaz, M. Americans were from Venus and Europeans from Mars. Trading Places in International Relations, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Baaz, M. Konkurrerande visioner om internationell fred- och säkerhet (I): Pax Americana eller Imperium Americanum, *Forskning om Europafrågor Nr 21*
- Berg, L. Hallänning, svensk, europé? - euron och känslan av hemmahörande, *Forskning om Europafrågor Nr 17*

- Bjereld, U. Sammanställning av pågående europarelaterad forskning vid samhällsvetenskapliga fakulteten, *Forskning om Europafrågor Nr 1*
- Björnberg, U. Familje och familjepolitiken - en internationell jämförelse, *Forskning om Europafrågor Nr 1*
- Björnberg, U. Welfare policy and employment in the context of family change in eight North-European countries, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Boholm, Å - R. Löfstedt - U.Strandberg Understanding Siting Controversy: Issues of Local Identity, Trust and Stigma, *Forskning om Europafrågor Nr 6*
- Boholm, Å. Commemorating Chernobyl: Visual Information and the Cultural Construction of Risk Messages, *Forskning om Europafrågor Nr 4*
- Brodin, A. Ports in Transition: The Changing Situation for Ports in Russia and the Baltic States in Times of Geopolitical and Economical Transition, *Forskning om Europafrågor Nr 8*
- Brodin, A. Russian Transit Trade in the Baltic Sea Region, *Forskning om Europafrågor Nr 14*
- Brodin, A. Uppbyggnad av ny infrastruktur: Rysslands och de baltiska staternas utrikeshandel med väst, *Forskning om Europafrågor Nr 6*
- Brommesson, D. En europeisk utrikespolitik? – Om moralsynen i svensk deklarerad utrikespolitik, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Brothén, M. Kombination av kontakter, *Forskning om Europafrågor Nr 13*
- Bågenholm, A. Understanding Constraints An analysis of the Determinants of Success and Failure in the East European Reform Process, *Forskning om Europafrågor Nr 12*
- Carle, J. Social and political activity among unemployed young people in Six Northern European Countries, *Forskning om Europafrågor Nr 7*
- Cramér, P. Nationell kärnavfallspolitik i en europeisk union? *Forskning om Europafrågor Nr 17*

-
- Cramér, P. Noteringar rörande subsidiaritetspolitikens tillämpning i framtidens EG/EU, *Forskning om Europafrågor Nr 1*
- Cramér, P. Utgångspunkter för en rättsvetenskaplig studie av fenomenet regleringskonkurrens - om rättslig reglering i ett globaliserat ekonomiskt system, *Forskning om Europafrågor Nr 12*
- Czarniawska, B. European Capitals 2000: On Local Construction of Universal Models, *Forskning om Europafrågor Nr 6*
- Demker, M. Religion och politik - den europeiska kristdemokratin, *Forskning om Europafrågor Nr 2*
- Dodillet, S. Hur kan spetsstatsningar motiveras? Om en idéhistorisk studie av utbildningsvetenskapliga debatter i Sverige, Öst- och Västtyskland, *Forskning om Europafrågor nr 23*
- Erhag, T. Finansiering av social trygghet och fri rörlighet inom EU, *Forskning om Europafrågor Nr 6*
- Erhag, T. Om EU/EES-medborgares uppehållsrätt - finns det några gränser?, *Forskning om Europafrågor Nr 22*
- Gardberg Morner, C. Att leva som ensamstående mamma i Italien - skiss av en sydeuropeisk välfärdsmodell, *Forskning om Europafrågor Nr 12*
- Garvi, M. & Kullenberg, M. ICT, an enabling Force- Service Location, Work Forms, and the Individual. A Case Study of Scandinavian Teleworkers in the Sun Belt, *Forskning om Europafrågor Nr 7*
- Grinell, K. Vilka européer är sevärda? Exemplet sydlänningen, *Forskning om Europafrågor Nr 17*
- Gråbacke, C. Organiserad fritid för arbetarklassen. Rese- och fritidsorganisationer i mellankrigstidens Europa, *Forskning om Europafrågor Nr 16*
- Gustafsson, B. Socialbidragets varaktighet i Sverige och Tyskland, *Forskning om Europafrågor Nr 4*
- Gustafsson, K-E. Komparativa studier av europeisk dagstidnings utgivning, *Forskning om Europafrågor Nr 3*

- Haerpfer, C. A New Index of Democracy: The Democratisation of the Mass Public in Central and Eastern European Countries 1991-1998, *Forskning om Europafrågor* Nr 9
- Hagsgård, A. När är en nationell domstol skyldig att begära prejudiciella tolkningsbesked från EG-domstolen?, *Forskning om Europafrågor* Nr 2
- Hammarlund, K.G. Det dubbla arvet: Internationalism och nationalism i det europeiska forskarsamhället, *Forskning om Europafrågor* Nr 7
- Hammes, K. Trade Credits, a financing alternative? A comparative study, *Forskning om Europafrågor* Nr 12
- Haupt, Dirk R. The Future Relationship between the Rules on Export of Dual-Use Goods and the Exemption Laid down in Article 296(1)(b) EC Legal Viewpoints Darting a Side-Glance at the EU Code of Conduct on Arms Exports, *Forskning om Europafrågor* Nr 10
- Hettne, B. 350 år av Westfalisk ordning, *Forskning om Europafrågor* Nr 6
- Hettne, B. Om integration och desintegration i Europa, *Forskning om Europafrågor* Nr 1
- Jagudina, Z. Civil Society in the Daily Life of Post-Soviet Russia, *Forskning om Europafrågor* Nr 6
- Jagudina, Z. The Politics of the Public Sphere in Post-Soviet Russia: Theories and Practices. Narratives about People and Community, *Forskning om Europafrågor* Nr 9
- Johansson, A. Staten, Nationen och Individen Om identitetspolitik i det postkommunistiska Central- och Östeuropa, *Forskning om Europafrågor* Nr 15
- Jonasson, A-K. The Prospects for EU Democracy Promotion towards its Muslim Neighbours around the Mediterranean: A Theoretical Framework, *Forskning om Europafrågor* Nr 21
- Jotun, P. Nationsbildande i Östeuropa, *Forskning om Europafrågor* Nr 4
- Jörnmark, J. Europeiskt kol och europeisk desintegration, *Forskning om Europafrågor* Nr 2

-
- Kahn, M. The Bulldog watches the Bear: British Government assessments of Soviet strength 1939-45, and the emergence of the Cold War, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Karlsson, B. Handelsavtalen med Sovjetunionen och Polen 1946-47, *Forskning om Europafrågor Nr 1*
- Karlsson, B. Sweden and European economic cooperation in the 1950:s, *Forskning om Europafrågor Nr 7*
- Karlsson, B. Ett enat Europa under tysk ledning, *Forskning om Europafrågor nr 23*
- Katz, K. & Vinokurova, N. Women and Men in Taganrog, *Forskning om Europafrågor Nr 13*
- Koutrakos, P. The inter-pillar approach to the legal regulation of exports of dual-use goods, *Forskning om Europafrågor Nr 10*
- Larsson, G. Studiet av islam och muslimer i Sverige. Tillbakablickar, trender och framtidsutsikter, *Forskning om Europafrågor Nr 21*
- Leffler, C. Sverige och Europa – Sverige i Europa, *Forskning om Europafrågor nr 23*
- Leht, H. Baltic Case Estonia's relations with the WTO, *Forskning om Europafrågor Nr 11*
- Leht, H. The Free Trade Agreements Concluded by Estonia with Non-EU Countries - in the Context of the WTO and the EU Membership, *Forskning om Europafrågor Nr 11*
- Leppänen, K. Elin Wägner-International Contacts and Networks, *Forskning om Europafrågor Nr 15*
- Lindahl, R. & Naurin, D. Sverige kärnland i EU?, *Forskning om Europafrågor nr 23*
- Lindahl, R. Från europeiskt politiskt samarbete till gemensam utrikes- och säkerhetspolitik, *Forskning om Europafrågor Nr 1*
- Lindahl, R. Västsvenska åsikter om Europasamarbete, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Lindberg, L. & Alvstam C, EU-ASEAN trade facing free trade negotiations, *Forskning om Europafrågor Nr 21*

- Lindblad, S. Knowledge, Governance and Social Inclusion/Exclusion *Forskning om Europafrågor* Nr 17
- Lindkvist, T. Sveriges medeltida europeisering *Forskning om Europafrågor* Nr 20
- Lindström, K. The mass media's production of destination images: Mallorca's image in three Swedish Newspapers 1950-2000, *Forskning om Europafrågor* Nr 15
- Lorentzon, S. Användningen av informationsteknologi i ett internationellt geografiskt perspektiv, *Forskning om Europafrågor* Nr 2
- Lovén, K. "A Swiss cheese which has gone sour": aspekter på EU:s arbetstidsdirektiv utifrån ett europafackligt perspektiv, *Forskning om Europafrågor* Nr 22
- Lundgren Rydén, L. EU - en utmaning för den svenska arbetarrörelsen, *Forskning om Europafrågor* Nr 13
- Malmström, C. Myten om de regionala partiernas betydelse, *Forskning om Europafrågor* Nr 4
- Mezhuev, V. Samovlastie: The Tradition of Autocracy in Contemporary Russia, *Forskning om Europafrågor* Nr 9
- Moberg, A. Politiska villkorsklausuler i EU:s externa relationer – sann omtanke eller oroande sanning? , *Forskning om Europafrågor* Nr 16
- Moberg, A. What Constitutes a Breach of the EC's Conditionality Clause?, *Forskning om Europafrågor* Nr 22
- Månson, P. Modernity, Identity, Rationality: The Transformation of Everyday Life in Post-Soviet Russia, *Forskning om Europafrågor* Nr 6
- Månson, P. Russia under Putin: Trends and Prospects, *Forskning om Europafrågor* Nr 9
- Månson, P. Vart går Ryssland? , *Forskning om Europafrågor* Nr 3
- Månsson, S-A Brothel "Europe" - International Prostitution and Traffic in Women, *Forskning om Europafrågor* Nr 1
- Mårtenson, R. Kulturens påverkan på personliga relationer i europeiskt affärsliv, *Forskning om Europafrågor* Nr 6

-
- Naurin, D. & Cramér, P. Presentation of a New Research Project; The European Court of Justice as Political actor and Arena – Analyzing Member States' Observations under the Preliminary Ruling Procedure, *Forskning om Europafrågor* Nr 22
- Naurin, D. & Lindahl, R. Flexibel integration och utanförskapets politiska pris, *Forskning om Europafrågor* Nr 16
- Nilsson, I. Demokrati och demokratins förutsättningar i Rumänien, *Forskning om Europafrågor* Nr 6
- Nilsson, T. "De rika och mäktiga" En komparativ studie av förändring och kontinuitet inom företagareliter i Sverige, England och Tyskland 1880-1980, *Forskning om Europafrågor* Nr 12
- Nordblad, J. Konsten att skapa svenskar i klassrummet – åskådningsundervisning i nationens utkant, *Forskning om Europafrågor* Nr 22
- Nordström, L. Sveriges relationer till omvärlden - ekonomi och kultur, *Forskning om Europafrågor* Nr 1
- Olljum, A. Estonia, the New Regionalism and European Integration, *Forskning om Europafrågor* Nr 3
- Olsen Lundh, C. Kan man köpa sig rätten att förorena? Det europeiska utsläppshandelssystemet för koldioxid, *Forskning om Europafrågor* Nr 20
- Olsson, U. Europeiska affärsbanker i ett historiskt perspektiv, *Forskning om Europafrågor* Nr 3
- Peterson, B. Identifying the Enemy Within: Internal Enemys Image and Collective Identity in Russia, *Forskning om Europafrågor* Nr 9
- Petrov, K. Medborgarrösten - en idéhistorisk jämförelse mellan rysk-sovjetisk glasnost och västeuropeisk offentlighet, *Forskning om Europafrågor* Nr 7
- Piirainen, T. Learning to Live with the Market: Urban Households In Russia and the Official and Informal Economies, *Forskning om Europafrågor* Nr 9

- Raba, K. The Balance of Rights and Duties in the Europe Agreement between Estonia and the European Union, *Forskning om Europafrågor Nr 11*
- Rylander, D. Förändrade kontaktmönster i södra Östersjöområdet - nätverkstjänsternas roll i den regionala utvecklingen, *Forskning om Europafrågor Nr 4*
- Shmulyar, O. Everyday Life Encounters with Markets in Russia, *Forskning om Europafrågor Nr 6*
- Shmulyar, O. Success "a la Russe": A Case of New Russians, *Forskning om Europafrågor Nr 9*
- Sobis, I. The Western Assistance to the Polish Employment Service in Transition: The Case of Lodz, 1989-97, *Forskning om Europafrågor Nr 13*
- Spehar, A. "Eastern European Women" Winners or Losers in Post-Communist Transitions? *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Svensson, L. G. Professionella strategier för internationalisering, *Forskning om Europafrågor Nr 2*
- Szücs, S. Den politiskt kontrollerade konflikten: Jämförande studier av lokalt ledarskap och demokratisk utveckling i Europa, *Forskning om Europafrågor Nr 3*
- Söderbaum, F & Stålgren, P. The European Union as a Global Actor in the South, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Telasuo, C. Institutionella skillnader och institutionell förändring i ekonomisk politik i Sverige och Finland under efterkrigstiden, *Forskning om Europafrågor Nr 6*
- Töllborg, D. (ed) National Security and the Rule of Law, *Forskning om Europafrågor Nr 5*
- Vajta, K & Andrén, M Kan en nation tala tre språk? Flerspråkighet och identitet i Luxemburg, *Forskning om Europafrågor Nr 20*
- Vajta, K. Språket förgår, kulturen består? Om språkskifte och regional identitet på gränsen mellan Frankrike och Tyskland, *Forskning om Europafrågor Nr 16*
- Wallace, C. Household Strategies and the Role of Different Economies in Russia, *Forskning om Europafrågor Nr 9*

-
- Wallin, U. Rapporteringen i svensk dagspress av EMUomröstningskampanjen, *Forskning om Europafrågor* Nr 16
- Weibull, L. Comparing European Newspaper Systems: Some Perspective, *Forskning om Europafrågor* Nr 13
- Velicu, A. Civic Catechism and Reason during the French Revolution, *Forskning om Europafrågor* Nr 13
- Westerhäll, L. Fri rörlighet och social trygghet i ett integrationsperspektiv, *Forskning om Europafrågor* Nr 4
- Wihlborg, C. De institutionella ramarna för omvandling av f.d. planekonomier till, *Forskning om Europafrågor* Nr 2
- Wihlborg, C. The European Shadow Financial Regulatory Committee, *Forskning om Europafrågor* Nr 7
- Wiig, P. "Gemensamt kunskapande"-tankar från ett pågående EU-projekt, *Forskning om Europafrågor* Nr 15
- Zdravomyslova, O. Youth in Russia: Experiencing Transformation: Some Trends of 90s, *Forskning om Europafrågor* Nr 9
- Zetterquist, O. Quo vadis Suecia ? - den svenska konstitutionella rättens möte med Europarätten, *Forskning om Europafrågor* nr 23
- Zukova, G. Uniform Interpretation and Application of the Europe Association Agreements. Work for the Association Councils or for judiciary?, *Forskning om Europafrågor* Nr 11
- Åhman, J. The Existence of a Risk Assessment, *Forskning om Europafrågor* Nr 21